

K literárnímu výtěžku 500. výročí reformace (dokončení z minulého čísla)

MARTIN WERNISCH

Reformace a knihtisk

Thomas KAUFMANN

Die Mitte der Reformation. Eine Studie zu Buchdruck und Publizistik im deutschen Sprachgebiet, zu ihren Akteuren und deren Strategien, Inszenierungs- und Ausdrucksformen

(= Beiträge zur historischen Theologie, Bd. 187)

Tübingen, Mohr Siebeck 2019, xx + 846 s., ISBN 978-3-16-156605-9.

Andrew PETTEGREE

Brand Luther: 1517, Printing and the Making of the Reformation. How an Unheralded Monk Turned His Small Town into a Center of Publishing, Made Himself the Most Famous Man in Europe – and Started the Protestant Reformation

New York, Penguin Press 2015, xvi + 384 s., ISBN 978-0-39-956323-2.

Andrew PETTEGREE

Die Marke Luther. Wie ein unbekannter Mönch eine deutsche Kleinstadt zum Zentrum der Druckindustrie und sich selbst zum berühmtesten Mann Europas machte – und die protestantische Reformation lostrat

(Z angličtiny přeložila Ulrike Bischoff.)
Berlin, Insel 2016, 407 s., ISBN 978-3-458-17691-6.

K pokusu vystihnout reformaci jako kontinentální, ba i rozměry jednoho kontinentu přesahující jev nezlákalo velké jubileum pouze Leppina a Kaufmanna, a některé další příklady také stojí za zmínku. V tuto chvíli se však přece ještě pozastavme u Kaufmanna, jehož podíl na vzepětí reformační dekády by doposud představenými příspěvky nebyl ilustrován netoliko snad úplně (o což zde neusilujeme), ale ani dostatečně. Jestliže totiž významná část Leppinova *oeuvre* spadá do církevních dějin středověku, resp. historie křesťanské mystiky mezi starověkem a současností, Kaufmann se na dějiny reformace soustředí téměř výhradně, byť ve velmi širokém záběru, a jeho práce jsou tudíž směřovatelné i v některých dalších dílčích tematických oblastech.

Jestliže jsme opakovaně zmínili, jak významný je pro něho mediální aspekt těchto dějin – důraz na nějž zůstává i jedním z poznávacích znamení Moellerova žáka – nelze přejít beze zmínky jmenovitě ještě jeho knihu o „Středu reformace“: ostatně i proto, že chce být, jak už titul napovídá, pokračováním předešle představeného souboru studií k jejímu „Počátku“. Jako taková ostatně završuje dokonce celou trilogii. Ta paradoxně a pro nezasvěcené překvapivě začala od konce a původně ještě ve svém celku neplánována, když její autor v prvních letech století pojednal jako „Konec reformace“ vposled vítěznou publicistickou kampaň magdeburské „Páně Boží kanceláře“, která rozhodujícím způsobem napomohla udržet protestantský vzdor po porážce Šmalkaldského spolku ve válce s Karlem V. a jeho spojenci.¹

Zřetel k reformaci komunikující a komunikované, k její publikační strategii (a infrastruktuře) vskutku všechny tři články řetězce propojuje, přičemž za jejich významový střed byl i titulem nejnovější části označen knihtisk; respektive, jak autor upřesňuje uvnitř svazku, jeho souhra s reformací (srovnej s. 7). Nepřekvapivě, vždyť (přeskočíme-li všechny předchozí úvahy, jež ukazovaly tímto směrem, a jež mají své kořeny v reformační době samotné) už Moellerovi se podařilo takřka všeobecně rozšířit údernou zkratku: „bez knihtisku by reformace nebylo“ (v Pohligově čítance viz s. 61). Mezitím již naopak bylo nutno čelit hrozbě zúžení pozornosti právě jen na knihtisk a vyzvednout proti ní „multimedialitu“ reformace, tj. obrátit pozornost znovu také k dalším formám šíření a sdílení reformačního poselství, jejichž potence se vzájemně umocňovaly. Ale přesto ani thema knihtisku v rámci této „multimediality“ nepozbývá na významu a není vyčerpané.

1 Thomas KAUFMANN, *Das Ende der Reformation. Magdeburgs „Herrgotts Kanzlei“ (1548–1551/2)*, Tübingen 2003.

Pro upřesnění je ovšem třeba říci, že Kaufmann přednostně dokončil „Vykoupené a zatracené“, takže v době výročí na své monografii teprve pracoval. Dělo se tak za pomoci velkého grantu nadace Volkswagenu (*Volkswagenstiftung*) v programu „*Opus Magnum*“, z jehož peněz je po dva roky vyplácen zástupce perspektivního autora, který na sebe převezme jeho univerzitní povinnosti. Tato situace ostatně Kaufmannovi umožnila projít rozptýlujícím a rozčilujícím ruchem vrcholící reformační dekády s „báječně jednostranným“ soustředěním a přestát jej „do značné míry bez úhony“ (s. IX). Výsledné dílo se tedy na knižním trhu objevilo až roku 2019. Prostor na obráběném poli mezitím zůstal volný pro jiné badatele, z nichž na tematiku, dobře včlenitelném i do programu „nových kulturních dějin“ (takže se zřetelně uplatnilo mj. i v Lutherově biografii Lyndal Roperové), pracuje leckdo.

Právě ve chvíli zvýšené pozornosti se podařilo kvalifikovaně i oslovujícím způsobem vyjádřit britskému historiku Andrewovi Pettegreeovi, profesoru novověkých dějin ve skotském St. Andrews (který ostatně byl Kaufmannovým „koreferentem“ o reformaci jakožto „mediální události“ i na stránkách jubilejního ročníku „Archivu pro reformační dějiny“²). Šíře uznání, jež si svým počinem vydobyl, se odráží v neposlední řadě i v rychlém převodu jeho knihy o „Značce Luther“ do němčiny; podobně jako originál, vydaný roku 2015, stačil vyjít ještě před vyvrcholením vzpomínkových slavností (a ne o mnoho pomaleji následoval i překlad polský). A ani v tomto případě nešlo o úspěch hvězdy, která by teprve vystupovala nad obzor, ale spíše o ocenění jednoho z plodů víceméně již životního díla, záručujícího práci více než jednoho desetiletí. V něm se pozornost mezitím již zralého badatele (a tehdy i vicepresidenta Britské historické společnosti) soustředila přednostně jednak na reformační „publikum“ a „kulturu přesvědčování“, jednak na rozsáhlý projekt katalogisace raně novověkých, resp. „renesančních“ tisků, včetně letákových („*Universal Short Title Catalogue*“), koordinovaný jím z domácího institutu reformačních studií v evropském měřítku – a na jeho pozadí na kulturně-hospodářské aspekty dobového knihtisku obecněji.

Pokus shrnout vlastní i cizí zjištění o Lutherově uznaně mistrovském nakládání s možnostmi nového média, jehož vzestup šel s úspěchy reformace ruku v ruce, působí jako logický průsečík a speciální ohnisko tohoto dvojího zájmu. A rozhodnutí učinit tak ve chvíli jubilejně zvýšeného zájmu a v podobě čtivé knižní monografie výrazně přispělo ke zdatu, s jakým úhel pohledu, zdomácnělý mezi

2 Thomas KAUFMANN, *Der Buchdruck der Reformation und seine Weltwirkungen*, Archiv für Reformationgeschichte 108, 2017, s. 115–125; Andrew PETTEGREE, *The Reformation as Media Event*, tamtéž, s. 126–133.

odborníky, oslovil širší vzdělanou veřejnost, již se dosud naskýtal spíše jen při periferním vidění.

Pettegree jí pomohl ve větší míře odkrýt, že Lutherova genialita se neprojevila pouze v theologickém myšlení či jazykové tvorbě, ale právě i v komunikačních strategiích. Samo zjištění, že pro sebe zrovna na poli knihtisku objevil, v již poměrně pokročilém věku a bez větší předběžné zkušenosti, skvělé možnosti, není o sobě nijak zvlášť převratné. Teprve novější badatelé si ovšem uvědomili, o kolik méně byly tyto možnosti nasnadě, než se mohou jevit zpětně, a jak silně je reformátor sám pomohl rozvinout. Odkryli tak paradox vzájemného posílení a možná i závislosti.

Obraz, který Pettegree vykresluje na pozadí současných znalostí, lze ve zkratce shrnout následovně: Knihtiskařské řemeslo v daném momentě existovalo již několik desítek let, avšak v soběstačný „průmysl“ se doposud nedokázalo proměnit. Kapitálově až příliš náročné podnikání stagnovalo. Luther mu nabídl transformaci, vedoucí z patové situace ven – a to ne snad jen jako pasivní objekt aféry, jež vzbudila pozornost publika, ale jako velmi aktivně, cílevědomě a schopně vystupující subjekt, který skutečně měl co nabídnout. Uměl oslovit elitu i širokou veřejnost, myšlenkami hlubokými, ale také přístupně podanými, a nechyběla mu ani nápaditost, ani energie, aby dodával tiskařským lisům neustále nové texty, poutavě úderné svou aktualitou a zároveň přiměřeně krátké, aby je šlo zhotovit i uveřejnit takřka obratem. Tím jednak učinil provinční Wittenberg, kde původně působila jediná oficína, jedním z knihtiskařských center, ale zároveň napomohl k obživě i dílnám v jiných oblastech, které jeho texty mohly přejímat. Konečně se tak v dostatečné míře rozeběhla souhra poptávky i nabídky (a Německo v celém odvětví opět převzalo vůdčí roli, které je nedlouho po Gutenbergově prvenství zbavili Italové).

Náboženská potřeba a ideje se tak protnuly s ekonomickým zájmem a podnikavostí. A to i přesto, že Lutherovo poselství se zprvu zdálo tiskařskou živnost naopak podkopávat, nakolik se obrátilo proti odpustkovým listům, jež patřily k prvním masovějším, a tudíž i výnosnějším produktům mladého odvětví (s. 67nn.). Nešlo tedy o spojenectví tak přirozené, aby nepotřebovalo být neseno jasnozřivou nápaditostí a odvahou riskovat. Ani ty ale Lutherovi nechyběly, a ve spojení s ostatními kvalitami poskytl nakladatelům náhradu nejen důstojnější, ale neméně dobře prosperující.

A reformátor sám, ze kterého se stal nejpublikovanější autor Evropy – a to „všech dob“ (s. 9) – tak získal prostředek, jak být slyšen stále a „všude“. Jistěže v uvozovkách, a samozřejmě z více důvodů. Výslovně zmíněna by měla být nutnost volby jazyka, před kterou byl postaven. Upřednostnění němčiny mělo pochopitelně

i omezující efekt, nakolik oslabilo bezprostřednost spojení s přívrženci v jiných jazykových oblastech – jak znázorní jmenovitě srovnání s knihami Erasma Rotterdamského (s. 354).

A přesto šlo i v tomto případě o volbu prozíravou, jež Lutherovi pomohla včas prorazit, zachránit si kůži i prosadit věc, pro niž se nasadil, neboť se mu podařilo vyhrát zápas o veřejné mínění s mocnostmi, proti jakým by jinak nemohl obstát. Mohli bychom tedy formulovat: jestliže nemohl mít obojí, raději relativně omezil světový dosah reformace, aby jí vůbec pomohl přežít a etablovat se. Což se i z vnitřního hlediska stalo v rozhodující míře tím způsobem, že zbudovala a rozšířila charakteristickou zbožnost čtenářů. Od chvíle, kdy si Luther význam tištěné knihy zřetelně uvědomil, věnoval se procesu její tvorby s vyslovenou zálibou víceméně ve všech jeho fázích a aspektech, takže jí pomohl vtisknout ráz, oslovující po vnitřní i vnější stránce.

Může být předmětem další debaty, zda Pettegree moment Lutherovy schopnosti uvědomit si, co po tiskařích chce, říci si o to a na jejich dílo dohlédnout, už přece jen poněkud nenadsadil. V každém případě je jisté, ale v knize nezaniká, že záleželo i na těch, kteří reformátorovi uměli vyhovět. Také oni museli osvědčit nemalé schopnosti i značnou odvahu. V těchto ohledech zaujímá podstatné místo, v historické skutečnosti i Pettegreeho knize, malíř a knihtiskař Lukas Cranach st., který se významným způsobem podílel na utváření přitažlivého a rozpoznatelného vzhledu wittenberských tisků. V ústřední kapitole, pojmenované stejně jako celá monografie, vystupuje Cranach jako druhá hlavní postava (s. 158–78; v thesi o jeho významu také již na s. 11).

Že též Pettegree sám projevil nevšední schopnost přetavit znalosti do značné míry zakleté do speciální literatury ve srozumitelný, poutavý příběh a získat jím uznání vůči možnostem historického bádání otevírat nové obzory, ocenili celkem shodně i vědečtí recensenti. Nikoli však jednohlasně, neboť při bližším přihlédnutí může přece jen vyvolávat i otázky netoliko koncept „značky“, docela směle anachronický, ale sama forma podání, jež ze čtenářského hlediska zjevně trefila do černého.

Znalí posuzovatelé nepotřebovali příliš zdůrazňovat, že kniha předkládá výsledky kolektivního úsilí, jehož vlastní a mezitím již ne úplně krátký příběh zůstává v narativním líčení předmětu a poměrně sporém aparátu dost skryt – ačkoli i tato skutečnost byla příležitostně naznačena. Leckteré jméno, které by se v této souvislosti hodilo připomenout, v textu skutečně vůbec nepadne. Totéž ovšem platí i o nejedné přípravné práci samotného autora, a skutečnost, že chce čtenáři představit hotovou budovu bez stavebního lešení, lze pochopit.

Hlasitější námitky zazněly proti zanoření nevšední historie obratníkůvého bodu v dějinách knižního média vůbec do konvenční struktury Lutherova životopisu. Ta skutečně ve výstavbě díla nabývá relativně vrchu; v nadpisech kapitol pohlcuje biografie příběh wittenberského knihtisku dokonce tak dokonale, že jej na stránce s obsahem svazku naznačuje jediný řádek, nápadně shodný, jak již bylo pověděno, s titulem celého spisu. Málo přiměřeným se tento fakt zdá i proto, že jakkoliv dobře je tento životopis napsán, i obsahově vcelku vyrovnaný a zdravě uměřený v soudech, o sobě by zůstával jedním z mnoha, vytvořeným bez větších speciálních kompetencí a opřeným o poměrně úzký výběr literatury staré někdy celou řadu desetiletí. Ze čtyř titulů, jež Pettegree na s. 365 uvádí jako hlavní zdroje svého líčení Lutherových mladých let, je nejnovější, ale i věcně na posledním místě stojící monografie Schillingova; za takových okolností působí takřka samozřejmě, že i okolnosti římské cesty líčí „Značka“ zcela nedotčeně zjištěními Hanse Schneidera (s. 47n.).

Kritici tedy s lítostí poznamenávají, že kdyby autor tuto linii vynechal nebo pojal úsporněji, mohl by nabídnout víc o vlastním předmětu knihy. Takto je na vyšetřené místo sice načrtnut hutně a ve výrazných konturách, ale do značné míry jde o opakované připomínání these, dosti zřetelně předestřené hned v předmluvě, a to opakování v nejednom ohledu i překvapivě lakonické. Opět platí, že tento dojem vzbuzuje i vzhledem k rozsahu předchozího autorova zkoumání. Jmenovitě by kritici ocenili více komparace se situací mimo Německo, pro jejíž poskytnutí má Pettegree nepochybně předpoklady a na jiných místech k ní určité příspěvky skutečně podal.

Naproti tomu však jiní naznačují, že podvojnost knihy plní svůj účel, nakolik vyvažujícím způsobem poukazuje na obdobnou závažnost dvojí, ba vícenásobné složky, hrající v reformačním průlomu svou roli. Zabraňuje tak pouhé výměně tradičnějších forem jednoho příliš monokausálního výkladu jiným, neméně nedostatečným – jako by se nyní mělo zdát, že v reformaci jde výlučně anebo i jen v podstatě o masové hnutí na základě schopně ovlivněných „*public relations*“ (ne-li dokonce obchodní zdatnosti). Takováto funkce ucelenějšího biografického rámce je nesporně pozitivní a směřuje s reálnou podobou knihy; i když nemusí úplně dostačit k odstranění pochybnosti, zda Pettegree opravdu zvolil optimální cestu k zamýšlenému cíli, anebo by dílu více slušel (pohříchu hypotetický) specifitější způsob, jak obě linie zkombinovat, aniž by budilo dojem něčeho, čím je autor výslovně mít nechtěl. Hned na začátku totiž pověděl, že kniha další biografii vedle mnoha jiných již existujících být nemá, že v ní míní sledovat jasně vyřčenou

otázku: jak se vlastně theologický spor mohl stát, bez dopředu zřejmých předpokladů, veřejnou událostí kontinentálního rozměru (s. 8) – a jak Luther takový konflikt mohl přežít (s. 9).

Tím je udáno hlavní thema, jež autor nicméně vůčihledně nechtěl učinit výhradním, aby tak nevzbudil falešné dojmy. Na závěr pověděl neméně explicitně, že Lutherovo přežití zajistilo spojení početných faktorů, a knihtisk byl jen jedním z nich, ovšem nepochybně působivým (357n.). Mezi tímto strážlivým odstupem vůči nejvlastnějšímu odbornému poli a silným zaujetím předmětem, který autora strhává, ovšem text přece jen poněkud osciluje. Na jedné straně Pettegree výslovně uznal, že „účinnou moc této mimořádné literární kariéry, tohoto pozdně rozvinutého talentu popoháněného [člověka], lze poměřovat mnohými způsoby“. Nicméně z pohledu své disciplíny se i tak a na témž místě odvážil tvrzení: „Nikde jinde neměl tento vliv pronikavější následky než v knižní branži“ (s. 354).

Superlativním tvrzením se pustil na tenký led; kandidátů „nejpronikavějšího“ nadále zůstane více. Ale je zřejmé, že i do dějin tištěné knihy reformátor vstoupil jako do něčeho, co se zrodilo již před ním – a proměnil je se silou nového počátku, ve velkém stylu i s dlouhým dosahem, částečně až do současnosti, kdy se rýsují nové zvraty, jež mohou být podobně dalekosáhlé (přebal německého vydání knihy cituje rovnou plakativní přirovnání „*The Wall Street Journal*“ k Stevu Jobsovi, které nejspíš napadlo mnohého čtenáře, ale k obecnějšímu srovnání rozměru reformace jakožto „mediální události“ s fenomény rýsujícího se digitálního věku sahá i Pettegree sám). Odborník na zrod novověkých novin se mj. odvažuje tvrzení, že Lutherův senační příběh a zájem, který vzbudil u čtenářstva, spoluformovaly charakteristickou „chuť na zprávy“ (s. 357), jíž i v budoucnu vycházela vstříc nakladatelská nabídka.

Celou knihu tedy vlastně opravdu dosti přesně shrnuje hned její podtitul, oproti dnešním zvyklostem (a ve vědomé nápodobě dřívějších časů) nápadně dlouhý a „narrativní“: „Kterak neznámý mnich proměnil maloměsto v nakladatelské centrum, sám sebe učinil nejslavnějším mužem Evropy – a spustil protestantskou reformaci“.

Podtitul Kaufmannova „Středu reformace“ je podobně obšírný a přílehavě výmluvný, třebaže se nese v jiném, „vědecktějším“ stylu, ohlašuje „Studii ke knihtisku a publicistice v německé jazykové oblasti, k jejich aktérům a jejich strategiím, inscenačním i vyjadřovacím formám“. Slovo „studie“ ovšem autor hned v předmluvě zasadil do uvozovek (s. IX). Dostatečně totiž neevokuje skutečné rozměry knihy, nakolik může až příliš asociovat dílčí a relativně drobnější práci – o jakou tu doopravdy nejde. Zejména po vnější stránce nikoli; po ní naopak působí dojmem,

jako by se autor, zavázán grantovou podporou, pokoušel posunout již dosažené mety ještě dál a vytvořit rovnou „*opus magnissimum operum magnorum suorum*“. Měřena svým rozsahem a těžkotonážním aparátem (ve stejném stylu, jaký jsme zaznamenali již u „Počátku reformace“), ale také „mikrologickým“ ponorem, jeví se až jako protiklad Pettegreeho odlehčeného, uplývavého a přehledného příběhu.

Ve skutečnosti je k němu však spíše užitečným doplňkem a rozšířením, vítaně se nabízejícím každému, kdo se chce dozvědět ještě víc a nebojí se opravdu detailní důkladnosti. Kaufmann na „Značku Luther“ odkazuje na řadě míst, a dokládá tak i daleko jdoucí kompatibilitu obou děl. Nikoli ovšem závislost na Pettegreeho bádání, ani plný souhlas s jeho závěry; nejednou zdvořile upozorňuje na další okolnosti i jiná data a nabízí poněkud jiný výklad či „doplnění a částečnou korekturu“ (jak výslovně říká na s. 482; jinak srov. asi hlavně obezřetné komentáře k „vyhnání“ lotterovské tiskárny z Wittenbergu na s. 395n.).

Zároveň však Kaufmann zdůraznil, že u označení svého příspěvku za „studii“ přece jen zůstal s rozmyslem, neboť nechtěl sugerovat, že by možnosti „širokého tematického pole „knihtisku a reformace““ vyčerpал, ano že by je i jen „pojednal jakoby finálně a encyklopedicky“ (s. IX), jak by se mohlo zdařit leda interdisciplinárnímu týmu. Potřebami pracovní ekonomie jednotlivého autora je dáno i geografické omezení, podtitulem výslovně ohlášené, a navíc doprovazené položením časového těžiště (opět jednou) do „třetího desetiletí 16. století“ (s. 11). Ve skutečnosti ovšem kniha i tyto hranice příležitostně přesahuje. Samo prostředí německého knihtisku ostatně dostačilo, aby se na nejednom místě znovu objevily husitské motivy (v textu i v hojném materiálu obrazovém, typografických ilustracích, nejčastěji pochopitelně reprodukcijících titulní strany starých tisků). Dodatkem však kniha nabízí i samostatných „Několik pozorování k raně reformačním interakcím mezi německými a anglickými „knižními aktéry““ (s. 701–718).

I když tedy ani „Střed reformace“ nenabízí vše, co lze postrádat ve „Značce Luther“, tak mnohé rozhodně ano. A věru ne snad pouze z dějin bádání. Na citovaném místě Kaufmannova předmluva pokračuje: „Nárok uplatnit na předmět nové perspektivy, jež v dosavadním církevně i obecně historickém bádání nedošly žádné či jen malé pozornosti, však veskrze vznáším“ (s. IX). Aniž by se přitom autor zříkal i umění provokace; vyváženost nejlepších pasáží svých „Dějin reformace v Německu“ v tomto díle nepřekonává. Jmenovitě se ovšem pokusil, jak vysvětluje v metodologickém úvodu, který nechybí ani této části trilogie, napravit stav, kdy se stále znovu citovala výše zmíněná Moellerova formule o knihtisku, bez něhož by reformace nenastala, aniž by se jí však „dostalo obsáhlejší kulturně-historické

verifikace, jež by přesáhla elementární thesi, že určité obsahy reformační theologie díky jejím „masovým“ typografickým reprodukcím způsobily proměnu církve i společnosti, tedy reformaci“ (s. 7).

Za účelem přispění k takové verifikaci proto Kaufmann formuloval řadu bližších otázek, jež se v knize pokouší analyticky zodpovídat a stanovit tak, „zda a nakolik odpovídající tisk ze své strany zpětně působil na obsahy“. Přičemž zásadně přitakává myšlence, že skutečně a nutně působil. V tom zůstává věren svému již dříve vyjadřovanému poznání, že náboženství a theologie dosahují účinku „ve specifických sociálních, politických, kulturních a ekonomických situacích a zjevech doby, s nimi, vedle nich a pod nimi“ (s. 8). V Lutherově době k nim patřily mj. i „raně kapitalistické hospodářské struktury“. Nicméně na nich nespočívá důraz: Kaufmann konstatuje, že „sociokulturní mobilizační síla raně reformačního hnutí“ se stěží může zakládat výhradně na „obsahové plausibilitě reformační zvěsti“, jež musela být také prostředkována, uváděna v oběh, „být nesena literárně inscenovaným a kulturně praktikovaným prolnutím a společenstvím (*In- und Miteinander*) učených i neučených, duchovních i laiků resp. laiků různého sociálního stavu“ (s. 5).

V této souvislosti si autor ovšem neodpustil ani poněkud podrážděné šťouchnutí do vlastních řad, totiž historiků-theologů (s nejedním z nichž se při své bojovnosti rozhádal), nabádaje je, že by ani církevní dějiny, ba dokonce dějiny theologie, neměly být „doketické“ a ignorovat „materialitu“ svého předmětu pro samo soustředění na věroučné obsahy (s. 9). To je myšlenka hodná diskuse, ovšem s řadou obtížně zvladatelných implikátů, takže by si vyžadovala hodně obsáhlého a diferencovaného rozpracování. Zatím zde zůstává jen lehce nadhozena.

Jinak ovšem masivní svazek vřichledně dokazuje, že operativní hypothesis posloužila plodně. Nedá se pochybovat, že při vlastním vyrovnávání se zvolenou látkou se Kaufmann vynasnažil být konkrétnosti dějin práv. V neposlední řadě i tím, že se při své analýze výrazně soustředil na jednotlivé aktéry – a sice četné. Jeho kniha je příkladně zalidněna, ne pouze ústředními figurami. I v tomto ohledu Pettegreeho protějšek neduplikuje, neboť Lutherovo ústřední a „výjimečné postavení“ (s. 3) smí mezitím – i Kaufmanovým předchozím přičiněním – platit za bohatě a průkazně doložené a teď jde o nové zplastičnění krajiny, z níž se wittenberský profesor tyčí, ale zároveň je do ní historicky zasazen.

I reformátoři tedy vystupují na scénu, v kolektivu, ale se zachytitelnými tvářemi, jako titulní hrdinové první ze tří hlavních částí spisu. Zde jsou představeni jako „lidé knih“ (*Büchermenschen*), víceméně připravení k roztočení tiskařských lisů na plné obrátky. Potažmo jsou zde pojmenováni i jako první „*printing natives*“,

v analogii k „domorodcům“ digitálním, vyrůstajícím v našem věku (srovnej s. 15; již na s. 7n. srovnává Kaufmann raně novověkou „typografickou revoluci“ se současnými převratnými proměnami komunikačních prostředků), kteří nemusejíce tolik opisovat jako jejich předchůdci, měli více prostoru k sepisování vlastních textů.

Programový důraz na souhru reformačních autorů s onou částí recipientů, kteří se na tvorbě textů aktivně podíleli i jako šířitelé, ovšem ve druhé části knihy vede k přenesení ústřední pozornost také k nakladatelům, typografům i dalším podílníkům na chodu přeměny myšlenky v materialisované, masově obíhající, ale stále ještě v původním znění ověřitelné sdělení. Že při tom na sebe brali i rizika a nebezpečí netoliko čistě podnikatelská, ukazuje v neposlední řadě příklad pocestných knihkupců. Přední pozornost je tu ale přece jen věnována tiskařům a kreativním způsobům, jimiž na transformaci knižního trhu pracovali; též v kontextu působení rodinných firem i jejich místa v městských obcích.

A konečně třetí část doplňuje zřetel k aktérům také bližším přihlédnutím k ostatním veličinám ohlášeným podtitulem spisu, při průzkumu jednotlivých tiskových žánrů a „forem akademického diskursu“, oproti předreformační době změněných či vůbec teprve nově nastoupivších. Nejsou tu pochopitelně představeny všechny, které by mohly přicházet do úvahy, ale vybrané a exemplární – nicméně i tak širě záběru naplňuje záměr překonat fixaci nezanedbatelné části bádání na letáky, resp. jejich privilegování, jež po nějakou dobu bylo možné pozorovat. Úhrnem autor osobně prozkoumal zhruba tisícovku tisků (samotné rejstříky naplnily téměř sedmdesát stran knihy), a tomu odpovídá i hustota čerstvých zjištění. Zkrátka, i „Střed reformace“ se řadí k masivním důkazům vůdčí role Thomase Kaufmanna v současné historiografii reformace.

Luther a židé

Thomas KAUFMANN

Luthers Juden

Stuttgart, Philipp Reclam jun. ³2014, 208 s., ISBN 978-3-15-010998-4.

Poslední z Kaufmannových textů, u něhož se zastavíme, má pro změnu výrazně menší rozměry a do značné míry nese ráz popularisujícího shrnutí – ovšem i v tomto případě nejen cizího, ale takého vlastního usilovného bádání, dokumentovaného předcházejícími pracemi, a navíc vztaženého k thematickému poli, jež v souvislosti

s jubilejní dekádou nemůže být opomenuto. Z dílčích otázek, spojených s reformací minulostí a specificky opět s Lutherem jako její hlavní postavou, vzbuzovalo zájem publika jako málokteré jiné. Tato intenzita byla specifická právě pro počátek 21. století, neboť dříve ono thema stávalo stranou.

Přecházeno bývalo nejen jako podružné, ale také pro svou ožehavost. Jde totiž o jedno z reformátorových slabých, ba rovnou nejproblematictějších míst: jeho vztah k židům. Byl to vztah proměnlivý, ale postupně stále více napjatý a vyústivší do vyslovené averse, naneštěstí veřejně vyjádřené silnými výrazy. Ty ani ve své době nevyznívaly docela „všedně“ – a tím pohoršlivěji ovšem působí v době, jež se na postoje vůči menšinám obecně stala nejen citlivou, ale namnoze dokonce přecitlivělou. Speciálně na vycházení se židy není možno hledět, jako by nebylo otráasající zkušenosti s průmyslovou genocidou, jež se proti nadání mohla uskutečnit uprostřed 20. století v jádru Evropy (a právě v jejím německém jádru).

Toto poučení z katastrofy a stín viny předznamenávaly retrospektivní uvažování o pohledech na židovství pochopitelně po celou dobu po druhé světové válce a byly přítomny i v lutherovském bádání, nicméně převážně jen na jeho okraji. Církevní historici i jiní specialisté nevraživost starého Luthera vůči židům nezamlčovali, ale také ji po pravidle nerozebírali do šíře. Pojednávali ji většinou krátce, stydlivě. Byli rádi, že ji lze poměrně snadno oddělit od stále validního jádra poselství, ze kterého lze vyvodit i docela jiné postoje. Ba střežili se na problém příliš upozorňovat ty, kteří by si rádi vzali reformátora za svědka svého vlastního, moderního antisemitismu – jak to již před nimi učinili nacisté.

Mezitím „tabu“ padlo a naši současníci se o thema začali zajímat do té míry, že v souvislosti s jubileem po dlouhé době vyšla dokonce i souborná vydání Lutherových protižidovských textů, včetně „překladů“ do současného jazyka. Ty přesunem do jiného kulturního kontextu činí Lutherovo drsné výrazivo ještě odpudivější, než bylo původně. A okamžitě se prokázalo, že hrozba nahánění vody na mlýn extremistů je reálná, přičemž se navzájem posilují i extrémní v některých ohledech protikladné. Nesoriosní, k laciné difamací reformátora (a „důkazu, že není co slavit“) určená série z nakladatelství *Alibri* v Aschaffenburgu (pod titulem „*Judenfeindliche Schriften*“) vzešla z kruhů organisovaných atheistů, kteří se jako „sekulární humanisté“ řadí spíše na politickou levič, antisemitsky zaměřeným přívržencům ultrapravice však stačí pouze obrátit hodnotící znaménka.

Historikům lze vedle standardní kritické edice Lutherova díla doporučit jediné protiváhu jmenovaného počínu, taktéž trojdílnou řadu, připravenou Matthiasem

Morgensternem pro wiesbadenskou *Berlin University Press*.³ Což je sice poněkud klamavý název, texty do svazků pojaté byly též, byť mírněji, jazykově upraveny pro čtenáře neškolené v raně novověké němčině, a editor v sobě také netají nikterak chladně pozorujícího, nýbrž osobně iritovaného a angažovaného kritika. Přesto se však vynasnažil zpřístupňované spisy komentovat i s odbornou věcností, která je tím přínosnější, že Morgenstern, který působí jako profesor religionistiky na universitě v Tübingen, je svou kvalifikací vlastně judaista (mj. překladatel Talmudu) – a je proto nad jiné schopen identifikovat, s jakými židovskými prameny a tradicemi se Luther přímo či zprostředkovaně zaobíral a vyrovnával.

Morgensternova specialisace ovšem naznačuje jak jeho zvláštní možnosti, tak zároveň i jejich meze. Úplný a vyvážený obraz Lutherova vztahování k židům je třeba hledat ještě u jiných rádců. Poznání, že čas k jeho vykreslení, bez zastavování před nepříjemnými otázkami a apologetických kliček, nicméně i bez podbíživých anachronismů, skutečně dozrál, se vystavil nejeden z církevních historiků, takže dnes již je k dispozici několik kompetentních a solidních pokusů je podat (a ještě více dílčích příspěvků).

Za resumé současného stavu vědomostí, jež na přehledné ploše nabízí relativně nejvíc, smí platit knížka o „Lutherových židech“, již předchozí badatelské úsilí shrnul v roce 2014 pro širší publikum právě Kaufmann. Její hodnotu potvrdila nejen opakovaná vydání německého originálu, ale též překlady do italštiny, francouzštiny (ve švýcarské Ženevě) a v neposlední řadě do angličtiny (v Oxfordu) – třebaže zejména v tomto jazyce (ačkoli do jisté míry i v ostatních jmenovaných) existují také jiné, příbuzné publikace hodné pozornosti.

Kaufmannův sumář se mezi nimi prosazuje souběhem dvojího nevšedního zdaru. V ohledu více formálním jej dosáhl při skloubení protichůdných snah o kompletnost i přehlednost. Výsledkem je text koncisní, a přesto čtivý a plastický. Nezasvětí čtenáře do všech jednotlivostí a veškerého existujícího materiálu, avšak opírá se o něj v maximálním rozsahu, nikoli jen o dílčí sondy. Není ani jen zkráceným opakováním toho, co již autor napsal jinde, ale představuje novou synthesisu. Zdařilou přitom i ze zřetele již vysloveně kvalitativního: jako dosud stěží kdo či při přinejmenším málokdo jiný se Kaufmann přiblížil naplnění ideálu nahlédnout

3 Martin LUTHER (upravil a okomentoval Matthias MORGENSTERN), *Von den Juden und ihren Lügen*, 2016, ⁴2017; *Martin Luther und die Kabbala. Vom Schem Hamephorasch und vom Geschlecht Christi*, Wiesbaden 2017; *Dass Jesus Christus ein geborener Jude sei und andere Judenschriften*, Wiesbaden 2019.

zvolený předmět v jeho komplexnosti, jež znemožňuje jednoduché soudy, a to jak v Lutherův prospěch, tak i naopak.

Přikrašlování se tu nekoná žádné, autor je spíše přísný, než aby slevoval. Ale stejně tak se staví proti zjednodušování (v neposlední řadě pojmovému) a rozsudkům nad minulostí z pohodlně neporozumivého odstupu. Chtěje se vyhnout anachronismům, volí cestu důsledné historisace, a proto usiluje o co nejpřesnější zasazení doložených i hypotetických setkání i střetů a jednotlivých Lutherových projevů do kontextu – dobové situace, osobního vývoje, zaměření písemných projevů na určité adresáty atd. Zároveň však drží na paměti, že reformátorova sláva a trvajících význam umožňovaly jeho postoje a projevy vždy novu aktualizovat i v dlouhých dějinách působení a recepcí (jimž je věnována samostatná kapitola) a že problém, co svou autoritou vlastně zajišťuje, do jisté míry zůstává akutní i dnes. V té souvislosti Kaufmann palčivě vnímá rizika používání Lutherovy postavy jako personifikujícího emblému, který byl i při nejnovějších oslavách nasazen v míře, jež se mu nejeví právě prozřetelná.

Ambivalentnost reformátorova dědictví nutí rozlišovat, avšak řešením nemůže být vybírat si v něm libovolně, co se komu hodí (jak tomu až příliš často bývalo v uplynulých staletích). Ať již jde o pozitivní nebo negativní vyjádření, ve vztahu k židům na svou dobu mimořádně intenzivní v obou směrech (takže byl později brán za rozhodčího svědka postojů fatálně rozjatých od velkorysé tolerance po nelítostné zavrhování), z nichž ovšem druhá postupem času převládla (a v tomto smyslu poskytovala „silnější argument“).

S ohlednutím k počátkům Kaufmann formuluje, že Lutherova zvláštnost „spočívala v tom, že svá dobová předznamenání (*Vorprägungen*) jednu dobu v rámci zápasu proti papeženství odložil stranou, problematisoval je, ba zkusmo i relativisoval. Avšak mentalita nakonec projevila větší sílu, poznenáhlu o sobě dávala vědět stále nepokrytěji a ovládla ho“ (139). Z perspektivy vyústění osobního příběhu „avšak zvláštnost Lutherova postoje oproti jeho současníkům spočívala v nesmírné ostrosti jeho polemiky a v tom, že v politice vůči židům prodělal dramatickou změnu posice“ (s. 171).

Propletenec motivů, který s sebou tento intenzivní, svou základní povahou vnitřní, ale před očima veřejnosti se odehrávající zápas nese, nedovoluje ani tak čisté pojmové oddělení antijudaismu od antisemitismu, jak by si obvykle přáli evangeličtí vykladači (ale i ne jeden z židovských, jak Kaufmann připomíná). Jakkoliv je jisté, že u Lutherů nemůže být řeč o moderním antisemitismu (také se u něho vůbec nevyskytuje představa fyzického „vyhlazování“, na rozdíl od některých jiných forem persekuce), naopak ho zmíněný regres v osobním vývoji silně navrací

ke středověkým východiskům, Kaufmann považuje za přiměřené formulovat: „Luther vycházel z předmoderního antisemitismu, přijal jej za svůj a přispěl k jeho šíření“ (s. 10).

A tento postoj nelze jednoduše odříznout jako bezvýznamný přílepek ani od Lutherovy teologie. Nezůstal pouhou reformátorovou emocí, jakkoliv je tato dimenze důležitá a do značné míry základní. Jakožto takovou ji lze pojmenovat jako xenofobii v původním slova smyslu, tedy obavu a strach z cizího, kdy na sebe právě židé obrátili pozornost jako poblíž se vyskytující příklad tohoto cizího. Přitom ovšem jen relativně poblíž, neboť nelze přehlédnout, že reálných setkání reformátora se židy se mnoho neodehrálo; v podstatě ani literárních, natož pak osobních, i když mohla mít, jsouce úhrnem nepříliš šťastné, ba rovnou neblahé povahy, o to větší vliv.

Kaufmann pro svou knihu zcela vědomě zvolil právě dvojnásobný titul „Lutherových židů“, neboť je nutné vzít do úvahy, že jejím hlavním předmětem je opravdu obraz židů v reformátorově mysli. Do značné míry se s nimi vyrovnával v podobě představy, pomyslu, ba fantasmatu; Kaufmann výslovně mluví o „fantomu“ (s. 16). Právě jako takové „symbolické typy“ však byli židovští oponenti integrováni i do soustavy Lutherovy bohoslovné reflexe, jako jedna z negativní folií jeho vlastních afirmací a jedna z podob ohrožení evangelické zvěsti v narůstající apokalyptické tísní krátkého se času, v němž reformátor mohl naplňovat své poslání (k dalším patří i nebezpečí osmanské, jež zmiňme alespoň v této závorce, protože také Lutherovu vztahu k Turkům a muslimům je dnes věnována narůstající pozornost a Kaufmann se jím též obírá, i v nyní pojednávané knize alespoň na pozadí). Rovina úvah o nosném či scestném výkladu Bible pro Luthera byla podstatnější než snahy o obracení nebo stíhání konkrétních židů, i když v obojích se částečně obrazily u jeho přívrženců.

Právě z reflexí o reformátorově teologii tedy nemohou být jeho invectivy proti judaismu bez dalšího vynechány. Přesto však naštěstí mohou být překonány jejími vůdčími principy. Jak připomíná „Závěr“ knihy, nadepsaný „Omylný člověk“ (s. 171–179), Luther nebyl schopen pouze zničující polemiky vůči druhým, ale také odstoupení od sebe samotného, a dovedl se měřítky, jež vytyčil, posuzovat kriticky. Proti židům bylo obráceno ještě jeho takřkajíc předposlední vyjádření, ale v posledních slovech již nefigurují; ta naopak vyjadřují vědomí, že i reformátorovo vlastní porozumění Bible, o které se s nimi svářel, „musí napořád zůstat fragmentární a nedokonalé“ (s. 178).

Stejně je třeba vzít vážně jakožto jeho odkaz i doporučení (byť si opět jednou formulované hyperbolicky), aby většina spisů, jež po sobě zanechal, nadále byla

čtena „*pro historia*“, nikoli jako nadčasově platné poselství, z něhož by neměla pominout „žádná literka“ (tamtéž). Iluze, že vše, co reformátor kdy řekl či napsal, by mělo být aplikovatelné do téměř libovolné současné situace, vytrženo z kontextů situace původní i celkového poselství, v průběhu dějin opakovaně prokazovala svou nebezpečnost, ale není možné považovat ji za opravdovou věrnost vůči jeho odkazu budoucím dobám. Ovšem podobně málo je možné to, co se z jeho odkazu pro dnešek nehodí, prostě škrtnout, bez dalšího poučení, stejně jako vymazat z paměti celou ústřední postavu své doby, jakou Luther byl.

Tento poctivý přístup, spojený s Kaufmannovou schopností představit složitou látku diferencovaně a přece srozumitelně, přináší vyproštění z falešných alternativ a účinek, který recensenti vesměs chválí jako skutečně napomáhající novému porozumění, ne-li vysloveně terapeutický. Specialisovanější posuzovatelé ovšem příležitostně vyslovují jisté politování, že ho při mimořádné vyváženosti celkového obrazu přece jen bylo dosaženo za cenu jistého krácení v jednotlivostech, o nichž by se jistě dalo říci i víc – ať již jde o detailnější data či vysvětlivky nebo některé další perspektivy, z nichž lze na ten či onen předmět pohlédnout.

Koncisnost výkladu zkrátka není výhodou v každém ohledu. Historik bude postrádat jmenovitě poznámkový aparát, třebaže je alespoň částečně nahrazen soupisem citovaných pramenů a v zásadě i dostatečně vydatným seznamem literatury. Ale odpomoc se v tomto případě nehledá obtížně. Jako doplněk k „Lutherovým židům“ poslouží především „Lutherovy „židovské spisy“: Příspěvek k jejich historické kontextualisaci“, což je starší dílo téhož autora, s obdobnou strukturou, avšak zřetelně analytičtějšího rázu a odbornějšího vnějšího ustrojení.⁴ Nicméně jakkoliv jeho studium může poznatky, prostředkované pozdějším synthetickým přehledem, v některých ohledech prohloubit, *Lutherovy židovské spisy* se nabízejí stejně tak užitečně jako uvedení do problematiky i jako její shrnutí.

4 T. KAUFMANN, *Luthers Judenschriften. Ein Beitrag zu ihrer historischen Kontextualisierung*, Tübingen 2011.

Martin HECKEL

Martin Luthers Reformation und das Recht. Die Entwicklung der Theologie Luthers und ihre Auswirkung auf das Recht unter den Rahmenbedingungen der Reichsreform und der Territorialstaatsbildung im Kampf mit Rom und den „Schwärmern“

(= Jus Ecclesiasticum: Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht, Bd. 114)

Tübingen, Mohr Siebeck 2016, XIV + 988 s., ISBN 978-3-16-154468-2.

Kaufmannovo rozsáhlé dílo zde již opustíme, byť rozhodně spíše jen jako „ochutnané“ než „vyčerpané“ – avšak z dílčích (a přitom podstatných) thematických okruhů, spadajících do rámce dějin luterské reformace, zahrneme ještě jeden, jemuž byla v souvislosti s jubileem věnována patřičně významná monografie. Právě v čas výročí totiž dozrál plod celoživotního badatelského úsilí Martina Heckela, emeritního profesora tradičního „obojího“, tj. veřejného (státního) i církevního práva na juristické fakultě university v Tübingen (kde byl Heckel zároveň kooptován i učitelským sborem theologické fakulty). Ba v případě tohoto na slovo vzatého odborníka lze hovořit bezmála o znalostech „dynasticky akumulovaných“, neboť ve svých speciálních zájmech do velké míry následoval svého otce Johannese Heckela, svého času ordináře právnických fakult v Bonnu a Mnichově (čestného doktora theologické fakulty v Berlíně).

Monumentální svazek, vydaný rok před vyvrcholením reformační dekády, má náročně obsáhlý titul „Reformace Martina Luthera a právo“, ale dostojí mu bez velkých omezení – ačkoli nezvykle dlouhý, rozvádějící podtitul nabízí ohraničení pro přesnost (a je dobré vzít jej vážně v každém slově), když ohlašuje „Vývoj theologie Martina Luthera a její účinek na právo v rámcových podmínkách říšské reformy a utváření teritoriálního státu v zápasu s Římem a „blouznivci““.

S podobnou akurátností probírá kniha svou látku paragraf po paragrafu, od prologu až po epilog, z nichž oba zahrnují několik samostatných kapitol, stejně jako pět dílů mezi nimi. A všechny tyto kapitoly jsou dále členěny, podrobně, ale poměrně přehledně, za pomoci číslování i různé velikosti písmen, odlišující „these“ (s nimiž pracuje věcný rejstřík) od rozvádějících vysvětlení či příkladů (jak tomu bývá v učebnicích). Ve spojení s rozsahem díla sama tato struktura vcelku neklamně napovídá, že tentokrát lze bez přílišné nadsázky mluvit nikoli jen o shrnutí stavu

bádání, ale rovnou o čemsi na způsob vědomostní „sumy“ – jakkoliv autor sám hned na první straně předmluvy ohlašuje, že „příručkovitá úplnost“ nebyla jeho cílem, takže si dovolil střídat detailní analýsy s úspěšnějšími přehledy (s. V).

Čím nešetřil, jsou citáty z Lutherova díla jako hlavní pramenné základy. Ona sama ve své bohaté vrstevnatosti dostačí, aby komplex principiálních i konkrétních otázek vzájemného vztahování a propojení teologie a práva mohl být představen víceméně úplně, protože reformátor se jím opakovaně a vydatně obíral (vnímaje i jeho ambivalenci) z vlastního zájmu i vnějších popudů (dotazován o radu z různých stran, včetně aktivních politiků, takříkajíc vládních i opozičních).

I při ústředním významu rozboru Lutherova díla je však nutné zdůraznit, že Heckelova monografie se jím nevyčerpává. Stejně tak se opírá o rozsáhlé probádání dobových právních reálií – třebaže explicitní přítomnost této složky má v textu již úspornější ráz: k sekundární literatuře se tu odkazuje povšechně, prostřednictvím podrobného, podle kapitol členěného seznamu. Nicméně právě souběžným pohledem na reformátorův theologický vývoj i proměny v právním ustrojení společnosti míní autor podat důkaz, jak klíčového významu pro chod dějin reformace skutečně nabyla jakožto primárně náboženské úsilí s hluboce niternou dimensí. A to při plném uznání, že ve hře od počátku bylo ovlivňování vzájemné.

Reformace neměla pouze mohutné právní následky, ale také významné právní předpoklady: říšská reforma, o jedno pokolení předcházející Lutherovu odpustkovému sporu, zásadně přispěla k jeho výsledku, nakolik zabránila císaři nepohodlného „buřiče“ jednoduše zneškodnit, postavivši mu do cesty právní překážky, s nimiž se musel obtížně vyrovnávat – aby se nakonec dožil rozpadu tradičního právního rámce, přenášejícího se i přes hranice jeho říše. Za základní osu Heckelova výkladu lze tedy označit právě tuto interakci obou dimensí, jejich vzájemné prostupování a oboustranný vliv, který nově formoval život v církvi i ve „státě“.

V autorově přístupu můžeme shledat i další příklad, kdy výrazný badatel nachází právě v oblasti své vlastní specialisace nebo obzvláštního zájmu dokonce „nosný střed“ reformačních dějin, s podobnou tendencí, jako jsme viděli u historiků komunikace. Takové vzájemně si konkurující důrazy bude dobré spíše vzájemně konfrontovat, relativisovat a korigovat; těžko však popřít, že i spojovací vlákno, na které ukazuje Heckel, patří k těm nejzávažnějším, jež by v zájmu pochopení reformace jako živoucího systémového celku opravdu neměly zůstat stranou pozornosti. V právní oblasti byla reformace koneckonců průkazně – kodifikována.

Pro tvrzení, že právo posloužilo jako převodová „páka dění“ (3) společenské změny, uvedené do pohybu náboženským impulsem, podává kniha imponující množství dokladů. Jak autor na témž místě uvádí: „Osud evangelické i katolické konfese v 16. a 17. století nezávisel pouze na jejich náboženské energii a přesvědčovací moci, nýbrž také na síle a solidaritě církevních instancí a politických mocností, které je svými právními akty přejímaly anebo zavrhovaly, ochraňovaly anebo potíraly. Tak bylo duchovní dění vevázáno do juristických struktur a podléhalo mezím práva i hranicím jeho tvárné moci. Vývoj církevního i světského práva v 16. století sice byl – mnohem silněji, než dnes zhusta zůstává ve vědomí – výsledkem theologického zápolení ve vzepětí a zápasu víry, neboť právo vyvodilo závěr z nového zformování vyznání a bohoslužby i z přetvoření církve a světa, jež se v něm normativně zobjektivovaly a stabilisovaly. Ale tím také byl celkový duchovní i světský vývoj podstatně určen specifickým rázem a osobitou dynamikou práva“.

V následujících výkladech, řazených dílem chronologicky, dílem podle systematických hledisek, věnuje Heckel pozornost oběma směrům vzájemného ovlivňování – v reformační epoše samotné, ale i s výhledem přes následující věk až k současnosti, neboť je přesvědčen, že i do debaty o aktualitě reformačních impulsů mohou dějiny právního myšlení dodat velmi zřetelné argumenty, a to v její prospěch. Tyto podněty totiž neovlivnily pouze jednotlivosti, dnes jistě z velké části již obsoletní, ale i způsob, jak se uvažuje o právu jako takovém; jmenovitě pak o církevním. Proto se autor hned v předmluvě přiznal jako k jednomu ze záměrů svého díla, že chce „posílit vědomí kontinuity, která náš pluralistický duševní svět a právní řád spojuje s jejich historickými kořeny a do dneška je ovlivňuje i podmiňuje“ (s. V). V ní také, jak vyjádřil pro změnu v závěru spisu, vidí dobré odůvodnění, že v jubileích reformace je co slavit (srovnej s. 825). I pro tuto přítomnostní dimenzi se dovolává vlastní odborné kompetence, dobře doložené, neboť vedle historicky-právní erudice disponuje i bohatou zkušeností s právem platným dnes jakožto živým fenoménem.

I tato perspektiva je tedy v knize přítomná, jmenovitě v „Epilogu“ o „Důsledcích a odkazu“. Navíc však je celý svazek koncipován jako první část zamýšlené trilogie, která by dějiny o vztazích církevního a státního práva měla dovést k současnosti i přes další období, v rozměrech odpovídajících již předloženému textu. Což je opravdu smělý záměr, u autora ve chvíli vydání úvodního svazku bezmála devadesátiletého. Ovšem jeho úžasný výkon svědčí o vskutku mimořádně dobré pracovní kondici – a nadto byl dostatečně obezřetný, aby stávající dílo obstálo i jako samostatné a dovršené samo v sobě.

Na tom se shodli i jiní posuzovatelé, kteří obratem uznali, že ve své oblasti bude smět platit za titul standardní. Jednotlivé diskusní výhrady, jež se pochopitelně také směly ozvat, při tomto tónu celkového uznání vyzněly mírně, až okrajově. Od Heckelovy knihy si smí slibovat užitek víceméně každý, kdo se při vlastním vyrovnávání s dějinami reformace dotýká některých aspektů právního uspořádání – a výjimek, jež tak činit nepotřebují, mnoho nebude. Znalými pohledy z užitečně nevšedních úhlů smí posloužit dokonce i vůdčím odborníkům, kteří přednostně užívají jiných přístupů. A ty, kteří se necítí být příliš pokročilými, může povzbudit zjištění, že obsáhlý text je při náročnosti látky a snaze o přesný výraz vlastně také docela čtivý; v recensích zaznívá, že až překvapivě.

Další celkové přehledy od individuálních autorů

Irene DINGEL

Reformation. Zentren – Akteure – Ereignisse

Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2016, 308 s., ISBN 978-3-7887-3032-1.

Geschichte der Reformation

(= Theologische Bibliothek, Bd. 5)

Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2018, 306 s., ISBN 978-3-7887-3203-5.

Carlos M. N. EIRE

Reformations. The Early Modern World, 1450–1650

New Haven – London, Yale University Press 2016, xx + 893 s.,

ISBN 978-0-3002-4003-0.

Od jednotlivých složek reformačních dějin, byť tak obsáhlých a významných, že s nimi lze pracovat jako s páteřními, se však ještě vrátíme (jak ohlášeno výše) k pokusům uvést jedinou knihou do jejich celkového komplexu. K výše představeným dílům Volkera Leppina a Thomase Kaufmanna má poměrně blízko, avšak vlastní kvality vykazuje a vlastní místo si zachová práce Irene Dingelové, profesorky církevních dějin a dějin dogmatu na Gutenbergově universitě v Mohuči a zároveň již dlouholeté, agilní ředitelky oddělení pro náboženské dějiny Západu v mohučském Leibnizově Institutu evropských dějin (IEG). V prvním vydání kniha čtenáře dostihla ještě před blížícím se vyvrcholením reformační dekadý pod prostým a všeobjímavým názvem „Reformace“, i když podtitul nabídl alespoň

o něco bližší orientaci, slibuje provést jejími „centry, aktéry a událostmi“. V přepracované podobě autorka spis znovu vydala již krátce po završení jubilejního desetiletí, spokojujíc se nyní s jediným nadpisem „Dějiny reformace“.

Kniha stojí svými rozměry mezi příbuznými díly zmíněných autorů; blíže kompaktní knížce Leppinové, ale přece jen je méně redukována na elementární výpovědi. Prostřední posici v jistém smyslu zaujímá také ve stylu podání. Zároveň by se ovšem dalo mluvit také o udržení odstupu: Dingelová se od počátku až do konce vyjadřuje v klidném, nepolemickém, vyvažujícím tónu. Vyhýbá se výpadům, šlehům i provokacím, jak leppinovským, tak kaufmannovským. Argumentaci obou soků zná a vystavuje se jí, avšak do jejich sporů se zatahovat nenechává. Kontinuita s diskontinuitou se pro ni vzájemně vylučují stejně málo jako koncepty transformace a epochy, jež integruje hned v úvodu (v 1. vyd. na s. 10n, ve 2. na s. 13n, přičemž je příznačné, že napodruhé vypouští i výslovnou zmínku o konfliktu interpretací, spokojujíc se s vlastními pozitivními formulacemi).

V tomto bodě však, jak už víme, není nijak zásadně vzdálená právě od Kaufmanna (kterého také v řečené zmínce o rozporech jako jejich protagonistu na rozdíl od Leppina nejmenovala); což lze ostatně pozorovat i v jiných ohledech. Rozdíly jsou nicméně také nápadné. Text Dingelové je ve srovnání s Kaufmannovými vskutku méně kořeněný – i fulminantní. Chce-li kdo, může její styl shledat konvenčnější. Nicméně zdrženlivost, jež se v něm zračí, umí působit i blahodárně a rozhodně nepostrádá svou funkčnost. Zvláště pak, je-li spojena s dalšími kvalitami: kniha Dingelové je přehledně vystavěna, její výklad je plynulý a bohatý na informace.

Čtenáři, který by se o dějinách reformace rád nechal spolehlivě informovat na výši současného bádání a šlo by mu při tom spíše o přehledný a kladně podaný celkový obraz než o katalog sporných a otevřených otázek, příp. by nechtěl upadnout do pastí stanovisek možná i plodných, avšak skrytě kontroverzních, může spis znamenitě posloužit opět jednou jako úvod i shrnutí. Nejspíše by se tedy osvědčil i jako učebnice, ačkoli tak není primárně zamýšlen. V německém prostředí se nabízí na výběr dost jiných, kterým nemíní konkurovat; poptávka, již autorka chtěla vyhovět, cílila spíše ke „knize pro čtení“ („*Lese-Buch*“, nikoli „*Lehrbuch*“), „přístupné všem zájemcům, nikterak pouze akademickému publiku“ (tak v 1. vyd. na s. 9).

Splní-li kniha ovšem očekávání, záleží pochopitelně také na těžiscích čtenářského zájmu. Autorka se svědomitě vynasnažila uvést na scénu epochu, „jež se vyznačuje mnohvrstevnatou interakcí theologických, politických, společenských i kulturních faktorů“ (s. 14; s. 11), nicméně nemohla je všechny zahrnout stejně

intenzivně. Svou nejvlastnější kompetenci je přece jen historickou církevní, a aby ji využila v plné síle, vědomě a přiznaně uplatnila jednotnou perspektivu, a to „theologicky či ideově dějinnou“ (s. 15; s. 12). V oblasti, jež se takto dostává do popředí, kniha může i při omezenějším prostoru nabídnout přidané hodnoty někdy dokonce i ve srovnání s Kaufmannovými mohutnými „Dějiny reformace v Německu“, jež se snažila perspektivy místy střídat a zevrubněji sledovala množství dalších cílů, takže v nich theologický obsah příležitostně ustupuje mediálně-dějinnému kontextu.

U Dingelové došlo oprávněného uznání, jak diferencovaně i při úspornosti prostředků seznamuje s vnitřní členitostí a pluralitou reformace – rozvinuvší se v prostředích vzájemně provázaných, ale zdaleka ne vždy pouze souladných, vedoucích mezi sebou kladně motivované rozhovory i naplňovaných ostrými vzájemnými konflikty, jak společné zásady správně uchopit a naplnit, a dělících se tak na skupiny vyvíjející se do různých směrů. Tohoto efektu autorka dosáhla právě pomocí vyzdvižení center a aktérů vedle událostí, ohlášeným podtitulem prvního vydání.

Její „Dějiny reformace“ nemůže nikdo vytknout, že by v nich, jak se v některých případech stává, vedle Luthera, náležitě oceněného ve své iniciační roli a obrovité autoritě, nepatříčně zanikl Philipp Melanchthon – který jakožto „pobočník“ doktora Martina ani nebývá řazen do trojice „velkých reformátorů“, a přitom v některých ohledech vyvinul ještě pronikavější vliv na formování protestantismu než slavní Švýcaři. Avšak chvála rovnovážnosti platí právě i ve vztahu k dalším reformačním střediskům vedle Wittenbergu, tj. Curychu i Ženevě – ale také Štrasburku. Jeho nepřehlédnutelné vyzdvižení na rovnorodou úroveň bylo naopak i v německé jazykové oblasti oceněno jako přínosné, a tím spíše by to asi mohlo platit pro oblast českou (i zde sice byl mezinárodní význam alsaského ohniska reformace, kde působila družina Martina Bucera, vnímán přinejmenším historiky Jednoty bratrské; uvědomění jeho svébytnosti však začasť bránilo zjednodušené přiřazování k „helvétské větvi“ protestantismu).

A ve stejném duchu lze do třetice zmínit, že až překvapivě obsáhlé presentaci se dostalo též „disidentům“, kteří se nedokázali zařadit do evangelických zemských církví, ať již zastupují spíše křtěnecký, spritualistický či antitrinitářský typ (zde se pravděpodobně projevil i vliv autorčina heidelberského učitele Gottfrieda Seebaße, jehož zájem zahrnoval oblasti konfesijními sympatiemi zhusta spíše rozdělované – ačkoli stejně jako jeho žačka sám nepostrádal konfesijní stanovisko, ze kterého je možné některé podstatné skutečnosti nahlížet zevnitř).

Vraťme se však ještě ke jmenovaným centrům, a povšimněme si, že všechna ležela v tomtéž říšském, německo-švýcarském prostoru, jakým se Kaufmann zabýval

právě v onom ze svých děl, jež pojal geograficky úžeji. V této souvislosti se vrátíme i k omezením spisu Dingelové – a sice v poměrně překvapivém momentu: začal-li Kaufmann dějinami reformace německé a posléze svůj záběr rozšířil na kontinentální, Dingelová se vydala opačným směrem, působícím na první pohled méně logicky.

Zde totiž dospíváme k nejvýraznější změně mezi oběma versemi její knihy. Ta původně sestávala ze tří částí: nejdelší a ústřední, z jejíhož názvu byl převzat podtitul celku, uvozené vyličením dobového „Zázemí (*Hintergründe*)“ v situaci na přelomu 15. a 16. století – a uzavřené „Vyzarováním (*Ausstrahlung*)“, jež mělo znázornit evropské rozměry, jichž reformace dosáhla, oblast po oblasti. Při vši stručnosti kapitolek tak jeden svazek skutečně obsáhl vše potřebné. Ze tří křídel obrazu však ve druhém vydání zbyly už jen dvě první.

Důvodů této změny celkem jistě bude víc, a některé z nich budou technické povahy. V jistém smyslu autorka přece jen pokročila dále směrem k původnímu cíli: nakladatelství si od počátku představovalo svazek polovičního rozsahu, čemuž byla schopna vyhovět teprve dodatečným krácením. Omezila-li se tudíž od počátku „na velká centra reformace v centrální Evropě, na rozhodující aktéry a směrodatné události“ (s. 9; s. 5), uložila si napodruhé ještě větší „soustředění na podstatné“ (s. 5). A ve skutečnosti je přece jen logické, že podržela právě ty pasáže, jež se jí i v zrcadle ohlasů vydařily nejvíce.

Upřednostnění tohoto jádra padly za obět vedle třetí části původního díla též oddíly z části prostřední – a nejen ty, jež odpovídajícím způsobem překračovaly říšské hranice (jmenovitě pasáž o hugenotských válkách), ale také jiné, věnované cestám a médiím šíření reformace i reformačnímu vzdělávání. V souladu s těmito úpravami byl zkrácen též seznam literatury, a úplně odpadly žel i rejstříky. Kniha tedy byla v jistém smyslu vylepšena – ale v jiném zároveň i ochuzena. A v zrcadle změn se mané ukázala svíravá obtíž (nejen) reformačního dějepiscectví: napětí mezi nutnostmi a možnostmi.

Základní dilema je ve své podstatě celkem prosté: synthesisa v plném smyslu nadále může být mnohem spíše individuálním než kolektivním výtvorem; zároveň však nikdo nemůže být specialistou na vše a pod tíhou stále narůstající masy dat i požadavků interdisciplinarity každý ve své míře nevyhnutelně klesá. U fenoménu tak bytostně mezinárodního, jakým reformace byla, je jejím historikům stále jasnější, že ji vlastně vůbec nejde adekvátně uchopit jinak než v konturách dalece přesahujících národní hranice; jenže v dějepisné praxi se tento nárok ukazuje jako meta opravdu náročná. Dingelová, jež si ho je při své funkci v Institutu evropských dějin dokonale vědoma, se pokusila výzvě dostát – ale jeví se velmi pravděpodobné,

že vlastně tatáž odpovědnost, která ji k tomu pudila, ji posléze přiměla i opatrně couvnout.

Kontinentální, ba ještě širší rozměr reformace není ani v novější podobě knihy zamlčen, pojmenován je však spíše povšechně, a obdobným způsobem je naznačeno i další šíření reformačních impulsů – jak na jiných územích, tak i přes hranice časové, vymezené opět jednou přibližně augsburským náboženským smírem, ale také smrtí Jana Calvina.

Z autorů v tomto ohledu směřlejších a přesto úspěšných uvedme ještě jednoho. I proto, že od kolegů již představených a stojících si navzájem relativně blízko, nakolik koneckonců všichni zastupují společné prostředí německé evangelické theologie, se nápadně odlišuje v řadě ohledů (v některých z nich by mohl platit rovnou za protichůdce Dingelové, ať již jde o překračování mezí, jež si určila, nebo i o přístupy). A navíc: jako bylo již u Lutherových biografií nezbytné alespoň na jednom příkladu znázornit silný podíl anglosaské jazykové oblasti na současném bádání o reformaci, bude tomu stejně i v tomto případě.

Se zřejmě nejúspěšnějším jednosvazkovým vylíčením reformace jako celku (ovšem ve svazku vsutku mohutném) se z řečeného prostoru přihlásil na prahu jubilea Carlos M. N. Eire, profesor dějin a religionistiky na elitní Yaleově universitě. Tedy americký historik; nikoli však příslovečný „bílý protestant“ a „etnický“ Anglosas či obecněji Germán, jací v této části světa i mezi reformačními dějepisci dlouho dominovali. Eire je „latinský“ římský katolík, který byl do Spojených států převezen v dětském věku na přání svých rodičů, persekovaných Castrovým režimem, z rodné Kuby – a je tak do jisté míry i osobním zázemím ustrojen, aby zastával pohled na předmět svého zájmu, jaký je dnes pro americkou vědu charakteristický: nezastavuje se před hranicemi konfesí, zemí, kontinentů a leccčeho dalšího.

Tímto směrem se v současnosti zachází někdy i tak daleko, že nad výhodami srovnávací perspektivy již začínají převažovat nevýhody rozostřených kontur. I Eireho dílo je třeba vystavit této kontrolní otázce. Leč sluší se rychle dodat, že uvedenou výhradu by šlo rozhodně snáze ilustrovat na řadě menších a povážlivějších zjevů, oproti nimž je tento autor, dnes již ostatně také badatel seniorního věku, zralým odborníkem schopným uměřeného a vyváženého podání. Jehož potřebě ho naučila v neposlední řadě i konfrontace zkušeností, na jedné straně s životem v odkryté komunistické diktatuře, na druhé s nepřiznané diktátorským sklonem módních názorových trendů, který se na amerických vysokých školách často pojí se světonázorově nesnášenlivým „levicovým progresivismem“.

Ani Eireho odvaha pojmout reformaci v rozměrech doslova globálních nevychází z přehnané smělosti, ale zúročuje letitou průpravu – na thematickém poli, na něž se utekl právě pro ožehavost moderních dějin latinské Ameriky, kde by pro něho bylo obtížnější vyslovovat se svobodně (jak přiznal např. v interview pro internetový magazín „*The Beacon*“),⁵ jako do oblasti bezpečně vzdálené, a přitom ve skutečnosti stále ještě s naší současností živě související.

Netuctové, subtilní vědomí vzdálených souvislostí je jistě jednou z hlavních příčin, jež knize zajistily úspěch, dosahující podobného přesahu domácího prostředí (v němž ovšem měl své epicentrum, vyjádřené udělením soutěžních cen) do různých stran, o jaký se spis pokusil na svých stránkách. Spolu s tímto důvodem ovšem zapůsobily také další, i jiného druhu, ale též padající na váhu. Vedle odborných kvalit je třeba výslovně zmínit ještě jednu význačnou vlohu: autor je totiž spisovatelem osvědčeným zároveň i na poli už víceméně beletristickém. Do češtiny byla ostatně přeložena právě jen první část jeho vzpomínek, autentických, ale zároveň i výsostně literárních.⁶ Ve svých dějinách reformace musel Eire pochopitelně použít poněkud jiný styl, čtou se ale dobře, ba výtečně. Navíc pak podobně jako Kaufmannovy knihy promlouvají také bohatým a komentovaným doprovodem kvalitně reprodukovaných výtvarných ilustrací (poměrně hojně užívají též map, místy však schematických až k chybám).

Nicméně od předností přidaných a doprovodných se přece jen vraťme k obsahovému jádru díla, a to právě v bodech, v nichž se otevírá rozhovoru se zámořím, v daném případě s tradicemi evropského reformačního dějepiscectví. Ty v něm jistě resonují – jakkoliv je pravda, že i Eire je natolik americký, aby ve srovnání s Roperovou o poznání méně odkazoval k textům, nevydaným v jazyce spisu. Z rozsáhlého, strukturovaného seznamu literatury je dokonce úplně vyloučil a zařadil do něho pouze ta díla zahraničních autorů (okrajově i českých), jež jsou k dispozici i v angličtině. Jinojazyčným textům dopřál jistého místa jen v poznámkách (středměších a svým umístěním koncových); zejména pokud šlo o edice primárních pramenů.

Přesto Eire vzal do úvahy i evropské bádání, starší i novější, při vlastní reflexi látky více než leckterý jeho krajan a současník – nestrháván do extrémů snahou především uplatnit sám sebe revisí názorů dethronisovaných předchůdců a držet krok s módou (jaká zajisté nepoškozuje poznání pouze na západním břehu Atlantiku). Byl veden vůlí k synthese, jež sice chce dostát nárokům, spojeným s aktuálními posuny

5 14. února 2020; <https://buckleybeacon.com/2020/02/14/interview-with-professor-carlos-eire/> (29. 11. 2021).

6 Carlos M. N. EIRE, *Čekání na sníh v Havaně* (přeložila Daniela Feltová), Praha 2005.

historického bádání i ptaní, avšak vposled dosáhnout rovnováhy mezi výdobytky získanými za pomoci „nových i starých předpokladů“ (s. xii).

Rozhovor s odborníky v knize probíhá nepřímým způsobem, nakolik ji autor přednostně neurčil učenému publiku, nýbrž „začátečníkům a nespecialistům“ (jak říká vzápětí po předchozím citátu) – ale zároveň (a na stejném místě) nesmlčel, že i takovou kolegiální rozpravu skutečně a vědomě konal, souhlasně i kriticky. Anonymně potud, že na místech, kde referuje o dějinách bádání a stavu diskuse, představuje alternativy většinou povšechně. A činí tak i zde poměrně lehkým stylem; nikoli přetíženým theoretickou terminologií, spíše téměř esejistickým, který mu pomáhá udržovat celé obšírné dílo přehledné. Pochopitelně že se s ním opakovaně pohybuje i na hranicích mezi stručnou výstižností a zjednodušením a bude předmětem diskuse, kdy ji už překročil – kde skutečně pronikl do jádra věci anebo zůstal jen na jejím povrchu. Určitě však odolal jednostrannosti onoho typu kulturně-historických přístupů, jimž se velké souvislosti ztrácejí z dohledu a reformace pro ně fakticky přestává být nosným výkladovým rámcem a stává se spíše konvenční etiketou, protože jsou příliš zaujaty jednotlivými fenomény – třeba i četnými a nahlíženými v perspektivě povlovné společenské změny, ale navzájem přiřazovanými dosti kaleidoskopicky.

V jejich kontextu je však Eireho dílo netypické i tím, co bylo uvedeno výše, totiž že se vůbec zajímá o genetické spojnice vedoucí až do přítomnosti (a tím nejen o cizost minulosti, ale i o to, v čem nám zůstává vlastní). Autor se však tento přístup nebál deklarovat zcela otevřeně a obhájit si jej: třebaže hlavní důraz ve svém spisu klade na analýsu historických událostí z jistého období minulosti, má za obdobně důležitý i význam, jež mají pro lidi žijící o pět století později – pro jejich vlastní sebeporozumění anebo porozumění jejich západním současníkům. Potřebují si jej uvědomit tím více, že žijí ve „stále zapomnětlivější globální vesnici. Protože ti, kdo jsou neznalí minulosti, mohou být v přítomnosti mnohem snadněji ošálení a ovládání mocichtivými ideology anebo svými vlastními nejhoršími hnutími, byla tato kniha psána s pocitem naléhavosti“ (s. viii). Co však je zapotřebí nejen připomínat, ale také vysvětlovat, protože dnes už to většinou není chápáno intuitivně, je v první řadě fakt, že reflektovanou epochální změnu způsobilo náboženství – v době, kdy „redefinovat náboženství znamenalo redefinovat svět“ (tamtéž).

Zde vyjádřená vnímavost pro aktuální rozměr minulého a nesnadno pochopitelného podepírá autorovo porozumění pro výtežky badatelů, kteří pracovali s koncepcí konfesionalisace (ve Spojených státech nikdy příliš pevně neusazenou, ani v dobách její největší slávy). Nechtěl však zůstat práv pouze jim,

ale spojit jejich poznatky s přínosy pocházejícími ze školy těch, kteří se obraceli naopak hlavně k novověkému dědictví věku středního. Takový syntetický tah, uznalý vůči zásluhám protilehlých táborů, smí částečně připomenout obdobné snahy Kaufmannovy. Však se i u Eireho projevuje nástinem kompromisu, který se nechce nadbytečně rozčilovat ohledně otázky po epochálnosti reformace.

Na jedné straně má za pošetilé ji popírat, přistupuje (mlčky) na Kaufmannův závěr, že jinak by koncept reformace vlastně již pozbýval smyslu. Jakkoliv Lutherovo vystoupení nemohlo být „absolutním“ předělem, nestačí pouze připustit, že po něm už nic nebylo stejné jako předtím (s. vii.); platí právě: „Co uvedl roku 1517 do pohybu, nejen že změnilo tehdejší svět; nadále to formuje i náš svět dnes a vymezuje, kdo jsme my na Západě“ (s. viii; srov. také vyznání ze s. xvii, jak se toto autorovo přesvědčení upevnilo při práci na knize). Nicméně na druhé straně Eire i s novými kulturními historiky, které událostní přelomy příliš nezajímají, přece jen sdílí silně vyvinutý smysl pro postupné změny milieu – jež se s takovými zlomy vůbec nemusejí vylučovat, ale mohou se s nimi vzájemně doprovázet. A sdílí jej tak dalece, že se v tomto ohledu proudu momentálně sílícímu nejen nevymyká, ale dokáže vykročit i o nový kus dále směrem, který jiní teprve naznačili, a který přece jen hluboce zasahuje i sám pojem reformace.

Přede vším ostatním: V titulu spisu, kde se tento termín tak lakonicky a zdánlivě i prostě a jednoduše vyjímá, nestojí v původním, uvyklém a v Evropě nadále převažujícím singuláru, ale v plurálu – na místě, kam dosud pronikl jen příležitostně, ač stále častěji používán a zastáván uvnitř anglofonních textů. Je to slovo do prance, neboť, jak už bylo předesláno, ve své stále všeobsáhlejší inkusivitě ztrácí analytické funkce, podporované naopak vymezováním předmětu. Právě touto cestou se z pojmu „reformace“ postupně stává obecná etiketa, s volnou přibližností odkazující k jistému historickému období a věcnému komplexu. Takové hrozby se však Eire neobává, naopak si od rozšíření konceptu, krácejícího ruku v ruce s rozvolněním, slibuje hlavně jeho prohloubení, a ve své knize se k „představě vícečetných (*multiple*) reformací“ od počátku hlásí „v plném rozsahu (*wholeheartedly*)“ (s. xi; odtud i citáty v následujícím odstavci).

Risiko výše vzpomenutého „kusejrovství“ mu při tom ovšem neuniká úplně, takže považuje za nezbytné zároveň klást vyvažující důraz na „*interrelatedness*“ těchto reformací (tj. na fakt, že nejde o jevy pouze obdobné, ale že všechny tvoří vzájemně propojený řetězec) – což ale také zjevně považuje za dostatečný protilék. Jednotlivé reformace pro něho spojuje především onen moment, že na sebe navzájem reagují a profilují se jedna každá s polemickým ohledem k jiným.

V 16. a 17. století „byly všechny změny v náboženství formovány stejně tak v reakci či opozici ke druhým jako vnitřní logikou“; proto „žádné jednotlivé reformní hnutí této éry nemůže být plně pochopeno v izolaci ode všech ostatních“.

Na stejném místě Eire dodává, že „nazírání všech těch disparátních hnutí jako propletených reformací“ představuje jednu ze dvou „ústředních definičních charakteristik této knihy“, spolu s „nahlížením náboženství jako klíčového rysu celého věku“ (příčemž i v tomto případě akcent spočívá na vzájemných relacích, neboť „náboženství je zde chápáno jako způsob výkladu světa a součinnosti se světem“ a právě jeho vzájemné podmiňování s prostředím, ve kterém působilo, je hlavním předmětem zájmu).

Pro plastičtější představu a plnější pochopení této koncepce je však zapotřebí výslovně dopovědět, že Eire nemá na mysli pouze protestantské variety reformace. Má-li jít o veškerá „reformní hnutí“, pak ovšem i o římsko-katolická, a právě tím se od počátků vytváří základní polarita příběhu: protestanté se ve svém úsilí o křesťanskou obnovu stále víc vymezují a vyhraňují „protipapežensky“ – ale na druhé straně se děje totéž v obráceném gardu. Moment opozice a odporu Eire svým způsobem až nadsazuje; byl by mohl více povědět také o neméně reálných a zajímavých vzájemných inspiracích pozitivnějšího rázu, neboť oba bloky neměly společná zdaleka jen předreformační východiska.

Avšak je pravda, že zrovna v tomto ohledu je jeho postup mnohem spíše typický než výjimečný, a navíc podložený skutečnostmi, které přehlédnout nelze a podceňovány by jistě být neměly: ať již zamýšlela cokoli, ba ať již čehokoli jiného i dosáhla, fakticky reformace přinesla v neposlední řadě schisma a konflikt. Ani Eire ostatně nejde tak daleko, že by reformacím, o nichž mluví, přičítal pouze negativní efekty a neúspěch. Mnohem spíše chce říci, že protestanté a římsští katolíci stavěli moderní svět v ostré konkurenci reformačních projektů, přesto však za účasti obou stran.

Dodáme-li, že v tomto přístupu a akcentu se pochopitelně výrazně projevuje i konfesní příslušnost autora, není tím ještě podán žádný protiargument, jde jen o konstatování situace. Své noetické a hodnotové stanovisko má každý historik, i bez náboženské konfese. Potud by šlo dokonce o holý truismus. Zde však stojí za zmínku jmenovitě proto, že zjednat v rámci konceptu reformace místo pro předmět vlastního zaujetí je obecně jedním z hlavních, ba dost možná vůbec nejhlavnějším motivem riskantních snah o jeho redefinici. Tuzemcům je tato potřeba dobře známá a pochopitelná; vždyť českou reformaci někteří datují již od předchůdců předchůdců ve druhé polovině 14. století, aniž by se nechávali vyvést z míry

nesouladem tohoto výměru s usem většiny reformačních badatelů světa, naopak pro ně hledají dodatečné zdůvodnění.

Týž zájem však také snadno vysvětluje, proč tendence k zmnožení reformatí zapustila kořeny právě v odedávna konfesijně plurálním prostředí Spojených států amerických (kde jsou mj. silně zastoupeni také dědicové tzv. „radikální reformace“, jejíž postavení v tradičním konceptuálním rámci též vždy bývalo poněkud překérní). Svou roli tu ovšem hraje také jazykové předznamenání: angličtina přece dala přednost plurálům dokonce i v názvech celé řady vědních disciplín, nakolik se k jejich empiricky orientované praxi, zkoumající mnohost jevů, vztahuje dříve než ktheoretické, „filosofii“, pátrající po pojmové jednotě (nehledě na sílu nominalistických tradic i na filosofické úrovni) – takže v současném klimatu, které dosti nahlodává i představu jednoty dějin, jsou její mluvčí snadněji nakloněni týž model postupně aplikovat právě též na „*Histories*“.

Ale i když rozmanité předpoklady a stanovíště mohou podporovat společnou tendenci, nemělo by udivovat, že se při její artikulaci přece jen promítají do různých přístupů a podání. Pro římsko-katolické verze pluralisace reformatí je příznačné, že jimi zároveň silně prosvítá základní dualita mezi reformatemi protestantskými na jedné straně a římskou na druhé. Dosti zřetelně, byť jen na pozadí, tomu tak ostatně bylo i v práci „sekulárního“ historika Thomase A. Bradyho Jr. o „Německých historiích ve věku reformatí“, vlivného činitele obratu ke konceptu vícečetných reformatí.⁷ Nápadným příznakem je u Bradyho např. vyhrazení *C* ve slově *Church* pro universální Církev – římskou. Reformati uvozoval velkým písmenem, kde měl na mysli celý komplex všech, po jednotlivu psaných s r (uprostřed textu, zatímco nadpis dodržel běžný usus angličtiny, vztažený k veškerým substantivům); ovšem právě až poté, co katolická do tohoto komplexu byla zahrnuta.

Eire zašel ještě o další kus dál, když s tímto odlišením nepracuje, ale důsledně užívá velké litery, a koncept reformace tak činí plurálním definitivně. Otevřeně také pojmenovává důvody, proč jeho souvěrci na tradiční, protestantsky profilované pojetí nikdy tak docela nepřistoupili a vždy měli potřebu je revidovat: připomínalo program, ke kterému se hlásila konkurence, jež z něho sice vycházela, ale v jejich pohledu jej nenaplnila (už jen tím, že církev rozdrobila), či přinejmenším ne tak dobře jako posléze církev římská (srovnej s. ixn.). Ne že by se ovšem Eire sám jednoduše ztotožňoval se staršími formami tohoto antagonismu. Přes pozdější diskuse se k nim nevrací a patřičně se hlásí nikoli do řad „držitelů Pravdy“ (srov. x), ale těch, kteří se nedávají vést pouze konfesijními zájmy, při nedostatku vyvažujících

7 Thomas A. BRADY Jr., *German Histories in the Age of Reformations, 1400–1650*, Cambridge 2009.

(sebe)kritických zřetelů snadno zaslepujícími. Přesto však pochopitelně vítá, pokud i hlasy těch, kteří k problematice přistoupili z jiných než církevně-theologických hledisek, jeho vlastní konfesijní stanovisko mohou spíše posilovat než naopak.

Pomáhají mu odlehčit břemeno pojmu protireformace, který sice ani podle jeho názoru není úplně neopodstatněný, ale vyjadřuje pouze jednu dimenzi věci a je obtížen konotacemi akce opožděné a reagující na cizí podněty. Může se tak od nich oprostit ještě silněji, než docílili ti, kteří se spokojili s jedinovským doplněním termínu protireformace jeho spojením s doprovodným souslovím katolická reforma. Mluví-li se rovnou o reformaci, je přece zřejmé, že jakkoliv po svém, je tímtež, čím chtěla být reformace protestantská, a tím snadněji může být vyvolena jako lepší stránka. Ačkoli – neznamená i toto stále ještě ohlížet se po jiných až příliš a ucházet se o metu, kterou vytyčili oni, zatímco výraz protireformace jasněji vypovídá, že cíl byl stanoven jinak?

Tato debata nutně bude pokračovat, zde se však spokojme s podaným nástinem a povšimněme si také jednoho z prvních důsledků, jež z konceptuálního zmnožení reformací pro jejich zastánce vyplývají celkem jednotně, bez ohledu na bližší názorové zařazení – totiž nová elasticita a šíře též v časové dimensi. I ta o sobě dala vědět již v titulu Bradyho knihy, třebaže jím zvolené časové mezníky byly podmíněny také politickou (a ústavní) složkou dějin říše, již se zabýval neméně než církevně-náboženskou. Ale i když u Eireho tato druhá stojí relativně jednoznačněji v popředí, v periodisaci se téměř neodlišil.

Je u něho ovšem hodné pozoru, jak časové rozvolnění umí uvést do souladu s podržením značně přesné datace začátku reformace Lutherovy, jehož jsme si mezitím již mohli povšimnout – zatímco jinými zastánci plurality reformací bývá tento milník v plynoucím toku dění rozpouštěn ještě silněji. Eire jeho význam uznává, ale dovolává se skutečnosti, že jej nelze pochopit bez znalosti předcházejícího stejně jako následujícího (s. xiv). Což je pochopitelně pravda, a jsoucí dost nasnadě, ale v dané souvislosti také pozakrývá „kouzelnický trik“, ke kterému se snadno nabízí námitka: je-li dobrým odůvodněním, proč vyprávění začít před Lutherovým odpustkovým sporem, není stejně reálným důvodem pro posouvání počátku reformační epochy jako takové. I při psaní dějin dejme tomu světových válek by bylo těžké pominout v úvodu konstelace, ze kterých se zrodily, přesto však víme, kdy začaly.

V tomto smyslu lze autorovi, který výslovně přiznává, že před rokem 1517 lze mluvit pouze o předchůdcích reformací, vskutku předhodit nedůslednost. Vystavil se jí však, protože chtěl zřetelně vyjádřit, že jakkoliv luterská reformace přišla jako první a sehrála roli velkého katalysátoru, přesto posléze zůstala jen

jednou z mnoha, které vesměs měly již starší kořeny – a měla je právě ona římská, jež se nemá jevit pouze a především jako protireformace.

Reformace tedy i pro Eireho nabyla touž vlastnost, jaká již pro starší historiografii v obdobné intenzitě vyznačovala renesanci: stala se z ní „éra bez pevného počátečního data i bez jasného ukončení“ (s. xiv). S tím nutně souvisí přibližnost použitých mezníků. Autor ji zdůrazňuje a využívá ji uvnitř textu k příležitostnému překračování udaných dat o znatelný kus – nicméně vyznačil je hned v podtitulu, a jak již bylo řečeno, stanovil je velmi podobně jako Brady. Pouze posunul začátek o půlstoletí dále, k roku 1450; z víceroch nakumulovaných důvodů, z nichž však na popředním místě stojí epochální Gutenbergův vynález tisku pohyblivými literami jako základ „informační revoluce“ (s. xiii). V závěru epochy už Eire nevidí momenty obratu podobně nahromaděny, jeví se mu tedy „poněkud rozostřeněji“; přidržuje se však zřetelného zářezu daného koncem třicetileté války, byť s číselným zaokrouhlením (tamtéž). V jiném ohledu však oběma věnuje obdobnou pozornost a přičítá jim obdobný význam: je hodné pozoru, že autor v souvislosti se svým synthetickým přístupem právě výslovně odůvodňuje onu takto vyznačenou „delší časovou linii“ jako kombinaci poučení jak u ekumenicky laděných a medievisticky zaujatých přímluvců procesuální kontinuity, tak i u proponentů konfesionalizační teorie, tážících se po kořenech moderny (s. xv).

V odůvodnění tedy u Eireho najdeme specifické prvky, leč výsledek je charakteristický pro širší proud. Na ještě celkem neutrální a obecněji adaptovatelné rovině se mu říkává „dlouhá reformace (*long reformation*)“. I Eire k tomuto usu odkazuje, ale nestaví jej do popředí. Silněji pracuje s jiným termínem, který také pojal do podtitulu, kde mluví o „raně novověkém (resp. moderním) světě“. Vysvětlující přiřazení celé této éry k titulu „Reformace“ představuje náročnou rovnici, logiku ovšem jistě nepostrádá. V souladu s nastíněnou koncepcí se dílo skutečně muselo rozrůst spíše už v dějiny doličného věku, třebaže nikoli „totální“, ale výchozím zřetelem k reformačnímu impulsu (a výkladovému klíči) vedené, a tím do jisté míry přece jen nadále i vymezené.

Především se tak profilyovaly jako dějiny mnohostranného, přímého i nepřímého společenského působení snah o obnovu křesťanského náboženství v příslušných staletích. Méně přesné už by bylo mluvit i o obecných církevních dějinách doby, neboť spis nejen že se nezabývá všemi oblastmi církevního života (zatímco u vybraných si pro změnu všímá jejich širších kontextů, dalece přesahujících do dalších životních sfér), ale také pomíjí celé větve křesťanstva, které nebyly protestantským ani římskokatolickým reformováním a jejich vzájemnou konkurencí dostatečně intenzivně

dotčeny – ačkoli o příslušných vlivech na pravoslavné prostředí by se přece jen něco říci dalo, takže zde může být shledáno jedno z prázdných míst spisu, který jinak v některých ohledech budí dojem „sumy“.

V každém případě v sobě sjednocuje, jak Eire sám podotýká, hned čtyři knihy, které by jinými autory s ohledem ke starším konvencím byly v té či oné míře koncipovány jako samostatné (s. xv), zatímco jako části jednotného celku, uvedeného jedinou předmluvou a uzavřeného jediným epilogem, na sebe vůčihradně odkazují a činí názornější nemožnost některou z nich plně pochopit bez ostatních.

První část, nadepsaná „Na pokraji (*On the Edge*)“, zahrnuje, co se mezitím již stalo pevnou součástí standardních přehledů reformačních dějin, pravidelně nazýváno „předpoklady“ reformace či podobně. Ani Eire se z tohoto vzorce úplně nevymyká, nakolik, jak již víme, do 15. století také situuje „předchůdce“ – i když zdůrazňuje, že též „katolické reformace“. Především se zde však líčí onen „sud prachu, který pak stačilo zapálit“ – jakkoliv jeho komponentami nebyly pouze „zlořády“, což už je mezitím také obecným konsensem badatelů (srovnej s. vii).

Rozhodující výbuch ovšem volky nevolky způsobil Luther. Vystavuje se tedy otázce, zda římská církev začala se svou reformací ještě před touto explozí, Eire soudí, že kladně by zněla odpověď z posic starého konfesionalismu, zatímco výdobytkům historiografie přes konfesijní hranice spolupracující je práva odpověď zamítavá. Již před Lutherem zde byly reformní snahy, ale k tomu, aby „přistoupil k reformě úplně novým způsobem a znovu se našel (*to reinvent itself*)“ byl římský katolicismus přiměn až výzvou, již před něj postavil výbušný nástup reálných alternativ (s. 129).

Proto na druhém místě následuje a začátek vlastních reformačních dějin představuje část nadepsaná „Protestanté“ – obsahující zhruba totéž, čemu se dějiny reformace říká obvykle. I v Eireho knize tento díl ostatně zůstává relativně nejrozsáhlejší; nicméně autor se zjevně vynasnažil i proporcemi všechny čtyři části alespoň přiblížit a zhruba vyvážit.

Třetí již na druhou časově nenavazuje, tvoří k ní paralelu ze strany „Katolíků“. A stěží koho překvapí, že právě v ní se autor projevuje nejvirtuosněji a právě ji lze považovat za nejprínosnější. A nejen kvůli její obsáhlosti – třebaže již ona koná své, neboť bohatstvím dat se jí pochopitelně těžko mohou rovnat přehledy reformačních dějin, jako jsou Kaufmannovy či Leppinovy, jež „transformaci římského katolicismu“ věnovaly po kapitole, resp. oddílu, natož ony od Dingelové, která ji jako jiný příběh nechala stranou a spokojila se s pojednáním protestantsko-katolických interakcí. Naopak Eire, který své kapitoly o protestantských reformacích celkem konvenčně

končí vesměs již v 16. století, ve třetím díle s ambicí „prozkoumat raně novověký katolicismus v celé jeho složitosti“ (s. xvi) bez rozpaků postupuje někdy až do 18. století.

Činí tak jmenovitě tam, kde líčí katolické misie v zámoří. Tím ovšem vzniká další rozpor, či přinejmenším nerovnováha, jak ve své recenzi v britském internetovém magazínu „*Reviews in History*“ zaznamenal Sam Kennerley, vědecký pracovník historické fakulty v Cambridgi: takovým přesahem do období, kdy již rozvinuly svou působnost i misie protestantské, Eire oslabil jinak validní argument, proč tyto pominul jako fenomén až poreformační.⁸ I s touto výhradou jsou ovšem právě misie prvkem, který v knize zvláště jasně a široce otevírá světovou dimensi. A to ne bez pozoruhodného zpětného efektu ve vztahu k „srdci“ Evropy: jestliže literatura soustředěná na reformaci protestantskou českým zemím obvykle věnuje pozornost hlavně v souvislosti s husitstvím, u Eireho tento moment sice nechybí, ale ve třetí části vystupují ve spojení s nimi podobně výrazně pro změnu jesuitští misionáři. I obrazem je zastoupen vedle Jenského kodexu František Xaverský na Karlově mostě jakožto symbol propojení misie mezi pohany i kacíři (srovnej včetně souvisejícího textu s. 519n.).

S bělohorským zlomem v průběhu tuzemských dějin se ovšem do zorného úhlu pohledu dostává již i čtvrtá část spisu, o „Následcích“ na obou či všech stranách, uvnitř rámce, který jinde už bývá pojednáván jako „konfesionalisovaný svět“ (z velké části časově přesahující do 17. století) – v charakteristickém souhledu paralel i diferencí, jaký se Eire svým způsobem snaží uplatňovat od počátku. Přičemž je pro něho podstatným thematem právě i ambivalence těchto následků, zahrnující rozmanité druhy násilí a rozličné druhy ztrácení víry: „Nejintenzivnější perioda christianisace v dějinách Západu paradoxně vedla k nástupu sekulárního dechristianisujícího naladění“ (s. 686). Přesto však tyto pustošivé potence nedosáhly platnosti posledního slova, neboť zároveň „udatné duše na všech stranách čas od času nejneočekávanějšími způsoby dosahovaly nových výšin duchovní a morální velikosti. I ne jeden ze sekularistů a materialistů dosud nacházel a stále nachází potěšení ve zjištění, že reformátory a disidenty raného novověku může považovat za vlastní předchůdce“ (s. 756n.).

Celá tato výstavba je důmyslná, a přitom zřetelná, snadno srozumitelná, napomáhá již zmíněné přehlednosti obsáhlého díla. Důvtipnou povahu má též osobitý moment, jež všechny části spíná: každá je uvedena krátkým „preludiem“, jež se v odpovídajícím časovém bodu a souvislosti dotýká procesu přestavby basiliky

8 <https://reviews.history.ac.uk/review/2109> (29. 11. 2021).

sv. Petra ve Vatikánu, od jejího plánování až po posvěcení novostavby. Nebude ve vzájemném odporu, přiznáme-li, že jde o vhodně volený prvek narativu – a zároveň v něm zaregistrujeme další příznak autorovy v základě římské perspektivy. Ostatně zaznamenejme, že Lutherovu návštěvu „věčného města“, jež otevírá druhý díl, i Eire nadále situuje do roku 1510. Nejnovější bádání v příslušné oblasti je jím tedy recipováno omezeně; což také přirozeně koresponduje se zřejmým úsilím nerozepisovat se o úvodním protagonistovi reformace příliš do široka a ušetřit místo pro jiné (třebaže jako jedinci se mu i tak z logiky věci dostává více prostoru než komu jinému).

Tento moment by mohl symbolicky uvodit závěrečné shrnutí: Eireho spis patří k velmi zajímavým příspěvkům k soudobému vykreslování reformační doby a určitě je hoden doporučení k četbě. Mohutný záběr a vzájemné provázání všech čtyř částí, které zahrnul, jistě patří k jeho přednostem. Daří se mu tak se zásluhou názorností ukázat, jak významné místo reformace v dějinách raného novověku jako takového zaujala a s jakou hybnou silou, na kolika stranách a na jak četných úrovních je reformační impulsy přímo i nepřímo prostupují, především v první polovině epochy. Nicméně reformace sama se v této šíří s paradoxní logikou poněkud rozpouští, „o sobě“ zde není představena tak docela zřetelně a pronikavě. Zvýraznění interdependence mezi protestantskou reformací, protireformací a katolickou reformou se prokázalo být dobrým nástrojem pro proniknutí náboženských dějin raného novověku, ne však ve stejné míře pro práci se samotným konceptem reformace. V tomto ohledu navržené důsledky dostatečně nepřesvědčují.

Vlastně by se asi spíše hodilo titul a podtitul díla vyměnit a konstatovat, že před sebou máme dějiny raně novověkého světa mezi polovinami 15. a 17. století, ve kterých je toto období představeno jako „věk reformy“, o které psal (s poněkud jinou, hlouběji do minulosti posunutou periodisací) již před čtyřmi desítkami let Eireho učitel Steven E. Ozment: o času reformování, mnohostranných obnovných snah, jež se v něm otáčely kolem náboženského středu.⁹ Eire na rozdíl od Ozmenta rovnou v nadpisu mluví místo o reformě o reformacích, ne nepromyšleně – ale možná přece nedomyšleně.

Některé námitky již byly naznačeny výše. Otázky se vznášejí také nad epilogem, kde autor ze svých pozorování vyvozuje určité theoretické závěry (741–757) a pro paralelnost reformací při tom adaptuje dokonce i these Maxe Webera, které německý sociolog sám původně uplatnil, a to způsobem jistě jednostranným a v tomto ohledu mezitím překonaným, ve prospěch protestantismu (ba jeho

9 Steven E. OZMENT, *The Age of Reform, 1250–1550. An Intellectual and Religious History of Late Medieval and Reformation Europe*, New Haven 1980.

určitého směru). Protestantská reformace je podle Eireho původcem novověké fragmentace západního křesťanství, logicky podporující také sekularisaci. Nicméně na smysluplném naplnění chaosu, který z ní vznikl, pracovaly oba konkurenční směry, a sice v dynamické polaritě protilehlých tendencí: kde protestantismus vsadil na desakralisační (a laicisační) tendence, zatímco katolicismus oponoval hypersakralisací materiálního světa. Úvahy jsou to podnětné, do jisté míry je lze akceptovat a zužitkovat, leč – což vposled právě ony nedefinují to, co Eire jmenuje katolickou reformací, *par excellence* jako protireformaci, již se tak usilovně snažil relativisovat a posunout do pozadí?

Pro tuto chvíli rozhodně hrozí stupňování terminologického zmatku. A pokud by se specifický rozdíl termínů, nakonec i mezi reformací a reformou, prostě setřel, šlo by oproti Eireho úmyslu spíše o návrat několik staletí nazpět než o pokročení vpřed. Zůstává dost důvodů pro to, nevydávat se kvapně navrženou cestou a vyčkat, nebude-li tento pojmový experiment shledán výpravou do slepé uličky – třebaže momentálně působí přitažlivou silou, i mimo Ameriku. Není divu, že právě Yaleská universita povolala do svých řad z nitra evropského kontinentu zrovna Leppina, který s pohledem na anglosaské kolegy také vítá přinejmenším tendenci rozšířit „pojem „reformace“, a tím jej učinit měkčím a přizpůsobivějším“ (*Transformationen*, s. 24).

Celkové přehledy od autorských kolektivů

Ulinka RUBBLACK (Ed.)

The Oxford Handbook of Protestant Reformations

Oxford – New York, Oxford University Press 2017, xix + 823 s.,

ISBN 978-0-19-964692-0.

Helga SCHNABEL-SCHÜLE (Hg.)

Reformation. Historisch-kulturwissenschaftliches Handbuch

Stuttgart, J. B. Metzler 2017, X + 378 s., ISBN 978-3-476-02593-7.

O reformacích v plurálu mluví i titul podobně široce založeného i objemného (a poněkud méně rozsáhle, ale také zajímavě ilustrovaného) svazku, vydaného v roce 500. výročí v řadě „Oxfordských příruček“ (ve své vlastní intenci „autoritativních“); třebaže zároveň vymezuje, že tentokrát půjde opět výslovně

o reformace „protestantské“. Po řádce přehledů reformačních dějin z pera individuálních autorů nám zde poskytne pro změnu příklad monografie kolektivní, jaké jsou pro dobu fragmentarizovaných specialisací stále příznačnější – a mají po pravidle poněkud jiné přednosti i nevýhody. A půjde o příklad prominentní, nikoli jeden z mnoha. Jeho editorka hned na začátku přiznává ambici vytvořit „nejobsažnější interpretativní“ příručku svého druhu (s. ix).

Záměru odpovídá i autorský tým. Ten kolem sebe shromáždila Ulinka Rublacková – sama v jistém smyslu kompetentně „objímající světy“, nakolik je jako dcera tübinského dějepisce reformace Hanse-Christopha Rublacka zakořeněna v německé historiografii, nicméně po dlouhá léta působící jako profesorka evropských dějin raného novověku na universitě v Cambridgi, zdomácněla v britském prostředí s jeho částečně odchylnými perspektivami a akcenty (v obou jazykových oblastech si ostatně ještě před reformační dekádou zjedнала pozornost i vlastními přehlednými dějinami evropské reformace, podanými s nezvyklým, ale pro kulturně-historicky orientovaného dějepisce charakteristickým důrazem na církevní a zbožnostní všednodennost).¹⁰

K sepsání jednotlivých kapitol získala třicet sedm dalších uznávaných expertů na rozmanitá vyhlédnutá themata. Poměrně nejrepresentativněji jsou zastoupeni ti, kteří působí na Britských ostrovech (v jejichž řadě se znovu objevuje Pettegree), nejpočetněji ovšem severní Američané, na něž připadá více než polovina veškerých příspěvků. Sestavu pak doplňuje několik Němců (mezi nimiž nechybí tentokrát zase Kaufmann) a po jednom Nizozemci, Belgičanu a Izraelci.

Vlastně již z těchto vnějších ukazatelů lze vyčíst jak snahu o šíři a pestrost, tak ovšem i jisté její meze, spojené s určitými preferencemi. Takové spojení protichůdných tendencí lze ovšem snadno předpokládat, potřebuje tedy netoliko obecně potvrdit, ale především alespoň poněkud specifikovat též bližším přihlédnutím ke konceptu a obsahu díla.

Hned v první kapitole, kde do nich souhrnně uvádí editorka, se činí nejeden příslib, ale zároveň je v ní vůčihrdné, jak nesnadné je představit následující oddíly jako plně koherentní celek – takže se text místy mění spíše v poněkud tékovou přehlídku zajímavých (až pikantních) „ochutnávek“ z možností, jak komplex reformačních dějin nahlížet z méně uvyklých úhlů. Jejich silné uplatnění je také přiznaným účelem. Příručka chce „zkoumat spletitosti raně novověkého protestantismu inovativními způsoby, aby stejně tak poskytla orientaci čtenářům jako inspirovala nové bádání“ (s. 7).

10 Ulinka RUBLACK, *Die Reformation in Europa*, Frankfurt am Main 2006; TÁŽ, *Reformation Europe*, Cambridge 2017.

Má-li však kniha skutečně splnit tento podvojný cíl, měla by poskytnout obraz aspirující ve svých obrysech na úplnost, takže nemohla resignovat ani na výklad o tradičních polích reformační historiografie, ze své povahy vyžadující pokud možno vyváženost. Těto potřebě vyšla vstříc snaha nechat promluvit „historiky teologie, politického myšlení a idejí stejně tak jako historiky společností a kultur“ (s. 8). Nicméně akcent přece jen leží na tom, co se jeví nově (byť ve skutečnosti mezitím již může být někdy také docela masově módní, alespoň mezi akademiky).

Kniha má představit především proměny, v minulosti i v přítomnosti. „Sdružením pohledu na vrstevnaté temporální změny v rozličných prostředích skrze rozmanité aktéry tato příručka obráží, nakolik se psaní o náboženských dějinách v posledních desetiletích rozrůznilo“ (s. 5). Editorka tedy zdůrazňuje vůli rozšířit spektrum pozorovaných idejí i praktik, za hojného užití metod anthropologie náboženství, materiality a emocí (s. 6). A kde v tomto ohledu bije její srdce, se neobráží pouze v úvodu, kde říká významně víc o genderových otázkách než o vůdčích zásadách reformačního bohosloví (ba s živějším zájmem se rozhovoří i o luxusních předmětech v domácnosti Benjamína Franklina); podobné posuny proporcí se jeví i ve výstavbě celé knihy.

První část, připsanou „Nové teologii“, následují studie k jednotlivým reformacím, tříděným přednostně, ale ne výlučně zeměpisně, a potom k formování konfesijních kultur zhruba (s mnoha volnými vzájemnými přechody) v oblastech komunikačních nástrojů, vybraných společenských institucí a identitotvorných kulturních praktik, načež přehlídku v šesté části uzavírají příspěvky k hodnocení z perspektivy následujících dob (srovnej obsah, ale také s. 8). Na vstupní část však ve skutečnosti nepřipadá šestý, ale jen zhruba desátý díl celkového prostoru. Nezahrnuje víc než čtyři kapitoly, a při tom se ještě jedna z nich věnuje spirituální zkušenosti, přechází tedy již sama od myšlenek ke zbožnostní praxi (poučeným i poučným způsobem, svěřena povolanému průvodci v osobě Aleca Ryriego, profesora bohosloví na londýnské *Gresham College*), další pak proměňám vnímání času a závěrečná problematice politické poslušnosti – jež sice jistě nejsou bez souvislosti s reformační věroukou, ale jde o souvislosti dílem ještě hraničnější.

Takové vychýlení se však skutečně jeví více jako úmysl než pouhé nedopatření. Text na záložce vysvětluje, že vitalita reformačních idejí má být knihou prokázána hlavně v každodenním životě. Přičemž programovou diferenciaci přístupů k předmětu bádání nezbytně následuje programové rozvolnění jeho vymezení. „Historický projekt tohoto druhu tak sleduje procesy raději než upevněné identity a poukazuje spíše na eklektičtější intelektuální trajektorie“ (s. 5). Pověděno krátce:

kolektivní dílo zaujímá „decentralisovanou perspektivu“ (s. 16). Zaujímá ji směle, nikoli však neproblematicky. Těžko pochybovat, že se v ní leccos může ukázat zřetelněji, ale také, že není přínosná všude a pokaždé, může-li vést ke ztrátě středu a trvalému zaběhnutí v periferiích. Vždy tudíž jde o otázku míry, již nebývá snadné zodpovědět. A jednotliví přispěvatelé na ni také zjevně odpovídají různě a s centrováním pojednávaných temat uprostřed decentralisovaného rámce si radí po svém.

Ohlášené rozvolnění se projevuje v řadě parametrů, a nade všemi se v nějaké podobě vznáší onen otazník. Rublacková je ovšem prezentuje především jako rozšíření. V první řadě jde opět o rozšíření chronologické. „Tato příručka zahrnuje „dlouze reformační“ údobí přibližně mezi lety 1400 a 1750“ (s. 7; odtud i další bezprostředně následující citáty).

Důvody pro ohlášené vymezení se jeví zřejměji na počátku periody: „Několik příspěvků zdůrazňuje význam dřívějších českých reforemací a rovněž tak hluboce zakořeněné aspirace na universální reformaci ve Svaté říši římské spolu s vlivem zděděných prorockých praktik“. Ani tentokrát však nešlo docela obejít rozdíl mezi přípravnými fázemi a tím, co následovalo po císaři, vyznačující tradiční počátek: „šestnácté a sedmnácté století přesto představují zvláštní těžiště jakožto ústřední čas výchozího rozvíjení věr, jež začaly být nazývány „protestantskými““.

Proč se však sled pojednávaných reforemací zastavuje, při vši přibližnosti této hranice, právě uprostřed 18. věku, už zdaleka tak jasné není. Jestliže byl do přehledu zařazen „starý“ pietismus, proč vlastně ne „nový“, totiž probuzenecké hnutí 19. století – a ještě novější formy dalších vln „probuzení“, „renesancí“, obnov? Proto, že již nespádají do periody raného novověku? To by bylo vysvětlení badatelsko-praktické, stěží však spjaté s konceptuálním uchopením reformace – a to i v plurální podobě. Případné úvahy o osvícenství jako přehradě, jež reálné pokračování řetězce znemožňují, jaké by si v této souvislosti bylo relativně nejsnadnější představit (nakolik by byly přesvědčivé, je jiná věc), v „Oxfordské příručce“ zatím nenajdeme.

Možná však postrádaná odpověď alespoň částečně souvisí s vysvětlením jiného editorského rozhodnutí, jež v textu nechybí a je zřetelné, byť svou povahou také přednostně pragmatické. Jde o zodpovězení otázky, proč není jako titulní spolupředmět zahrnuta katolická reforma – ať již je nazývána takto nebo jinými možnými výrazy, z nichž jeden vzápětí zazní. „Většina příspěvků zkoumá protestantské reformace ve vztahu ke katolické obnově před Tridentem i po něm“ (s. 7), tento fenomén tedy není ignorován. Disponuje však vlastními kvalitními zpracováními v příslušném žánru, ve kterém původci knihy chtěli teprve napravovat

existující nerovnováhu: zatímco již dříve vznikly příručky, zpracovávající „globální katolickou zkušenost“, „globální protestantismus“ měl být do té doby zanedbáván a jeho příběh podáván příliš jen jako evropský (s. 15). Autoři svazku tak vlastně chybějící dimensí šíření protestantismu po světě doplňují i „Reformace“ Eireho, jež chtěly být souhledné, ale právě v této složce nebyly. Nicméně v intenci svého doplnění „Oxfordská příručka“ s Eireho pohledem v zásadě souzní: „Tyto nové perspektivy ukazují závažnost a dynamiku bohatého pole reformačního bádání pro naše porozumění netoliko evropské minulosti, ale i dějinám světa“ (s. 16).

Právě na zeměpisné rozšíření editorka poukazuje se zvláštní hrdostí: „Svým záběrem je příručka nejambiciosnějším pokusem zachytit složité geografie raně novověkého protestantismu, začleněním jeho globálních rozměrů a sledováním tras putování této víry od Massachusettského zálivu po arktické misie“ (s. 5). Bezprostředně po tomto prohlášení ovšem následuje odvolání ke kapitole Graeme Murdocka, docenta moderních dějin v Dublinu, speciálně věnované „Geografiím protestantské reformace“, jako zevrubnému odůvodnění, proč celý svazek neobsahuje žádné mapy. Murdock odkazuje k jistě reálným problémům, které „mapování protestantismu“ ztěžují, přesto však radikální ediční krok má svou, ne právě příznivou výmluvnost jako ilustrace, kterým směrem vede znejistění a rozpadání zkoumaného předmětu pod decentralisovaným pohledem. Jeho zastánci prostě přestali být schopni reprezentovat reformaci kartograficky. Že se nechtějí odvážit oné míry schematisace, jež by jim to dovolila, lze chápat jako pozitivní záměr, jenže faktický efekt, k němuž vede, je celkem jednoznačně negativní. Zůstává otázkou, nakolik tedy decentralisace, zastávaná Rublackovou, stále ještě přináší prohloubení přístupu, a nakolik už se odkrývá jako extrém.

I terminologie „reformací“, která je s tímto problémem bezprostředně spojená, působí *in concreto* očividné problémy – jak mohly napovědět již některé citáty v předchozích odstavcích. Sama Rublacková si počíná poměrně konsekventně, když vesměs mluví také o svébytných „protestantismech“, jež z jednotlivých reformací vzešly. Ale již z uvedených výroků, v nichž se vyskytl jak úhrnný, „globální protestantismus“, tak „tato víra“ v jednotném čísle, vysvítá, že také ona přece jen naráží na hranice zvoleného, avšak zdaleka ne až do posledních důsledků reflektovaného usu.

Pozoruhodný je v té souvislosti též slovní útvar, který se vynořil na záložce: „Protestantské reformace ve vši své různosti... musejí být chápány jako jedna [1] z trvajících dlouhodobých historických transformací, jež změnily Evropu a následně i významné části světa.“ Tím méně ovšem může překvapit skutečnost, že autoři

jednotlivých příspěvků v této věci netoliko postupují rozrůzněně, aniž by se redakce snažila o dodatečné sjednocení – ale že dokonce i v názvech kapitol převažují singuláry (u protestantismu drtivě, neboť bez výjimky, u reformace zhusta).

Příručka tak „představuje Luthera jako jednoho z více vlivných reformátorů, v rozsahu od Husa a Zwingliho... po Komenského, Williama Penna či Rebeccu Prottenovou, bývalou otrokyni, z níž se stala neobyčejně úspěšná ochranovská (*Moravian*) kazatelka v Karibiku i za jeho hranicemi“ (s. 5) – ale tím není nijak vyloučeno, aby Kaufmann ve své kapitole o „Lutherovi a luterství“ netrval na témž pojetí „Luthera jakožto výchozího bodu reformace“ (s. 148), jak je zastává i jinde. Je-li v tom však i vnitřní napětí (viděli jsme, že Eire obě uměl harmonisovat), je pravda, že pro současný stav rozrůzněného světového bádání o reformaci je charakteristické, takže v tomto ohledu netřeba svazku vytýkat nerepresentativnost.

Otázek nad skladbou svazku, jejími nerovnováhami a mezerami, už by se uplatnilo víc, nicméně takové obvykle zaznívají i u velmi zdařilých děl, a jako v jiných případech, i zde rozhodlo právo editorky. Obtíže tohoto druhu s sebou v podstatě nese sám žánr a v zásadě je nutné počítat dopředu nejen s různým pojetím, ale i s nestejnou zdařilostí jednotlivých částí. Tentokrát kupř. pro čtenáře nevyzněl příliš přesvědčivě pokus dosáhnout „globální perspektivy“ obecným srovnáním (či spíše přirovnáním) Lutherovy reformace a díla jeho asijských vrstevníků, především Guru Nánaka, zakladatele sikhismu, do jakého se pustila Merry Wiesner-Hanksová v třicáté šesté kapitole. Ale byť kniha není stejně užitečná po všech svých stránkách a není jisté, zda se jí podařilo naplnit vznesené superlativní nároky, užitek se z ní nepochybně načerpat dá rozmanitý; nejen přemítáním nad křížovatkami, na kterých současné bádání stojí a kde je možná lákají také slepé uličky.

Pro zahraničního zájemce, zvláště pak nevybaveného znalostí češtiny, může být užitečná i kapitola o „Českých reformacích“ (už vůbec nezavedených, přesto však stejně možných jako zplurálnění vposled kteréhokoli segmentu reformačního komplexu). Jak také již mohly dát tušit některé z předchozích citací, tuzemské děje jsou v knize vnímány vlastně poměrně výrazně. Vedle obvyklejšího Husa skutečně opakovaně vstupuje na scénu i Komenský – především, ne však výhradně zásluhou českým komeniologům známého oxfordského profesora raně novověké intelektuální historie Howarda Hotsona, pověřeného, aby v patnácté kapitole představil „Stranou stojící, disidenty a konkurenční vise reformy“. Souvislý výklad českých reformačních dějin od „dlouhého 15. století“ (s. 128) po pobělohorský exil v kapitole sedmé byl však svěřen Howardu Louthanovi, profesorovi historie na

Minnesotské universitě v Minneapolis-St. Paul a řediteli tamního Střediska pro rakouská studia, v tuzemsku známému především jako autor spisu o „Obracení Čech na víru aneb Rekatolizace po dobrém a po zlém“.¹¹

Ten se na vyměřených stránkách vynasnažil podat kloudný přehled význačných kamenů značně nepřehledné mosaiky, na jejíž roztříštěnost zároveň kladl důraz, korespondující s přístupem avisovaným editorialem: i Louthan je přesvědčen, že cesta do šíře může být přímo úměrná cestě do hloubky, byť by za ni bylo zapotřebí zaplatit ztrátou soudržnosti (s. 125). I on se ostatně obdobně jako jiní spoluautoři potýká se základní nomenklaturou: navzdory hlavnímu nadpisu potkávají i podle jednoho z mezititulků Čechy reformaci (s určitým členem) až s Lutherem (s. 136) – a uvnitř textu se v závěru píše o „dědictví české reformace“ v singuláru (s. 141). To vše nemusí být nezajímavé ani pro českého čtenáře, nicméně pro něho bude výtěžek kapitoly nejspíš řídký, neboť málo platno, prostor, do kterého se musela vejít, je příliš těsný (třebaže nikoli skoupější než u jiných, včetně bezprostředně následujícího Kaufmannova výkladu o luterství), než aby se v něm nedalo poskytnout o mnoho víc než první představu nezasevěným.

Obdobně, a to v nejednom ohledu, situace vyhlíží také v německé „Historicko-kulturněvědní příručce“ k „Reformaci“, sestavené Helgou Schnabel-Schüleovou, profesorkou novějších dějin v Trevíru – z textů vlastních i osmnácti dalších autorů, z nichž někteří se ujali jedné, jiní vícerych kapitol. Jádru kolektivu utvořili editorčini kolegové ze stejné university, doplnění však i zástupci jiných ústavů, včetně švýcarských – a v jednom případě i polského (v osobě prof. Jacka Wijaczky z Toruně). V užším smyslu než u příručky oxfordské jde tedy i zde o dílo mezinárodní – a i jinak je jí příbuznější, než by se v německém prostředí muselo očekávat. Podobně jako ona chce také spojit klasická temata reformačního bádání s důrazy na kulturologické trendy.

V obsahovém schématu se ovšem trevírská příručka zdá nabízet o něco systematictější výstavbu, postupujíc od „Předpokladů“ přes „Theologické diskursy“ (s důrazem na jejich komunikativní povahu, moment utváření difference a zacílení ke kulturní praxi), „aktéry a sítě“ v pěti různých (a souvisejících) prostředích (k nimž se přidružuje pojednání o „Vlastních i cizích konfesijních označeních“ jednajících skupin), „Reformační prostory“ (teritoriálně vymezené) v říši, Evropě i v mimoevropském světě (zastoupeném oběma americkými kontinenty), medialitu

11 Howard LOUTHAN, *Converting Bohemia. Force and Persuasion in the Catholic Reformation*, Cambridge 2009; TÝŽ, *Obracení Čech na víru, aneb, Rekatolizace po dobrém a po zlém* (do češtiny přeložil Zdeněk Rucki), Praha 2011.

reformace (v pěti okruzích od otázek „Ústnosti a písemnosti“ po „Umění“ – jež se zde ovšem musí obejít bez obrazové složky) po „Následky“ (mezi nimiž nechybí obnovení institutu církevních visitací, a také – jubilea). Bližší přihlédnutí ovšem i tady ukáže značné nerovnosti a prázdná místa, zvýrazněné nestejností způsobů, jakým jednotliví autoři své kapitoly zvládají.

Tu může nechat tušit hned velmi stručný úvod – a sice ještě víc tím, co v něm chybí, než jeho slovy. Úsečná věcnost stylu tu svým způsobem vyniká nad rozptýleným způsobem, budícím dojem, že se uchyluje částečně až k dodatečným konstrukcím, jakým otevřela oxfordskou příručku Rublacková – ale nedá se s přesvědčením tvrdit, že by vytyčil určitější rámec. Poskytuje sice jistou definici reformace, a to dvojí, theologickou a právní, a spolu s důrazem na mezinárodnost tohoto fenoménu se zřetelně hlásí i k rozvolnění jeho časových souřadnic. Svými kořeny tkví reformace jednoznačně v pozdním středověku, Lutherovi dokáže autorka (které je jeho učení dosti cizí a osobně je jí nesympatický, jak dala zřetelně najevo již ve svém starším, autorském představení reformace tehdy ještě víceméně německé)¹², přiznat pouze „obrovské urychlení reformačního procesu“ (s. IX) – a počáteční i koncové chronologické body se liší na různých územích, takže se pro celek nestanovují ani přibližně.

Tím se jistě uniká pastem, do nichž padají ti, kteří se o vymezování pokoušejí, a také ohled k evropské variabilitě, jíž se nevnučuje „německá mřížka“, je zásadně sympatickým rysem – avšak nakolik se zde pouze ponechává volná ruka každému zúčastněnému, podílí se na utvoření predisposice, z níž celkem logicky plyne někdy až nesouměřitelnost jednotlivých textů. To pochopitelně musí oslabovat zdar programu, i zde nemálo ambiciósního: příručka měla odpomoci nedostatku pomůcek, které by umožňovaly „zjednat si rychlý a zároveň analytický přístup“ k tematice, a posloužit tak „jako pracovní kniha pro bádání, výuku i studium“ (s. X).

Fakticky asi poslouží v různých částech více jednomu či druhému účelu než všem dohromady, někdy lépe, jindy hůře – ale přece jen, bez užitku by zůstat neměla. Dat je v ní komprimováno hodně, a takových, jež se skutečně nenacházejí snadno mezi jedněmi deskami, a přitom ne snad jen v zevšednělých souvislostech, což vskutku může napomáhat i vzhledu do možností a problematiky současného bádání – zvláště tam, kde přicházejí ke slovu opravdoví specialisté.

Ani tato podmínka však není naplněna vždy. Abychom skončili, kde jsme tento oddíl načili: kapitola o „Zemích svatováclavské koruny“ (o nichž je ovšem roztroušena řada zmínek i v jiných částech knihy) připadla spolu s představením

12 Helga SCHNABEL-SCHÜLE, *Die Reformation 1495–1555. Politik mit Theologie und Religion*, Stuttgart 2013.

reformace v dalších částech světa (až po zmíněnou Ameriku) tehdejšímu pomocnému vědeckému spolupracovníku profesorky Schnabel-Schüleové, mezitím již habilitovanému Simonu Karstensovi, který tak podle všeho měl spíše vyplnit místa, jež by jinak zůstala prázdná. Svého úkolu se zhostil snažně a smí být řečeno, že i schopně, zvláště uvaží-li se rozsah stran, které směl zaplnit – ten však i v tomto případě byl notně omezený.

Reformace v regionech evropského středověkého i středozápadu

Howard LOUTHAN & Graeme MURDOCK (Eds.)

A Companion to the Reformation in Central Europe

(= Brill's Companions to the Christian Tradition, vol. 61)

Leiden – Boston, Brill 2015, XX + 484 s., ISBN 978-90-04-25527-2.

Joachim BAHLCKE – Beate STÖRTKUHL – Matthias WEBER (Hg.)

Der Luthereffekt im östlichen Europa. Geschichte – Kultur – Erinnerung

(= Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Bd. 64)

Berlin – Boston, De Gruyter Oldenbourg 2017, 379 s., ISBN 978-3-11-050159-9.

Joachim BAHLCKE – Beate STÖRTKUHL – Matthias WEBER (Hg.)

The Luther Effect in Eastern Europe. History – Culture – Memory

(= Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Bd. 69)

Berlin – Boston, De Gruyter Oldenbourg 2017, 379 s., ISBN 978-3-11-053767-3.

Amy Nelson BURNETT & Emidio CAMPI (Eds.)

A Companion to the Swiss Reformation

(= Brill's Companions to the Christian Tradition, vol. 72)

Leiden – Boston, Brill 2016, xix + 662 s., ISBN 978-90-04-30102-3.

Amy Nelson BURNETT – Emidio CAMPI – Martin Ernst HIRZEL – Frank MATHWIG (Hg.)

Die schweizerische Reformation. Ein Handbuch

Zürich, Theologischer Verlag 2017, 740 s., ISBN 978-3-290-17887-1.

Málo uspokojivě letmé náčrty periferních (a někdy ne pouze takových) temat jsou pochopitelnou daní za snahu obejmout v jediném svazku všechny „globální protestantismus“, při všem jejím dobrém smyslu. Počiny koncipované Rublackovou i Schnabel-Schüleovou se tedy vzájemně nijak nevyklučovaly s paralelním úsilím připravit v souvislosti s jubilejní dekadou obdobné příručky, získávající prostor užším výměrem předmětu, i pro dílčí oblasti, včetně středoevropské. O jednu z nich, „Průvodce reformací ve střední Evropě“ z řady „Brillových průvodců křesťanskou tradicí“, se dokonce již o něco dříve (vlastně k výročí husovskému) stejně jako o kapitulu v oxfordské příručce postaral Louthan, společně s před ním zmíněným Murdockem, jehož přednostním badatelským polem jsou dějiny mezinárodního „kalvinismu“, včetně maďarského.

Jak již toto souručenství napovídá, do středoevropského regionu tu jako obvykle spadají země pod někdejší habsburskou vládou – ale je nutno dodat, že tentokrát jde zároveň i o země jagellonské. Což je upřesněním v několikerém ohledu (s. 2n.), především však pro zahrnutí polsko-litevské konfederace. A region je vcelku vzato nejjasněji definovanou veličinou, zatímco k reformaci (zde opět v tradičním singuláru) se přistupuje pragmatičtěji: její pestrobarevný obraz má vyvstat z líčení látky, bez velkého úsilí o předběžné definice. Proto se také jeví podružně, kdy by vlastně měla naplno začít či být předběžně dokonána, a editoři se v této otázce nepotřebují rozhodnout. Vymezení data *ad quem* se výslovně nereflektuje, ale své vypovídá chronologická tabulka, sahající dokonce až po rok 1837. A k datu *a quo* hned na počátku zazní: „Ať již se procesy reformy datují od Saska raného 16. století či od Čech 15. století, jako zřejmé se jeví, že střední Evropa byla pro reformaci klíčovým prostředím“ (s. 2).

Měla by tedy „zaujmout ústřední místo v každé analýze evropské reformace“ (s. 8). Což se zatím v dostatečné míře neděje, i proto, že nápadně a přesvědčivě se tato skutečnost jeví právě až při bližším nahlédnutí, zatímco nadhledu z přílišné výše snadno uniká – a zahrnutí zámořských misijních polí do perspektivy reformačního bádání s sebou v tomto ohledu nese vyslovená nová risika: „Jakkoliv širší záběr zajisté představuje prospěšný vývoj, tento obrat ke globálním dějinám paradoxně znovu posílil dominantně západní a středomořský pohled na Evropu“ (s. 2). Proto také středoevropský prostor zasluhuje důraz a smí se stát koncepčním východiskem. „Je tu nepopíratelná potřeba průvodce po bádání o tomto regionu, zejména pro anglofonní publikum“ (tamtéž).

Jeho nedostatečná známost ovšem pramení i z těžké uchopitelnosti, dané nepřehledností. „Jako celek je svazek určen k poskytnutí poučení o velmi složité

náboženské topografii střední Evropy“ (s. 7). A snaží se tuto složitost, složitost plurality, přiblížit jako moment, který je na ní obzvláště zajímavý a cenný. „Tato příručka nabízí zhuštěný popis mnohotvárných křesťanských kultur tohoto regionu a uvažuje o střední Evropě jakožto o aréně různorodosti a vzájemné výměny“ (s. 3); „pokoušíme se umožnit plnější a bohatší porozumění raně novověkého křesťanství analýsou rozmanitosti odpovědí na volání po reformě církve.“ (s. 6).

Přímý a přednostní zřetel k pluralitě a interakci v prostředí, kde protestanté nikdy nebyli sami mezi sebou, ovšem vede i k zahrnutí veškerých křesťanských konfesí. I bez většího hloubání o pojmu „katolické reformace“; v tomto ohledu se naopak výslovně proklamuje terminologická inklusivita a volnost (s. 195). Zato jsou ale tentokrát bráni do úvahy i pravoslavní. „Reformace je v tomto svazku analysována různými způsoby jako řada vzájemně souvisejících duchovních, sociálních, kulturních a politických procesů, jež zasáhly katolickou, protestantskou i pravoslavnou Evropu“ (s. 1).

Zde se ovšem programový prvek již opět pojí s praktickým zvládáním možností i mezi kolektivního díla svého druhu. „Některé kapitoly se zaměřují více na vývoj církví, zatímco jiné reformu pojednávají jako širší politické, sociální a kulturní hnutí. Rozdíly stylu, důrazu a metodologie zčásti odrážejí rozličná zakotvení přispěvatelů tohoto svazku“ (s. 6). A ta jsou opravdu značně rozmanitá, opět počínaje hned geografickým hlediskem. Společnost celkem dvaceti tří autorů místy svého původu a působení středoevropský prostor dalece přesahuje, i on je v ní však reprezentován ve své vlastní pestrosti.

České badatele zastoupil Václav Bůžek, pojednávající o roli šlechty netoliko, ale přece jen převážně zdejší. Jeho příspěvek pak doplňuje jmenovitě výklad o „Bibliích a knihách“, jehož sepsání v české části připadlo na Louthana (vedle spoluautorství úvodu a oddílu o kardinálu Hosiovi v oddílu o „Katolických reformátorech“), jakož také výrazné české motivy ve statí o „toleranci a intoleranci“, jíž se ujal Murdock spolu s Laurou Lisy-Wagnerovou, docentkou historie na státní universitě v San Franciscu (mj. autorkou monografie o „Islámu, křesťanství a utváření české identity“ *v zrcadle cestopisných zpráv tuzemských autorů o Orientu*).¹³ Nechybí ovšem ani samostatná přehledová kapitola o zemích Koruny, jíž ale její autor, odborný asistent historie z bostonské university Phillip Haberkern (paralelně

13 Laura LISY-WAGNER, *Islam, Christianity, and the Making of Czech Identity, 1453 – 1683*, Farnham 2013.

dokončující knihu o Husově památce v reformaci)¹⁴, dal zřetelnou thematickou osu eklesiologické debaty a odvinul ji podle této červené nitě.

A český příklad vcelku postačí, aby učinil názornějším, jakým způsobem „Průvodce“ sestavil svůj mosaikovitý obraz celku. Podíl více autorů na některých článcích, pro tento svazek příznačnější než pro „Oxfordskou příručku“, koresponduje se snahou o souhled, v němž se historicky koexistující prostředí pronikají i v dějepisném podání (přes hranice nacionálně zúžených pohledů, jak se tu opakovaně zdůrazňuje). O přibližnou thematickou úplnost se ovšem „Průvodce“ snaží ještě méně než „Příručka“; z velké míry se spokojuje s dílčími sondami. Editoři výslovně připouštějí, že „řadě relevantních námětů se zde nedostává dostatečné pozornosti“ (s. 7) – dovolávající se oně polehčující okolnosti, že leccos dosud není přesvědčivě probádáno.

Uspořádání jednotlivých statí je celkem důmyslné, ač ne zcela zřetelné na první pohled, neboť celý svazek je rozdělen pouze do dvou hlavních částí, o „Kontextech a konfesích“ a „Komunitách a komunikaci“; úvod však i v tomto ohledu napoví víc (s. 6n.). V první části za ním následují čtyři přehledy reformačních dějin v užších geografických celcích, ale také čtyři příspěvky, jež se věnují směrům konfesijským – a mezi nimi jako předěl úvaha polské autorky Natalie Nowakowské, tehdejší vědecké pracovnice, nyní již profesorky evropských dějin na oxfordské universitě, o nadále nerozřešené hádance „Reformy před reformou“, v níž opět figurují i čeští utrakvisté, spolu s erasmíany a dalšími reformními proudy pozdního středověku (k tomu viz s. 6n.). Druhá část pak sestává z thematických průřezů, jež se dají přiřadit ke třem okruhům: týkají se problematiky sociální kontroly a disciplinace, nástrojů, jimiž se reformace šířila, a „dynamiky vzájemných vztahů náboženských komunit“ (s. 7).

Celkem vzato, svazek je rozhodně poučný, jak tím, co říká, tak tím, co vynechává; méně jako uvedení do dějin jednotlivých zemí, více pro podněcení úvah o jejich zasazení do společného většího prostoru. Alespoň kapitolu o „Visuálních kulturách“ provázejí také příslušné ilustrace. Kusý i jinými vadami zatížený je žel rejstřík (mj. ztotožňující Litomyšl a Leitmeritz, oproti správnějšímu řazení v úvodní komparativní tabulce místních jmen v téměř svazku).

Ani brillovský „Průvodce“ ovšem není zcela bez srovnání. K němu vybízí jmenovitě jen o málo mladší, právě k vyvrcholení jubilejního vzpomínání vydané dílo, přichystané pro změnu opět nikoli zámořskými, ale kontinentálně-evropskými

14 Phillip HABERKERN, *Patron Saint and Prophet. Jan Hus in the Bohemian and German Reformations*, New York 2016.

editorů a včleněné do řady „Spisů Spolkového institutu pro kulturu a dějiny Němců na východní straně Evropy (Bundesinstitut für Kultur und Geschichte im östlichen Europa)“. Tento ústav se sídlem v Oldenburgu zastoupil v redakčním týmu jeho ředitel, titulární prof. Matthias Weber, a docentka Beate Störckuhl (svým zaměřením historička umění), ve spojení s profesorem dějin raného novověku na universitě ve Stuttgartu Joachimem Bahlckem. Prvotní podoba knihy je tedy logicky německá, i ona však byla paralelně vydána též v anglické mutaci, aby mohla zasáhnout širší okruh potenciálních čtenářů (anglická verze je i podkladem této zprávy, dále se odkazuje k jejímu stránkování).

Styčných bodů vůči „Průvodci“ je i jinak mnoho, nechybějí však ani nápadné rozdíly. Základním zůstává, že mladší publikace nebyla koncipována jako příručka, ale jako konferenční sborník. Rozumí se, že jde v zásadě o její nevýhodu, jakkoliv výbor přispěvatelů a temat nemusel v obou případech probíhat zcela odlišně. Přesto méně evokuje kolektivní monografii a více na ní ulpívá zrádná všehochuť volně pospojovaných miscelaneí. Tento dojem je mocně zvýrazněn rozhodnutím vydavatelů, jež vzbudilo opakované politování recesentů, totiž svazek neoparřit rozsáhlejším úvodem, který by jej představil jako celek, sepatý společnými východisky a záměry – na rozdíl od „Průvodce“, u něhož jistě podpořil dojem základní koherence, jež by jinak z faktické podoby jednotlivých kapitol také zdaleka vždy nevyplynul.

Příliš pevné opěrné body v tomto smyslu neposkytuje ani titul, „Lutherův efekt ve východní Evropě“. Jak vysvětluje stručná, jednostránková předmluva (s. 9), ve své první části tento název odkazuje opět hlavně ke způsobu, jímž sborník vznikl – konkrétně totiž z konference, doprovázející přípravu jedné z jubilejních „národních“ výstav, konané „Německým historickým museem“ v Berlíně pod tímž „plakativním“ názvem (s podtitulem: „500 let protestantismu ve světě“). Geografický dovětek pak jmenovitě v anglické verzi může působit téměř zavádějícím dojmem. Nakolik je odvozen od názvu oldenburského institutu, v němčině ještě smí vyznít dostatečně určitě, označuje končiny za východní hranici Německa; jemný rozdíl mezi „*östliches Europa*“ a „*Osteuropa*“ však v angličtině zaniká, a může se zdát, že se míří až kamsi po Kazachstán. Přitom je uvnitř svazku ve skutečnosti pojednáván region z velké části totožný se „střední Evropou“ brillovského „Průvodce“; ba v jistém smyslu dokonce o něco užší, neboť na jedné straně se příležitostně vyhlíží i do Pobaltí, ale na druhé zůstávají stranou rakouské spolkové země.

V tomto světle se termín „východní Evropa“ obrací dokonce spíše k obecnému povědomí laické veřejnosti – nakolik pro ně stále ještě označuje

někdejší „sovětský blok“, k němuž Rakousko mělo štěstí nepatřit. Předmluva také připomíná (hned v prvním odstavci), že historické povědomí se do značné míry odvrátilo od prostoru za „železnou oponou“. Zapomnění však hrozí pokrýt souvislosti, jež i původci „Lutherova efektu ve východní Evropě“ považují za podobně zajímavé, důležité a hodné připomenutí jako tvůrci „Brillova průvodce“. A studie, které shromáždili, je navzdory uvedené nevýhodě rozhodně vždy neevokují s menším zdarem.

Porovnání obou svazků může naopak připomenout prostou skutečnost, že jakkoliv pohled z odstupu bývá prospěšný, zvláště pokud se pojí s platnou, nikoli jen impresionistickou komparací, vzdálenosti všeho druhu působivají též jako bariéry, jež přístup k „exotickým“ látkám ztěžují sice nikoli nepřekonatelně, ale víceméně úměrně svému narůstání. Větší kulturní blízkost bývá naopak přirozenou poznávací výhodou, třebaže jen relativní a ne vždy stejně dobře využitou (i v případech, jimiž se obíráme). Mezi dvaceti čtyřmi autory třiadvaceti příspěvků jsou ostatně, podobně jako u „Průvodce“, hojně zastoupeni odborníci pocházející přímo z pojednávaných zemí. Konkrétně z Polska, Maďarska, Rumunska, Litvy, Estonska – a v osobě Evy Kowalské, pracovnice Historického ústavu SAV, také ze Slovenska.

Čech se tentokrát neúčastnil žádný, zato však němečtí bohemisté z nejzdatnějších: vedle spolueditora Bahlekeho, představivšího fenomén pašování evangelických knih (netoliko do českých zemí), je jakožto takového třeba zmínit alespoň ještě emeritního ředitele lipského Institutu pro dějiny a kulturu východní Evropy, Winfrieda Eberharda, který se ujal delšího srovnávacího přehledu reformačního usilování v celém regionu, kde se v těchto snahách příznačně protínaly rovina (multi)konfesijní i stavovská – kapitoly tím významnější, že na sebe alespoň do určité, byť omezené míry přebírá tíži jinak chybějícího sklenujícího uvedení.

Statě, které po ní následují, různého rozsahu, měřítka i zaměření, ale opakovaně vykazující prospěšnou snahu o přeshraniční srovnání, jsou s volnou přibližností rozčleněny do pěti částí, nadepsaných hesly „Konkurence a tolerance“, „Říše, země a regiony“, „Přenos idejí a vědění“, „Architektura a vizuální média“ a „Recepce a vzpomínání“. Vlastně o něco přehledněji, byť v hrubším rastru, však členění svazku vyznačuje už jeho podtitul: „Dějiny – Kultura – Paměť“. Vstupní statě jsou silně akcentovány politicko-dějinně, v prostředních se důraz přenáší na historii kulturní, a v závěru dochází až k jistému skoku od dějin reformační doby k jejich dozvukům, někdy i hodně vzdáleným, víceméně za hranicemi raného novověku až po současnost (ani tady nechybí bohemikum, z pera Martina Zückerta, pracovníka mnichovského institutu „*Collegium Carolinum*“).

Z pohledu nejednoho pozorovatele se před césurou, oddělující „Kulturu“ od „Paměti“, nachází i jakýsi kulminační bod celku, představovaný kapitolami o architektuře a vizuálním umění. Ty jsou vskutku velmi zajímavé a informačně bohaté, hodny pera povolaných znalců, řečený dojem ovšem souvisí i s dalším momentem, který je pro knihu příznačný: právě čtvrtá část z pochopitelných důvodů optimálně využívá možností, daných rozhodnutím vydavatelů vypravit svazek jako obrazový, s mimořádně bohatým, barevným ilustračním doprovodem, navíc na pozadí velkoformátových listů. A pro českého čtenáře je v této souvislosti koneckonců výhodou, že se tu dostávají do popředí jiné končiny než jeho vlast, a proto také množství materiálu z tuzemského hlediska neokoukaného a tím poučnějšího (od kostelů v Pobaltí po liturgická roucha užívaná u Sedmihradských Sasů). I když interiér evangelického salvátorského kostela v Praze se i v této společnosti také vyjímá dobře. Zatímco čeština i v tomto sborníku místy přece jen trochu utrpěla, a také zde tiskařský šotek či ký jiný čert projevil nepřítel zrovna vůči Litomyšli, z níž se stala Lytomišl (s. 154 i v rejstříku s. 376, tam ovšem se správným německým ekvivalentem).

Evropský středovýchod však není jedinou oblastí, jíž byla obdobným způsobem věnována speciální pozornost. A jakkoliv má z hlediska toho, kdo v ní je situován, přednostní význam, neměl by pominout ještě alespoň druhou všeobecně uznanou „vlast“ či „epicentrum“ reformace vedle Německa, s neméně velkým mezinárodním vyzářováním, totiž Švýcarsko. Tím spíše, že právě „Švýcarské reformaci“ byla u příležitosti velkého jubilea věnována příručka velmi kvalitní.

Její původní, anglická verze, vyšla ve stejné řadě „Průvodců“ nakladatelství *Brill* jako onen věnovaný střední Evropě. Ale přičiněním Švýcarského evangelického církevního svazu a s ním spjatých sponsorů, jakož také bernských redaktorů Martina Ernsta Hirzela a Franka Mathwiga i jejich spolupracovníků, vznikla vbrzku, ještě v hlavním jubilejním roce, u jiného nakladatele také německá verze. A při příležitosti nového vydání pisatelé své texty porůznu i vylepšili (srovnej s. 11); také proto se následující odkazy vztahují k ní.

Větší část čtrnácti autorů ostatně k zemi, jíž se kniha týká bezprostředně, sama přísluší, včetně jednoho z editorů, Emidia Campiho – rodem sice Itala (a nositele doktorátu z pražské Komenského evangelické bohoslovecké fakulty), ale ve Švýcarsku naturalisovaného za dlouhá léta, kdy působil na universitě v Curychu, naposledy jako profesor církevních dějin a dějin dogmatu od reformačního věku po současnost a ředitel tamního Institutu pro švýcarské reformační dějiny. Spolu s ním ovšem práce na příručce řídila také Amy Nelson

Burnettová, profesorka historie z Nebraské university v Lincolnu, zastupující druhou, početně menší, ale neméně výrazně zúčastněnou skupinu, renomovaných badatelů amerických (do třetice doplněnou už jen párem jmen německých). Podíl historiků církevních a světských je ostatně vzorně vyvážený, půl na půl, nejen u editorů, ale u všech autorů.

Jejich relativně menší souhrnný počet, ve srovnání s předchozími příklady, výběr uváženě užší – a přitom ne úzký – přišel k dobru prostoru přidělenému jednotlivým kapitolám, aniž by tím utrpěla snaha podat tentokrát obraz kompletnější, méně roztržité, i proporčně co možná vyvážený. Tomuto úsilí ovšem vyšel vstříc i stav pramenů a jejich zpracovanosti. Ten je vcelku lepší než v končinách, kde je do reformační minulosti zapotřebí podnikat někdy až „archeologické“ výpravy za zpřetrhanými nitěmi. Ani tak ale nemohlo jít o dílo snadné, a vysoce spolehlivá znalost primárních pramenů i sekundární literatury, o níž se opírá, není „samozřejmá“.

S věcnou důkladností přistoupili editoři také k uvedení do knihy, zařazenému jako první stať vstupní části, nadepsané „Pozadí“. Není sice příliš dlouhé, i tak ale zřetelně črtá jak stav bádání, do něhož příručka vstupuje, tak i to, co bude v systematické výstavbě následovat na dalších stranách. Záměrem je „vykreslit komplexní transformační procesy švýcarské reformace od difusního hnutí ke konsolidovanému církevnímu společenství s dobře definovanými články víry i praktikami. Chodem tohoto procesu vznikla svěbytná švýcarská reformovaná kultura“ (s. 26). Již v těchto větech zaznívají i momenty, na něž je kladen důraz inovativní, neboť mají doplnit a vyrovnat dříve převládající přístupy k látce, nakolik byla pojednávána ve srovnatelném měřítku. Editoři výslovně sledují tři: význam pozdně středověkých konstelací, z nichž i švýcarská reformace vyšla, zahrnutí všech částí, z nichž sestával tehdejší složitě složený celek Spříseženstva, a konečně zřetel ke konkrétním, dlouhodoběji trvajícím výsledkům zmíněného procesu (srovnej s. 22–26).

Proto následuje nejprve, pod stejnou hlavičkou, důkladné vylíčení „Švýcarského spříseženstva před reformací“ – jak v jeho politické struktuře, tak v náboženském kvasu, jímž procházelo. Již tehdy totiž byl položen základ a byla přítomna většina prvků rozhodující váhy, s nimiž se spojí účinek Lutherova vystoupení: „Silný vliv Erasmova humanismu, rychlé rozšíření Lutherových děl, dlouhá tradice samosprávy členů Spříseženstva, vyvážené mocenské poměry uvnitř měst a náboženská autonomie mnohých venkovských obcí daly reformaci na území Švýcarska jiný profil než ve Svaté říši římské na jedné straně i na Britských ostrovech, v Nizozemí, Skandinávii či středovýchodní Evropě na straně druhé“ (s. 17).

Druhá, nejdelší část spisu, představující jeho jádro i podle prostého nadpisu „Reformace“, sleduje její průběh ve variabilitě místních podmínek, postupujíc od velkých měst přes venkovské provincie po území propojené s konfederací tehdy teprve spojeneckými smlouvami – a ukazuje tak sice zároveň i provázanost dění v celém onom pestrém prostoru, nicméně důraz přece jen leží na rozmanitosti: „V rozdílných kapitolách příručky se prokazuje velký vliv politických, zeměpisných a hospodářských specifík jednotlivých oblastí na reformační hnutí“ (s. 23). Zahrnuty jsou zde i pokusy o reformaci, jež na některých místech ztroskotaly, a celou část uzavírá důkladný výklad o novokřtěncích, jejichž hnutí švýcarské území prostoupilo výhradně v podobě diaspory, tj. rozptýlené menšiny, nicméně působící jako významný faktor dynamiky obecného dění.

Kultuře, jež z reformace vzešla, se věnuje samostatná část o „Účincích“ a proměnách, načrtnutých ve vybraných oblastech, sahajících v širokém rejstříku od theologie specifického profilu přes vnější formy církevního života k rovinám politickým, obecním, školským i rodinným. Na závěr této části se pojednává i o třes soudržnosti Spříseženstva, k němuž vedlo vnitřní konfesijní rozdělení, a hledání jeho nového tmelu, v kontextu specifické politické struktury, jež se s náboženským zaměřením vzájemně ovlivňovala – a to po rok 1618. Neboť i editoři „Švýcarské reformace“ se výslovně znají k „dlouhé reformaci“ (s. 22), o níž ovšem fakticky uvažují s uměřeností, již je snadné adaptovat (zajisté i z hlediska českých dějin).

Všechny části knihy provázejí barevné ilustrace, které také v tomto případě opět jednou stojí za výslovnou zmínku. Nejsou sice tak zvýrazněné jako v „Lutherově efektu“, ale zůstávají dosti bohaté a hlavně ve svém úhrnu netuctové.

Záměr podat komplexním a přesto pokud možno přehledným způsobem obraz úplný, a přesto nezjednodušený, se vesměs vydařil velmi přesvědčivě, takže příručka by celkem vzato mohla posloužit až jako vzor – třebaže tím samozřejmě nemá být řečeno, že by se leccos nedalo porůznu uskutečnit ještě jinak a v tom či onom ohledu možná i lépe. Zejména by pochopitelně bylo možné ještě mnohé doplnit: nad vytčený rozměr knihy, ale ne nad její tematický rámec.

Z příležitostných námětů, které v tomto směru mezitím skutečně zazněly, lze jako zvlášť závažnou klasifikovat pochybnost nad rozhodnutím nevěnovat samostatnou kapitolu reformaci v Ženevě, jen částečně nahrazenou výkladem o vzájemných napětích a vyjednáváním francouzsky mluvících spojenců s tehdejšími kantony. Tato volba byla sice srozumitelně odůvodněna i oprávněna jakožto korektura dřívějšího sklonu stavět ženevskou reformaci do středobodu v míře, která zatemňovala samostatný význam i ráz toho, co se skutečně odehrávalo

přímo na půdě tehdejšího Švýcarska, navzdory skutečnosti, že ženevská obec k němu v plném smyslu slova nepatřila a reformovala se i v pozdnější časové fázi (srovnej s. 18). Mezi historiky ovšem tak disproportionální pohled již snad přece jen nepřevládá, a protože „kalvinismus“ svého významu a vlivu, mezinárodního i pronikajícího dovnitř Švýcarska, dosáhl stále ještě v období příručkou pojednáváním, především ve třetí části, jeho výraznější zahrnutí by také šlo dobře odůvodnit. Nicméně je pravda, že k němu i tak existuje bohatá recentní literatura, jíž lze „Švýcarskou reformaci“ doplnit, sama jí však bude doplněna excelentně.

Lexika a atlasy

Derek R. NELSON – Paul R. HINLICKY (Eds.)

The Oxford Encyclopedia of Martin Luther I–III

Oxford – New York, Oxford University Press 2017, dohromady xxx + 2145 s., ISBN 9780190461843.

Markus HEIN – Armin KOHNLE (Hg.)

Reformationsatlas. Die Reformation in Mitteldeutschland

Wettin-Löbejün OT Döbel, Janos Stekovics 2018, 212 s., ISBN 978-3-89923-384-1.

Vedle monografií a příruček je třeba alespoň stručněji zmínit také pomůcky dalších typů, jichž v souvislosti s jubileem přibýlo. V oblasti lexik by bylo možné uvést celou řádku titulů, i kdybychom se spokojili pouze s těmi, které se pojí k samotnému Lutherovi, a některé z nich by byly notně rozsáhlé. Jako příklad zdařilého slovníku tohoto druhu, široce koncipovaného, obsažného, nicméně stále ještě příručního, a proto také relativně dostupného, snad ale postačí jmenovat lexikon, připravený za účasti početných mezinárodních badatelů pod vedením Volkera Leppina a Gury Schneider-Ludorffové, profesorky církevních dějin a dějin dogmatu a theologie na vysoké theologické škole luterské evangelické církve Bavorska v Neuendettelsau (Augustaně).¹⁵

A jinak se krátce pozastavme už jen u thematicky příbuzného podniku, který je však protipólem předešlého, nakolik schůdnou střední cestu nehledal, ohromuje naopak právě svými rozměry: u „Oxfordské badatelské encyklopedie Martina Luthera“, na níž pracoval tým vedený hlavními editory Derekem A. Nelsonem,

15 Volker LEPPIN – Gura SCHNEIDER-LUDORFF (ed.), *Das Luther-Lexikon*, Regensburg 2015.

profesorem náboženství (etiky a historie křesťanského myšlení) na Wabashské koleji svobodných umění v indianském Crawfordsville, a Paulem R. Hinlickým, profesorem luterských studií na Roanocké koleji ve virginském Salemu (kam přešel po šestiletém působení na evangelické theologické fakultě Komenského university v Bratislavě, ve vlasti svých otců).

Ne že by i v oblasti náboženských dějin neexistovaly encyklopedie ještě větší; nicméně při svém thematickém vymezení tři svazky, obsahující více než dva tisíce tiskových stran, převyšují ostatní nabídku opravdu jednoznačně. Přitom počet autorů, dohromady sto třinácti ze dvanácti zemí (včetně Slovenska), i hesel, úhrnem sto dvaceti pět, by nijak rekordní nebyl. Z porovnání těchto čísel však vyplývá, jak neobvykle rozsáhlý prostor byl vyhrazen jednotlivým pojednáním, a že tak vskutku mohly jít zároveň do šíře i hloubky a pozdržet se u dat i interpretací a jejich posunů v dějinách bádání, včetně výhledu na jeho budoucí úkoly (každé je navíc opatřeno vlastním poznámkovým aparátem i bibliografickým soupisem).

Zároveň byl značný důraz položen na interdisciplinaritu přístupů, zajišťovanou jak složením autorského kolektivu (v němž jsou i theologové, i historici zastoupeni pestře, pokud jde o jejich metodologické zakotvení a speciální zaměření), tak vzájemnou provázaností hesel. Ta jsou při zachování obvyklého abecedního řazení zároveň rozdělena do čtyř thematických bloků, věnovaných kontextům reformačních dějin, reformátorovu dílu roztržiděnému podle žánrů, obsahu jeho myšlení a světové recepci tohoto odkazu v následujících dobách, v různých jejích varietách a proměnách. V paralelně připravené digitální versi, včleněné do většího celku „Oxfordské badatelské encyklopedie náboženství (*Oxford Research Encyclopedia of Religion*)“, má být text navíc dále upravován v souladu s budoucím postupem bádání.

Neskrývaná ambice poskytnout akademikům standardní referenční dílo, jež zastíní existující konkurenci, se tedy měla o co opřít. Může však být otázkou, nakolik monumentalita slovníku nebude naplnění tohoto záměru i překážkou. Neboť pořídit si jej budou moci nejspíš jen knihovny, a ani ty věru ne všechny. Přičemž zpravodaj na tomto místě přiznává, že jemu omezený čas zkušebního přístupu k digitální versi nepostačil, aby získal o encyklopedii jakožto celku obrázek, který by sám považoval za skutečně dostačující.

Specifickou kategorií pomůcek, v příhodných situacích velmi užitečnou, představují také atlasy. A navzdory skeptickému přístupu „Oxfordské příručky protestantských reformací“ k možnostem kartografického znázornění dynamických reformačních procesů podnítilo jublování i zájem o ně. Vyšlo mu vstříc několik tvůrců. Zřejmě největší mezinárodní úspěch slavil „Atlas evropské reformace“

Tima Dowleyho, anglického publicisty, který v mladších letech působil při katedře historie v Manchesteru, a kartografa Nicka Rowlanda.¹⁶ V originálu zhotoven s dostatečným předstihem před 500. výročí, v jeho průběhu již čtenářům sloužil i v dalších jazykových verzích – včetně české, o níž se hbitě postarala Česká biblická společnost.¹⁷

Ohlas jistě nebyl bezdůvodný. Odměnil snahu nespokojit se se známým materiálem a schématy a vytvořit nový, jednotně koncipovaný i provedený soubor více než šedesáti map, opřený o soudobý stav poznání, při širokém pojetí představované látky. I zde je opět jednou representována netoliko „dlouhá reformace“, s chronologickou osou rozpjatou přes celá staletí počínaje 14. a konče 17. věkem, ale rovnou „reformace“ plurální, přítomné již v původním anglickém titulu. Atlas je proto smysluplně rozdělen do čtyř částí: „Před reformací“ – „Reformace“ – „Katolická reforma a protireformace“ – „Počátky moderní Evropy“ (zahrnující ovšem i její působení na ostatní kontinenty, ať již v podobě severoamerických osad či katolických misí). Podobně byl nepochybně uvítán vědomý „populárně-naučný“ přístup, počítající se snižující se kartografickou gramotností a kladoucí důraz na přehlednost, čitelnost a vizuální přitažlivost map (i dalšího materiálu).

Právě tato popularnost ovšem určila i meze díla, z odborných hledisek přece jen poměrně úzkého a málo obrněného proti povrchnosti i nesrovnalostem – a to nejen, i když hlavně u velmi stručných doprovodných textů. Český čtenář, který smí ocenit zpřítomnění méně známých oblastí, si je celkem snadno může uvědomit, kde jde o domácí děje a území. Je ovšem zapotřebí doznat, že nepřehlednost tuzemské situace představuje z kartografického hlediska skutečně tvrdý oříšek. To se odráží i v dílech o poznání přísněji vědeckých.

Přesto je možné latku nastavovat a udržovat výš, a z jubilejních publikací je v tomto ohledu hoden spravedlivého vyzdvižení „Reformační atlas“, připravený dílem na lipské universitě, pod vedením Armina Kohnleho, předešle představeného v roli Lutherova biografa, a vědeckého pracovníka při jeho katedře Markuse Heina, dílem (po kartografické stránce) na vysoké technické škole v Drážďanech, kde příslušný tým řídil profesor Uwe Ulrich Jäschke (jména ostatních řešerů i kartografů jsou seznamenána na s. xi a 196).

Oproti Dowleyho knížce je tento atlas výrazně větší (i formátem), i když zatímco ona se na menší ploše statečně vyrovnala se „všemi reformacemi“, on svoji

16 Tim DOWLEY – Nick ROWLAND, *Atlas of the European Reformations*, Minneapolis 2015.

17 TÍŽ, *Atlas evropské reformace* (přeložili Pavel Nápravník a Rostislav Matulík), Praha 2017.

látku vymezuje značně úžeji, hned v podtitulu mluví o reformaci ani ne jen německé, ale rovnou „ve středním Německu“. A tento pojem by šlo zúžit ještě víc, nakolik přiznaným centrem zájmu jsou vlastně saská území, ovládaná převážně Wettiny (včetně dnešního Saska-Anhaltska a Durynska). Tuto zasazenost je třeba si uvědomit, neboť zaměnit třeba i ústřední část s úplným celkem pochopitelně znamená zkreslení pohledu. Protože však právě v doličné oblasti působil po drtivou většinu svého života Luther a do značné míry i družina reformátorů kolem něho seskupená, a saští kurfiřti i vévodové patřili dílem ke klíčovým, dílem alespoň exemplárním protagonistům zeměpanského zápasu o reformaci či protireformaci, a na jejich teritoriích se průkopnický utvářely evangelické zemské církve, z nichž si mnohé další braly příklad, lze zde přece jen do značné míry mluvit o soustředění na „jádro věci“, jež dává smysl i z mnohem širšího hlediska než jen regionálně-dějepisného.

Ostatně kontexty přesahující hranice těžiskové oblasti nebylo možné opomenout, a tak i „středoněmecký“ atlas v přiměřené míře zařadil nejen textové zmínky, ale také samostatné mapy a další ilustrace, jež se přece jen vztahují netoliko k dalším částem říše a jejího celku, ale i k územím za jejími hranicemi – až po závěrečné mapy světa, zachycující, ve kterých zemích zdomácněly církve luterské a ve kterých reformované (s. 190–193). Naopak hned v druhé z celkem osmi částí, věnované „Lutherově domovině a ranému životopisu“ (předcházející prvá se pochopitelně pozastavila u „Středního Německa před reformací“), se nachází mj. podrobné znázornění reformátorovy římské cesty, s korekcemi v datování i se zachycením odchylné trasy podle staršího a novějšího bádání (s. 38n.). Do zorného pole se tudíž opakovaně dostávají také Čechy, byť většinou na sousedském okraji, a spíše tedy ve své severní části. Jako zaznamenáníhodný příklad by mohl posloužit „životní itinerář“ Philippa Melanchthona (s. 60n.), případně i jeho podíl na organizaci lokálního školství (s. 100n.), jeho korespondenční síť (s. 102–105) či pohyby vojsk ve šmalkaldské válce (s. 144n.).

Hojnost podchycených temat, tímto jen naznačená (z jiného „soudku“ bychom mohli zmínit třeba ještě „Varhanářství v Sasku“, s. 168n.), budí obdiv, a pokud jde o kvalitu zpracování, převyšuje Dowleyho populární dílko prakticky ve všech parametrech. A přitom lze doufat, že ani německý atlas zdaleka není nepřístupný zájemcům, kteří se nerekrutují z řad specialistů. Naopak je jim výslovně určen, zatímco nároku na dílo v přísném slova smyslu vědecké se jeho tvůrci zřekli, nakolik v něm nejde o „základní bádání“, ale „jen“ o zpřístupnění jeho výsledků (s. xn.). „I tak ale chce být spolehlivou, na zhodnocení příslušné literatury spočívající pomůckou“ (s. xi) – a tento záměr naplnil bohatě, byť ani jemu nebudeme přičítat

nadlidskou metu neomylnosti. Po vnější stránce je dílo hodné též uměleckého nakladatelství, které se ujalo jeho vyhotovení.

Debaty o aktuální relevanci a příštím směřování

Andreas LINDEMANN – Christian AMMER (Hg.)

Reformation. Impulsgeber für die Moderne?

(= Erkenntnis und Glaube. Schriften der Evangelischen Forschungsakademie, Bd. 48)

Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt 2017, 274 s., ISBN: 978-3-374-05239-4.

Volker LEPPIN – Michael BEYER – Martin HAUGER (Hg.)

Herausforderung Reformation. Reformationsgeschichte zwischen theologischer Deutung und historischer Forschung

(= Evangelische Impulse, Bd. 7)

Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2016, 208 s., ISBN 978-3-7887-3096-3.

Na závěr však znovu obraťme pozornost k rozměru, který k jubileím nezbytně patří: svou bytostnou povahou jsou výzvou vstoupit i do rozhovoru o aktuálním významu a relevanci událostí, jichž se vzpomíná. Už výše jsme se tohoto momentu dotýkali opakovaně, neboť se s ním v různé podobě a míře vyrovnávají i práce, jejichž přednostním záměrem je historická rekonstrukce – kterou nelze provést jinak než ze současného stanoviska. Nyní je však na místě zaznamenat, že zmíněné debaty byla v souvislosti s výročí reformace zasvěcena i hojná literatura, která vztah minulosti k přítomnosti víceméně explicitně činila hlavním předmětem.

Pokud veřejnost vůbec reformační problematice přeje sluchu, pak v ní tento způsob ptaní nepochybně rezonuje, takže na publicistické rovině i převládá. Až příliš často se tu však projevuje v podobách odstrašivým způsobem zjednodušených a zploštělých. Sřetá-li se mythus slavného stadia na světlé cestě pokroku s černou antilegendou o dobách nepochopitelné zatmělosti, vzniká hlavně zmatek. Je tedy snad reformace už jen vzdáleným, cizím kuriosem, anebo skutečně zanechává svou živou stopu v současnosti? A pokud se opravdu otiskla do procesů modernisace, pak spíše kladně či záporně, a je tedy přiměřenější chápat její dědictví jako přínos či zátěž? Co její průběh a efekty vypovídají o možnostech a povaze náboženského hnutí jako činitele společenské proměny, jejího případného katalysátoru, zesilovače,

ale také faktoru, který do ní vnáší specifické konflikty? Takové otázky mohou být plodné a odpovědi na ně smysluplné, ovšem až tehdy, překonají-li mělkost v podstatě černobílých alternativ a dosáhnou dostatečně diferencované úrovně, na níž se počítá s ambivalencí lidských záměrů i činů a jejich následků.

Naštěstí se však toto nesamozřejmé umění vynachází jak mezi tazateli, tak mezi těmi, kteří se pokoušejí odpovídat. Jubilejní léta vyvolala i vlnu diskusí tohoto druhu, dokumentovaných částečně právě i knižně. Na tomto místě budíž zmíněn alespoň jeden, dost možná i poněkud nahodilý, ne nutně „nejlepší“ příklad. Má podobu sborníku, který klade otazník k „Reformaci“ (s dosti vyváženým zájmem o její luterskou i „helvetskou“ větev) jakožto „Zdroji impulsů pro modernu“ a vzešel ze stejnojmenné konference, pořádané „Evangelickou badatelskou akademií“ v Ilseburgu, pracovním společenstvím vědců a umělců evangelického vyznání. Editory spisu byli ředitel Akademie Andreas Lindemann, emeritovaný profesor Nového Zákona z vysoké církevní školy ve Wuppertalu, a vědecký sekretář téže instituce Christian Ammer, svým oborem fysik.

I na autorech jednotlivých textů je hodná pozornost v přední řadě pestrá směs vědních disciplín, které zastupují a z jejichž hledisek se snaží postavenou otázku uchopit a v jejich konkrétním terénu zkoumat relevantní fakta. „Příspěvky obsažené v předkládaném svazku ukazují, že odpovědi vyznívají rozmanitě. Vztahují se k filosofii a právu, sociologii a politice, medicíně, hudbě a literatuře, v neposlední řadě k základům vědeckého myšlení vůbec, k čemuž přirozeně patří také theologie“ (s. 7). Pozoruhodná (a netypičtější) je přitom i skutečnost, že v tomto případě vlastně nepromlouvá žádný „obecný“ historik, ale právě jen historici (některých) jmenovaných odvětví – a obdobně také žádný historik církevní, ale theolog systematický. Na zajímavosti knihy pro dějepisický cech by to však nemuselo nic ubírat, ba svým způsobem naopak.

Obraz, který sborník jakožto celek podává, je totiž pro úkoly historiků v zásadě příznivý. Stvrzuje trvajících aktuálnost reformačních podnětů, ale ukazuje také složitost jejich působení v průběhu staletí, při jehož kompetentním pronikání zbývá i pro budoucno dostatek pracovních polí. Především je zřejmé, že impulsy, pocházející z reformace, vždy znovu spolupůsobily v propletení s vlivy jiného původu, takže interdisciplinarita zůstává vysokou potřebou současného i příštího bádání. V některých případech jsou také oceňovány (podobně, jako jsme to zaznamenali již u Heinze Schillinga) efekty nezamýšlené; ani ty ovšem není na místě od chtěného, i když z hledisek dnes převládajících možná méně vítaného, apriorně odříznout, nadále je zapotřebí zkoumat, jak spolu to, co mohlo společně

růst z jedné půdy, doopravdy souvisí, ne nutně čistě nahodile a možná tedy také s platným poučením i pro časy budoucí.

Badatelé o reformačních dějinách tedy smějí své odvětví považovat za vitální a nenacházející se zcela mimo veřejného zájmu, musejí se však vyrovnávat s komplikovanou mnohostí perspektiv, jež se eventuálně mohou doplňovat, ale pro počátek se často střetají; s pluralitou interpretací, jež narostla do dříve nevídané míry, konotována širokou škálou metodologických i světonázorových předpokladů. Také těmto výzvám skutečně jsou věnovány probíhající debaty, a i zde budiž uvedeno alespoň jedno (již poslední) exemplum. Tentokrát bude vzato z prostředí Theologického pracovního kruhu pro reformačně-dějinné bádání, působícího při Unii evangelických církví v Evangelické církvi Německa, avšak v mezinárodním obsazení (i za střídavé účasti autora těchto řádek).

Jeho pravidelná symposia nebývají vždy dokumentována tiskem, nicméně debata o přípravách na vyvrcholení jubilejní dekády, konaná roku 2015 v Bad Liebenzell (pod vedením Volкера Leppina, který byl předsedou představenstva kruhu po dlouhá léta předcházející jeho odchodu do Ameriky), byla uznána za dostatečně aktuálně důležitou, aby tamní přednášky byly předloženy i veřejnosti. Vyšly pod titulem „Výzva reformace“, doplněným upřesňujícím podtitulem „Reformační dějiny mezi theologickým výkladem a historickým bádáním“. Osm řečníků z Německa a skandinávských zemí vstoupilo do rozhovoru z posic obecné i církevní historie a dalších theologických oborů, a to nejen evangelických, ale také římsko-katolických – neboť se vystavovali otázkám, jež vzbudila kritika dokumentu o „Ospravedlnění a svobodě“, kterým se Evangelická církev Německa pokusila „orientačně“ vystihnout aktuální významy reformačních dějin pro domácí prostředí.

Bylo by jistě žádoucí nastavit metu tak vysoko, aby evangelíci v podobných projevech dokázali být právi sami sobě, ale zároveň i širší ekuméně (jmenovitě ve vztahu k římskému katolicismu) i obci, v níž spolužijí křesťané s nekřesťany, a při tom všem samozřejmě i historické vědě – a aby i u ostatních probouzeli adekvátní odezvu. Ale je to také hodně obtížný úkol, k němuž se ze všech uvedených stran po pravidle snášejí jen dílčí a zkusmé příspěvky. Je tomu tak jistě i ve sborníku, který „Výzvu“ přijímá, avšak navrhuje odpovědi dílem dosti tápavé, ano riskantní.

Tak se jeví jmenovitě referát Wolfa-Friedricha Schäufoleho, profesora církevních dějin v Marburgu, nakolik přistupuje na náhradu učení o ospravedlnění jakožto významového svorníku reformace, jaký při řadě jiných rozdílů uznávali nejlepší duchové předchozích generací, „reformačním principem bezprostředního vztahu věřícího k Bohu“ (s. 84). Ten by velmi snadno mohl být spíše ucouvnutím

na posice, které se zhroutily v katastrofách světových válek, než krokem kupředu. Bude ovšem spravedlivé ihned dodat, že Schäufeleho text stěží byl takto přímočaře zamýšlen. Jako celek nemá charakter ploše jednovrstevného nosiče jediné these a chce po svém vydat počet ze zjevné skutečnosti, že hlubinný bod evangelické věrouky zdaleka ne vždy představoval hybný motiv jednání všech jednotlivců, kteří reformaci podporovali.

Vcelku o něm tedy platí, co o ostatních debatních příspěvcích sborníku: vystavující se složitým problémům, spojeným s dosavadními kontroversemi, brání samolibému spočinutí u již naučeného a dosaženého a podněcují k čerstvému přemýšlení, co vlastně na poli reformačního bádání činíme a kudy by mohlo vést pro příště.

RECENZE

Miroslav BÁRTA

Sedm zákonů. Jak se civilizace rodí, rostou a upadají

Brno, Jota 2021, 309 s., ISBN 978-80-7565-640-7.

Česká egyptologie si získala zásluhou Františka Lexy, Zbyňka Žáby a Miroslava Vernera světové uznání a už po několik desetiletí si udržuje prominentní postavení mezi českými humanitními obory. Její institucionální základna, Český egyptologický ústav v Praze a v Káhiře, poskytuje příležitost nejen k dílčím archeologickým výzkumům, ale také ke studiu egyptské civilizace jako celku a ke komparativnímu bádání nad samotným fenoménem civilizací. Tímto směrem se vydal Miroslav Bárta, který od roku 2011 vede archeologický výzkum české koncese v Abúsíru a zároveň již řadu let vydává multidisciplinárně pojaté práce o obecné problematice civilizací. Kromě dílčích studií vyšla postupně řada kolektivních monografií, v níž se k problematice civilizací, jejich vývoje a možného kolapsu vyslovila početná skupina odborníků z různých disciplín.¹ Bártovy impulsy, poznatky a úvahy vyústily do recenzované knihy, která se programově otvírá nejen úzkému okruhu badatelů, ale i mnohem širší veřejnosti.

Promyšlená koncepce a velmi zdařilá typografická oprava zajišťují této knize přehlednost a názornou prezentaci tématu: jde především o sedm rozsáhlých kapitol, z nichž každá je věnována jednomu ze zobecňujících zákonů o vývoji civilizací; tento fundament kromě úvodu a závěru doplňuje bibliografie, poznámkový aparát a seznam fotografií (škoda jen, že chybí rejstřík osob a zeměpisných názvů, který by umožňoval snadší orientaci v citovaných autoritách a ve zvládnutém geografickém prostoru). Struktura kapitol je kompozičně daleko složitější, neboť se v nich prolíná hlavní výklad, vyváženě kombinující deskriptivně analytické a úvahové partie, s vloženými „okny“, sloužícími k bližšímu osvětlení dílčích témat, a s osobně laděnými exkursy; v nich autor zaznamenává vlastní zkušenosti z navštívených míst (zejména archeologických nalezišť) a vytváří osobitý ego-dokument, vypovídající o tom, jak původním zaměřením egyptolog pronikal k poznání dávných

1 Miroslav BÁRTA, *Příběh civilizace. Vzestup a pád stavitelů pyramid*, Praha 2016; Miroslav BÁRTA – Martin KOVÁŘ a kol., *Kolaps a regenerace: cesty civilizací a kultur. Minulost, současnost a budoucnost komplexních společností*, Praha 2011; TÍŽ, *Civilizace a dějiny. Historie světa pohledem dvaceti českých vědců*, Praha 2013; TÍŽ, *Lidé a dějiny. K roli osobnosti v historii a multidisciplinární perspektivě*, Praha 2017; Miroslav BÁRTA – Martin KOVÁŘ (eds.), *Jak dál? Svět, Evropa a Česká republika v době „na rozhraní“*. Rozhovor se třinácti osobnostmi české vědy, kultury a politiky, Praha 2018; TÍŽ, *Civilisations: Collapse and Regeneration. Addressing the Nature of Change and Transformation in History*, Praha 2019; Miroslav BÁRTA – Martin KOVÁŘ – Otakar FOLTÝN (eds.), *Povaha změny. Bezpečnost, rizika a stav dnešní civilizace*, Praha 2015; TÍŽ, *Na rozhraní. Krize a proměny současného světa*, Praha 2016.

i dosud živých kultur na všech pěti obydlených kontinentech. Samostatnou výkladovou linii vytvářejí rovněž analytické popisky u publikovaných fotografií, jež z velké části pořídil M. Bárta na svých cestách světem.

Jelikož to byl Miroslav Bárta, kdo v českých humanitních vědách zdůraznil velké téma civilizačního kolapsu, v očích některých povrchních pozorovatelů se stal jeho hlasatelem. I proto pokládal za nutné v úvodu knihy zdůraznit: „Nekážu kolaps. To bych ani nemohl, protože věřím ve skvělou budoucnost člověka“ (s. 19). Jeho skutečným tématem se stal vývojový potenciál, ale i zranitelnost a křehkost každé civilizace, jeho základní metodou pak srovnávací studium civilizací v dlouhých časových řadách. Se záměrem systemizovat výsledky vlastního výzkumu i světového bádání o civilizacích zformuloval sedm zákonů o vývoji civilizací a společností.

Zde je lze pro přehlednost jen velmi stručně shrnout: 1. kolaps a regenerace: trvání civilizace je časově omezené, avšak její kolaps neznamená zánik, nýbrž zásadní přeměnu; 2. skoková změna: zásadní změny neprobíhají lineárně, nýbrž ve velmi krátkém období, kdy se zcela změní způsob fungování civilizačního systému a jeho podsystémů (návaznost na teorii přerušované rovnováhy); 3. Hérakleitův zákon: silné stránky civilizace, které ji přivedly na vrchol, za vývojovým zenitem způsobí její krizi; 4. sdílené hodnoty a vize: civilizace je založena na společně sdílených hodnotách (včetně vztahu k vertikálnímu přesahu člověka), vizích a implicitním právu; 5. společenská smlouva: stabilita civilizace je podmíněna vzájemnou součinností směřodatných složek společnosti a funkčností elit; 6. energetická a technologická determinace: vzestup a komplexita civilizace musí být podloženy dostupností potřebných energetických zdrojů a přiměřenou technologickou úrovní; 7. adaptace: úspěšná civilizace se neobejde bez přizpůsobení proměnlivému přírodnímu prostředí.

V očích kritického čtenáře může narazit na odpor už sám klíčový pojem knihy, totiž *zákon*. Jinak smýšlející badatel se může vzpírat přijetí Bártových zásadních tezí jakožto obecně platného zákona ve smyslu přírodovědném či právním. I kdyby tomu tak bylo, je možné tyto „zákony“ chápat jako interpretační modely, neboť vzhledem ke komplikovanosti a variabilitě vstupních dat nelze vždy dospět k naprosto jednoznačným, pro všechny historicky specifické situace bezvýhradně platným formulacím. To ovšem není slabina, nýbrž naopak silná stránka Bártova spisu. Formulace sedmi „zákonů“ je totiž důkladně promyšleným souhrnem mezioborového poznání, zobecněním srovnatelných historických jevů a náznakem směru, jímž by se mohlo další uvažování o civilizacích ubírat. Zároveň je výzvou k aktivnímu domýšlení, jak těchto poznatků využít a jak se bránit chybám, které vedly v minulosti k extrémnímu dopadu civilizačních kolapsů.

Miroslav Bárta projevil odvahu sedm zákonů formulovat. Na dalších zainteresovaných badatelích záleží, zda je budou prověřovat a případně uplatňovat při výzkumu těch témat z historie lidstva, která jsou jim nejbližší. Jelikož se Bártovy zásadní teze vztahují na civilizaci a zároveň „společnost“, tedy určité časově a prostorově vymezené společenství, sám jsem se je pokusil aplikovat na stavovskou společnost předbělohorské doby. Přesvědčil jsem se, že v tomto porovnání platí přinejmenším zákony první (radikální proměna stavovské společnosti po totálním kolapsu v listopadu 1620), druhý (kumulace dlouhodobých problémů a konfliktů do několika málo let a nakonec zhroutení v řádu dnů a hodin), třetí

(sílu kolektivisticky vystupujících stavovských korporací vystřídala jejich nefunkčnost), čtvrtý (imperium mixtum s představami o mocensky vyváženém státu bylo vystřídáno dvěma protichůdnými státoprávními extrémy), pátý („společenská smlouva“ hierarchizované stavovské společnosti byla udržitelná v relativně stabilním mírovém stavu, ale ve válce proti mocné dynastii se zcela zhroutila) a částečně šestý (finanční zdroje vycházející primárně z rozdělení pozemkového majetku nedokázaly – zejména v ohledu vojenském a administrativním – uspokojit zároven panovníka i stavy, proto došlo k drastickému přerozdělení vlastnictví prostřednictvím ničujícího válečného konfliktu). Pouze sedmý zákon nelze v daném kontextu a v poměrně krátkém (asi stoletém) předbělohorském období ani potvrdit, ale ani vyvrátit, neboť proměny přírodního prostředí se při pádu klasické stavovské společnosti nemohly projevit jako směrodatný faktor.²

S mnohovýznamovým pojmem *civilizace*, někdy synonymně s pojmy *kultura* či *společnost*, pracuje autor poměrně volně. Při chronologickém a teritoriálním rozpětí tematiky je to pochopitelné. Pojem se ovšem vztahuje v určitých souvislostech na již vývojově uzavřené, či naopak do současnosti pokračující civilizační okruhy, nebo na lidstvo jako celek. Určité užší vymezení nabývá na důležitosti v případě takzvané *západní civilizace*. V jejím pojetí se autor odlišuje od obecného a také v historiografii převládajícího pojetí: „Podle mého názoru je v daném kontextu nejvhodnější její počátek ztotožnit s vynálezem knihtisku Johanna Gutenberga“ (s. 101), uvádí M. Bárta a od poloviny 15. století sleduje obrovský rozmach poznání, inovací a rozšiřování geografického horizontu.³ Nepochybně jde o významný civilizační mezník, ostatně při přelomu 15. a 16. století konvenčně uplatňovaný jako rozhraní středověku a raného novověku.

Zůstává však otázkou, zda lze tento akcelerovaný vzestup západoevropských mocností a jejich cestu k ovládnutí ostatních světadílů pokládat za počátek západní civilizace. K jaké civilizaci by se potom řadil středověký vývoj starého kontinentu, zejména od velkého schismatu v polovině 11. století a od vydělení kulturních, respektive civilizačních sfér západní a východní Evropy? A kam bychom zařadili země střední a středovýchodní Evropy, které se na expanzi Západu bezprostředně nepodílely, ale důsledky kulturních a politických proměn do určité míry sdílely? Dělo se to srovnatelným způsobem v řadě zemí v rozsáhlém teritoriálním pásmu mezi Baltem a Černým mořem, které leží právě na přechodu mezi západokřesťanskou a východokřesťanskou kulturou. Ostatně i M. Bárta v jiné souvislosti uvádí, že „románská a gotická architektura stojí zcela nepochybně u zrodu moderní Evropy“ (s. 141). Domnívám se proto, že – i při vědomí specifiky zrození moderní Evropy či „vzniku“ moderního světa (s. 101) – by bylo vhodné do vymezení západní civilizace a kultury zahrnout i její středověké počátky jako předstupeň novověkého rozmachu a vyvrcholení v průběhu 16.–20. století.

2 Některé stránky tohoto tématu jsem blíže naznačil ve studii *White Mountain and Black Fall of a State Ruled by the Estates*, in: *Civilisations: Collaps and Regeneration. Addressing the Nature of Change and Transformation in History*, Praha 2019, s. 437–457.

3 Své pojetí (s důrazem na zásadní proměnu v komunikačních možnostech, rozvíjejících se až do současnosti) M. BÁRTA již dříve osvětlil ve studii *Johannes Gutenberg (1397/1400 – 1468). Vynález knihtisku a zrození moderní Evropy*, in: *Lidé a dějiny. K roli osobnosti v historii a multidisciplinární perspektivě*, Praha 2017, s. 189–207.

Západní civilizace je však pouze jedním z prvků velké srovnávací analýzy civilizací. Miroslav Bárta ji postavil na archeologických, antropologických a historických dokladech, na znalosti velmi rozsáhlé literatury z humanitních i přírodních věd, včetně nejnovějších teorií, ale také na statistických datech podchycujících proměny civilizačních témat v moderní a nejnovější době. K podrobnějšímu výkladu vybral vedle klasických civilizací středomořských také mnohem méně známé kultury od Austrálie po Grónsko a Ameriku, aby na nich prokázal obecné rysy vzestupu a pádu, ale také mimořádně dlouhého trvání komplexních civilizací. Chronologicky, nikoli však v lineárním časovém sledu, nýbrž v problémových souvislostech, zasahuje recenzované dílo od pravěku až do bezprostřední současnosti, do chvíle, kdy v roce 2021 odevzdal knihu do tisku.

Nepřekvapí, že zvláště silnou argumentaci přináší M. Bárta u egyptské civilizace. S velkým nadhledem nastiňuje civilizační vývoj od staré říše přes zapojení Egypta do římského impéria až po christianizaci a islamizaci tohoto teritoria. Vyládá jej jako sérii kolapsů, které následovaly po rozpadu ekosystému a vyschnutí Sahary přes kolísání úrodnosti nilského údolí, jako střídání vzestupů (říší) a pádů (přechodných období), v nichž hrály rozhodující úlohu nedostatek zdrojů, ale také neproduktivní byrokratizace, nepotismus a slabost centrální moci. Ukazuje, že se v cyklu kolapsů a regenerací měnil jazyk, oficiální náboženství i duchovní a materiální kultura, ale že zůstávala stále táž populace s tímž genetickým základem. Je otázkou, které případy regenerace znamenaly kulturní vzestup, nepochybně však platí Bártova teze, že takto vznikaly evolučně zdokonalené prostředky nutné k přežití a k pokračování v čase. Teze, která je podložena propojením humanitních a přírodních věd na půdorysu egyptologie, má naprosto zásadní význam pro výklad rytmu lidských dějin.

Výklad jednotlivých zákonů stojí především na dvou pilířích – na civilizacích dlouhého trvání, zakotvených v době předdějinné a ve starověku, a (s menším zřetelem ke středověkému vývoji) na novověku a především moderní době. Miroslav Bárta má schopnost vystihnout podstatné stránky vývoje přes hranice tisíciletí, což je patrné kupříkladu ve zdůvodnění zákona energetické a technologické determinace. V nástinu měnících se hlavních energetických zdrojů ve službách lidstva od pravěku do současnosti bere netradičně v úvahu jak paliva, tak i potraviny, jež v minulosti sloužily k překonání – z hlediska většiny populace – trvale nedostatkové ekonomiky. Projevuje při tom znalecký vhled do technických a přírodovědných oborů, bez nichž nelze tuto problematiku pojmout v celistvosti.

Vědomí zjištěných nebo předpokládaných obecných rysů civilizací umožňuje autorovi překonávat hranice staletí a tisíciletí a ověřovat platnost vývojových zákonů, rozpoznaných u starověkých kultur, na civilizačním vývoji, který teprve prožíváme. Z tohoto hlediska kriticky analyzuje současnou západní civilizaci a věnuje pozornost mnoha jejím stránkám, které tu nelze ani ve zkratce uvést. Za zvláštní zmínku stojí alespoň téma tradičních a alternativních zdrojů energie, ale také odpadu a programů na jeho recyklaci. Jde o problém, který ve starších, „přirozeně recyklujících“, společnostech neexistoval. Na základě dostupných statistických údajů a jejich kombinace dospívá M. Bárta k odhalení paradoxů, které spočívají v mimořádně vysokém zisku z výroby plastů, spjaté s rosným byznysem, a v extrémně nízké účinnosti jejich recyklace.

Dalším paradoxem jsou programové deklarace Evropské unie na jedné straně a gigantický vývoz odpadu z někdejších koloniálních mocností do mimoevropských zemí a tím i masivní

znečišťování životního prostředí v globálním měřítku na straně druhé. A konečně za třetí paradox lze označit rozpor mezi tím, že „globální produkce CO₂ a globální oteplování dokáží zažehnout bláznovství davu“ (s. 228), a nedostatečným zájmem o kontaminaci světových moří a oceánů plastem. Bárta tu otvírá otázku po zdrojích a smyslu převládající propagandy, která je vedena zájmem o optimalizaci zisku a zaměřuje se pouze na některé stránky hrozící ekologické katastrofy, zatímco jiné zlehčuje nebo zastírá.

Ovšem problémů, které vykazují civilizace vzdálené celá tisíciletí i naše současnost, nachází M. Bárta dlouhou řadu. Jeho interpretace navazuje na dlouholetý archeologický a historický výzkum, ale zároveň je reakcí na zcela aktuální situaci. I proto jeho výsledky vzbudily pozornost na druhé straně Atlantiku a umožnily mu ověřit platnost podstatných tezí během několika uplynulých let v přednáškách a diskusích na vysoce prestižních vědeckých institucích v USA (Harvard University v Cambridge, Mass., Potomac Institute ve Washingtonu a American School of Oriental Research v Denveru), což uvedlo Bártovu civilizační teorii do euroamerického kontextu.

Recenzovaná kniha se však obrací – už z jazykových důvodů – především do českého prostředí. Bere na vědomí rozporuplný evropský vývoj od devadesátých let 20. století do současnosti a bezprostředně reaguje na radikální rozštěpení západní společnosti, nejnověji v důsledku rozdílného přístupu ke covidové pandemii a k možnostem jejího zvládnutí. V ní naléhavě vystupuje do popředí problém koherence společnosti a její schopnosti dospívat k vědeckému poznání a následně k řešení problémů racionálním způsobem. Vyhledy západní civilizace podává M. Bárta v rozpětí mezi hlubokým pesimismem a optimističtějšími vyhlídkami. Černý scénář vyplývá z jeho srovnání USA, kde shledává prostor pro volné uplatnění invence a podnikavosti, ale také rozsáhlé filantropie a pocitu zodpovědnosti za obecné společenské zájmy, s byrokraticky spoutanou Evropou: „V Evropě vše glajchšaltujeme záplavou zákonů a norem, které nakonec vyrobí „euroobčana“ a světlé zítřky. A také nás přesně v duchu Hérakleitova zákona nakonec zahubí“ (s. 182).

Silná kritika směřuje také do domácího prostředí. Při diagnóze nedostatků českého vývoje se zvláště zaměřuje na *leadership* (tento technický termín používá vzhledem ke kontaminaci slova „vůdcovství“ hitlerismem). V duchu zákona sdílených hodnot a vizí, či zákona společenské smlouvy konstatuje selhání politických a namnoze intelektuálních elit a neúspěšnost při vytváření silné a odolné občanské společnosti.

Svou analýzu konkretizuje na přístupu k předluženosti vysokého podílu obyvatelstva, respektive k následnému exekučnímu řízení, a zvláště k málo úspěšnému zvládnutí koronavirové pandemie. Bárta chápe tuto událost z let 2020–2021 jako odraz špatné koordinace politiků se skutečnými odborníky a nedostatku osobní odpovědnosti nositelů moci za řádné vykonávání svěřených úřadů. Důsledky shledává v hlubokém propadu legitimacy a přirozené autority českých politiků, což představuje v autorově pojetí – v duchu narušeného zákona společenské smlouvy – velmi vážnou hrozbu. Tato partie, napsaná v roce 2021 uprostřed probíhajícího děje, je velmi působivá, ale svým rozsahem se jeví oproti jiným oddílům poněkud naddimenzovaná a při dalším vydání knihy by mohla být napsána s větším nadhledem nad nejpodstatnějšími stránkami této globální pohromy i se specifickým dopadem na české země.

Kritika, zdánlivě vzdálená ponoru do hlubší minulosti, není samoúčelná. Je nesena obavami o budoucnost západní civilizace a vyplývá z konstatování její malé připravenosti vyrovnat se s příštím kolapsem bez nadměrně velkých ztrát. Miroslav Bárta, který v rámci českých humanitních věd i ve veřejnosti zdůraznil naléhavost problému kolapsu, rozhodně není hlasatelem „konce světa“. Ve skutečnosti jeho vize je překvapivě nadějná: kultury, společnosti a civilizace (včetně té západní) nezanikají, ale po určité době se zásadně transformují, regenerují do nové podoby; navíc současná západní civilizace má tolik poznatků jako žádná předchozí, že disponuje diametrálně odlišným potenciálem a může být schopna drtivému kolapsu předejít. „Uspějeme ale jen tehdy, pokud si vezmeme lekce z naší minulosti, z myšlení, chyb i úspěchů našich předků a z chování planety... Abychom to zvládli, budeme muset dokázat změnit od základu své myšlení a priority. Naším největším nepřitelem jsme my sami“ (s. 281).

Bártova kniha se vyznačuje důrazným morálním apelem. Přístup, kterému se většina historiků v zájmu „objektivního“ vyznění důsledně vyhýbá, má ovšem v této knize zásadní význam. Oscilace mezi prožitými a doloženými zkušenostmi minulých generací jsou totiž neustále konfrontovány se současností a s krizovými jevy, o nichž přemýšlející současník zpravidla ví nebo o nich něco tuší, ale obvykle jim nevěnuje hlubší srovnávací pozornost v diachronním smyslu. Komparace zvláště silně vyznívá ve výkladu o *leadershipu*, o způsobu, jakým představitelé ekonomické a politické moci přistupují ke své odpovědnosti za celou společnost a konečně i k vlastní cti. Vybrané příklady (postup londýnského magistrátu za morové epidemie a velkého požáru roku 1665, chování milionářů Benjamina Guggengeima a Jakoba Astora na Titaniku v dubnu 1912 a vedení záchranného boje Britů Winstonem Churchillem za druhé světové války) nastavují zrcadlo současným magnátům. V Bártově podání dokládají, že ztráta nadosobní zodpovědnosti a etické naléhavosti není nutným osudem západní civilizace, ale ani současné historiografie.

Ve třicátých letech 20. století podával Josef Šusta ve svých úvodních statích k jednotlivým svazkům *Dějin lidstva*⁴ nástin všeho podstatného, co by měl znát a pochopit vzdělaný čtenář, který se snaží zorientovat ve vývoji západní civilizace. O necelé století později přichází Miroslav Bárta s dílem rozsahově menším (jak to ostatně odpovídá čtenářskému potenciálu naší doby), ale srovnatelně důležitým. Jeho interpretace už není pojata tak, aby plošně pokryla celé dějiny, ale klade důraz na ty problémy, které jsou v dilematech naší doby nejcitlivější a patrně i osudově nejzávažnější. Činí tak způsobem, který je podnětný pro odborníky přes hranice oborů, a zároveň přístupný široké kulturní veřejnosti. Knihu Miroslava Bárty by měli pečlivě studovat historici, kteří přemýšlejí o smyslu své práce; měli by ji pozorně číst také učitelé dějepisu, kteří hledají cesty, jak neformálně, zato však účinně pojmout angažovanou i zasvěcenou výuku dějin a snad i výchovu budoucích občanů.

Jaroslav Pánek

4 Josef ŠUSTA, *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku*, I–VI, Praha 1936–1942; TÝŽ, *Úvahy o všeobecných dějinách a dějepiscectví. Velké milníky*, Praha 1999.

Pod pojmem knižní kultura se rozvíjí mladé interdisciplinární badatelské odvětví. Jak uvádějí sami autoři publikace, „knižní kultura zahrnuje veškeré procesy, které byly spojené s výrobou, distribucí a recepcí knih ve společnosti“ (s. 7). Zkoumání knižní kultury vyžaduje moderní přístup, kdy kniha není vnímána jen jako pasivní nosič textu, ale i jako kulturně-historický materiální objekt, jenž odrážel soudobá estetická pravidla a měnil majitele, kteří ho aktivně užívali a komunikovali s ním. Podoba knižního bloku nám může odpovědět na otázky přesahující čistě literární charakter knihy. Ta již není chápána jako primárně pasivní objekt, ale počítá se s aktivní interakcí mezi ní a čtenářem. Z toho plyne mimo jiné rostoucí zájem o zkoumání vlastnictví knih a podobu knižních sbírek a knihoven. Tento směr vědeckého bádání není nijak nový, ale teprve v posledních desetiletích jsou tyto kolekce vnímány komplexně a v širokých souvislostech zejména díky interdisciplinárnímu výzkumu.

Vnímání knižní kultury jako celku překonává roztržitost, která provázela dříve dominantní specializované výzkumy. Jejich výsledkem jsou však solidní a dnes nepostradatelné stavební kameny, na nichž současně zastřešující pojetí knižní kultury staví. Jako příklad uveďme precizní materiálovou základnu soupisů rukopisů, které však zatím převážně setrvávají ve fragmentované podobě vymezené institucionálním, případně regionálním charakterem popisovaných sbírek. Rukopisná část bibliografického bádání zatím čeká na vstup do digitálního prostoru, jak ho využily prvotiskové bibliografické kolekce Gesamtkatalog der Wiegendrucke¹ nebo ISTC.²

Přechod na digitální platformu totiž nejen usnadňuje komplexní hledání, ale také korekci chyb a aktualizace, které pro tištěné bibliografie byly kamenem úrazu. V oblasti starých tisků takovou službu nabízí databáze VD 16, VD 17 a nově i VD 18. Pro českou knižní kulturu jsou takto k dispozici databáze Knihopisu českých a moravských tisků,³ jehož komplementární součástí je digitalizovaná databáze cizojazyčných bohemik BCBT.⁴ Pro badatele v oboru knižní kultury jsou však díky moderním technologiím k dispozici i další databáze zahrnující materiální nebo výrobní prvky související s knihami, jako například německý přehled slepotiskového nářadí k výzdobě historických knižních vazeb.⁵ Moderní pojetí českého knihovědného bádání dokládá portál věnovaný právě české knižní kultuře do roku 1800, vzniklý spoluprací Knihovny AV ČR, Národní knihovny ČR a Masarykova ústavu a Archivu AV ČR.⁶ Právě v rámci tohoto průlomového projektu vznikla recenzovaná publikace.

Problematicke knižní kultury byla u nás věnována pozornost zatím především v rovině monografické. Jednotlivé stati jsou publikovány vedle knihovědně orientovaných periodik

1 <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/> (29. 11. 2021).

2 <https://data.cerl.org/istc/> (29. 11. 2021).

3 <http://www.knihopis.cz/> (29. 11. 2021).

4 <https://kvo.lib.cas.cz/cizojazyčna-bohemika/databaze-bcbt/> (29. 11. 2021).

5 <https://www.hist-einband.de/> (29. 11. 2021).

6 <https://www.knihoveda.cz/> (29. 11. 2021).

i v tematicky koncipovaných sbornících. Do této skupiny patří práce, týkající se knižní kultury pražského měšťanstva raného novověku z dílny Olgy Fejtové nebo práce Jiřího Justa, zabývající se protestantskou knižní kulturou. První souborný pohled na vývoj české knižní kultury od raného středověku do 20. století nabídla na počátku devadesátých let souborná publikace pod vedením Mirjam Bohatcové.⁷

Tematika knižní kultury je již natolik etablovaná, že se stala náplní série odborných konferencí s pravidelnými tištěnými výstupy.⁸ Původní široké rozkročení se přeměnilo na tematicky sevřenější pracovní setkání.⁹ Při rekapitulaci dosavadního výzkumu knižní kultury středověku je konečně nutné zmínit mravenčí práci Ivana Hlaváčka.¹⁰ V posledních letech vznikly zpracované monografie věnované knižní kultuře konkrétního časového období. Máme tak k dispozici moderně pojatou literaturu pro období příchodu knihtisku do českých zemí¹¹ i pro první desetiletí českého knihtisku až do poloviny 16. století.¹²

Recenzovaná publikace je rozdělena do čtyř obsáhlých kapitol. První tři sledují vývoj české středověké kultury ve třech chronologicky dělených fázích. Poslední část se věnuje zvláštnímu tématu českých iluminovaných rukopisů.

První kapitolu o přemyslovském a lucemburském období zpracoval Michal Dragoun. Počátky knižní kultury v českých zemích jsou spojeny se staroslověnskou misí a činností Konstantina a Metoděje. Autor ukazuje počáteční závislost rané knižní produkce na knihách dovezených, případně v Čechách sepsaných a vytvořených cizími, zejména německými písaři. I přes velmi slabé dochování rané rukopisné produkce před námi postupně vyvstává plastický obraz rozvíjející se knižní kultury na periferii západního civilizačního okruhu.

Výklad je rámován nezbytnými údaji o prostředí církevních institucí, v němž tehdy knihy vznikaly. Poznáváme vztah ke knihám v rámci řeholních řádů, ale je zde vyzdvížen i význam skriptoria při olomoucké kapitule, která ve druhé čtvrtině 12. století rozvinula sofistikovanou opisovačskou činnost s koordinací až desítek písařů. Odsud pocházeli i první tvůrci knih v českém prostředí, které známe jménem. Dragounův výklad sleduje prostředí, v němž knihy vznikaly, přibližuje významné dochované kodexy, ale zabývá se i proměnou jejich žánrové skladby, kde vedle prvotní nutné liturgické, homiletické a hagiografické výbavy rostl zájem o církevně-právní problematiku a historiografii.

7 Mirjam BOHATCOVÁ, *Česká kniha v proměnách staletí*, Praha 1990.

8 Výstupy setkání vycházely ve sbornících *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska*.

9 Období přechodu od rukopisu k tisku se věnuje sborník *Paralelní existence: rukopisy a tisky v českých zemích raného novověku*. Marta Hradilová – Andrea Jelínková – Lenka Veselá (eds.), Praha 2020. Novověké období přibližuje *Knižní kultura 19. století*, Acta Musei Nationalis Pragae – Historia litterarum 63, 2018, č. 3–4.

10 Detailní a důkladný popis nabízí sborník Hlaváčkových monografií: Ivan HLAVÁČEK, *Knihy a knihovny v českém středověku. Studie k jejich dějinám do husitství*, Praha 2005.

11 Kamil BOLDAN, *Počátek českého knihtisku*, Praha 2018.

12 Petr VOIT, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí*. I Severinsko-kosořská dynastie 1488–1557, Praha 2013; II Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498–1547, Praha 2017.

Rozvoj české knižní kultury akceleroval se společenskými proměnami 13. století. S etablováním vyšší šlechty a rozvojem měst pronikaly knihy i mezi laické čtenáře. Monopol latiny ustupoval a vznikaly texty v národních jazycích, v českých zemích v němčině a češtině. Prohloubily se i vazby mezi knihami a školní praxí. Máme náznaky existence první soukromé knižní sbírky ve vlastnictví Václava II. Přehled přemyslovského období symbolicky završuje pasáž o zbraslavském klášteře, jehož knižní sbírka se stala podkladem i pro mimořádně kvalitní původní literární produkci.

Nástup Lucemburků dle hodnocení Michala Dragouna výraznější přelom v české knižní kultuře nepřinesl. S nástupem lucemburské dynastie se nicméně rozšířily horizonty zájmu i spolupráce uživatelů knih mimo dosavadní prostor nejbližších sousedů. I proto je možné považovat tuto politickou změnu za významný akcelerační i na kulturním poli, přestože se projevil ve větší míře až od doby vlády Karla IV. V této souvislosti stojí za zmínku autorův střizlivý postoj k teorii o „raném humanismu“, který měl podle staršího bádání působit v karlovském období, ale ukazuje se, že nelze přeceňovat jeho primárně receptivní povahu. V lucemburském období však už je možné sledovat vývoj knižní kultury v širší perspektivě. Knižní výroba už vyžadovala sofistikovanější postupy, včetně hospodářských rozvah, takže do hry vstoupily administrativní nástroje jako smlouvy. Pramenem pro poznání knižní kultury se stávají účetní knihy a postavení knihy ve společnosti začala určovat také jejich cena. Počty knih rostly nebyvalou rychlostí a stále početnější knižní sbírky v institucionálních knihovnách už vyžadovaly zavedení třídících mechanismů v podobě signatur.

Bouřlivé, z hlediska dějin knižní kultury nevdečné, období od smrti Václava IV. do nástupu Jagellonců představil Jindřich Marek. Široce rozvinutá knižní kultura prosazující se ve všech sociálních prostředích, prošla po vypuknutí husitské revoluce proměnou. Předchozí vývoj pokračoval pouze na katolických územích Čech a na větším území Moravy. Naproti tomu v utrakvistickém prostředí došlo k proměně zejména žánrové a tematické skladby písemnictví. Vymizela literatura svázaná s dvorským prostředím, zároveň však rostl zájem o biblické texty a literární produkci, úzce svázanou s propagandistickými potřebami reformního hnutí (kázání, polemiky či manifesty a písně). Společenská situace se odrazila i na rostoucím podílu národních jazyků v rukopisné produkci.

Období po zavedení knihtisku popsal Kamil Boldan. Svou část uvádí poněkud stručným, ale výstižným popisem základních rysů proměny knihy v důsledku příchodu nové technologie. Vzhledem k rozsahu monografie je proměna popsána v obecné rovině, ale s ohledem na zaměření publikace by byl na tomto místě vítán podrobnější rozbor celého procesu konkrétně v českém prostředí. Minimální pozornost je tu také věnována technologii výroby knihy. Společenská stránka je nejvíce akcentována v samostatné kapitole věnované knižnímu obchodu, jenž se rozvinul v podstatě právě díky knihtisku, další náznaky jsou v přehledu raného českého tisku do 30. let 16. století. Přímo pro poznání vývoje české knižní kultury je objevná kapitola věnovaná paralelnímu vývoji tištěné a rukopisné produkce, přestože základní výzkum v této oblasti je zatím v plenkách. Kulturně-historické souvislosti přibližuje krátká kapitola o humanismu, jehož vnímání a uplatnění v českém prostředí byla v posledním desetiletí věnována vzrušená diskuze, která je zde alespoň v odkazu reflektována.

Nejobsáhlejší samostatnou kapitolou Boldanem psaných pasáží je, obdobně jako u předchozích dvou, přehled knižních sbírek. Ten je rámován vzestupem sbírek soukromých majitelů, až už světských počínaje Bohuslavem Hasištejnským z Lobkovic nebo duchovních jako Alexius Třeboňský. Musíme s politováním konstatovat, že rozpětí, které obsáhl autor ve své výše zmíněné monografii o počátcích knihtisku a které sahá od výrobních postupů po společenské pozadí počátků tisku v českých zemích, nepromítl v plně šíři do této publikace. Obohacení pohledu na knižní kulturu a nejvýraznější odklon od dominantního popisu obsahu knižní produkce, respektive knižních sbírek, představuje Boldanova kapitola o knižní vazbě a její proměně právě v období přechodu od rukopisu ke knihtisku. Podoba knihy a výzdoba jejího pokryvu je nedílnou součástí tohoto oboru a jejímu výzkumu se zde téměř půlstoletí věnovala jen minimální pozornost.

Samostatný oddíl Milady Studničkové je věnován knižní iluminaci. Toto téma se v českém prostředí dlouhodobě těší systematické pozornosti.¹³ Výklad začíná obecným úvodem ke středověké knižní iluminaci a pokračuje dějinami knižní malby v českých zemích v rozsahu od konce 8. století do prvních desetiletí 16. století. Tím dochází někdy k určitému překryvu zejména s částí Michala Dragouna. Nicméně autorka nás seznamuje i s novými pohledy historiků umění na knižní malbu.

Texty knihy provází kvalitní, často celostránkové reprodukce ilustrující textový výklad. Obrazový doprovod tvoří bezmála polovinu stránkového rozsahu. Takové řešení není bezúčelné, protože ilustrační složka komplementárně a názorně doplňuje textový výklad. Její rozvržení připomíná koncept, jaký využil již v osmdesátých letech pro hutnou retrospektivu české středověké kultury, včetně písemné, Pavel Spunar.¹⁴ Na závěr je připojen podrobný soupis použité literatury, dva rejstříky (jmenný a věcný) a anglické resumé.

Knihy je cenným příspěvkem k poznání české knižní kultury středověku. Je otázka, nakolik skutečně pojem knižní kultury pokrývá v jeho šíři. V centru zájmu stojí obsah knižní produkce a knižních sbírek na našem území. Z toho je patrná návaznost na dosavadní převážně bibliografické pojetí dějin knihy. Moderní pojetí dějin knižní kultury však vyžaduje vyváženější záběr a náhled i do oblastí podoby knihy, metod a postupů knižní výroby. Jedná se o témata, která u nás zatím nejsou dostatečně badatelsky rozvinutá, nebo jsou jako v případě knižní vazby dlouho opomíjená. Přesto se jim v recenzované publikaci dostává jen omezený prostor. V tomto směru nabízí lepší celkový obraz knižní kultury zmíněná kolektivní monografie Mirjam Bohatcové, která poskytuje vyváženější pohledy i na její technologické a společenské zázemí. Recenzovaná publikace však i přes určitou nevyváženost a dominantní zaměření na obsahovou stránku knižní produkce i popis knižních sbírek, představuje průkopnický počín, jehož funkce je především rekapitulační a prezentační. Dostáváme tak do ruky materiálově hodnotnou retrospektivu podoby dosavadního bádání v oblasti dějin knižní kultury.

Bořek Neškudla

13 Z poslední doby uveďme specializované katalogy Pavel BRODSKÝ, *Katalog iluminovaných rukopisů Knihovny Národního muzea v Praze*, Praha 2000; Pavel BRODSKÝ – Jan PAŘEZ, *Katalog iluminovaných rukopisů Strahovské knihovny*, Praha 2008.

14 Pavel SPUNAR, *Kultura českého středověku*, Praha 1985.

Nathalie KALNÓKY

The Szekler Nation and Medieval Hungary. Politic, Law and Identity on the Frontier
London, Bloomsbury 2021, 240 s., ISBN 978-1350245341, ISBN 978-1788314824.

Ako je dobre známe, stredoveké Uhorské kráľovstvo bolo výrazne multietnickým štátom. Svoju rolu tu zohrávali aj etniká východného pôvodu. Medzi nimi sa nachádzajú aj dodnes pomerne enigmatickí Sikuli. Z historického hľadiska sa im venovala maďarská medievistka Nathalie Kalnóky pôsobiaca v Paríži (Université Paris Nanterre), ktorá na priestore piatich kapitol podrobne mapuje súčasný stav poznania tohto etnika a sústreďuje sa najmä na ich ojedinelé právne postavenie v Uhorsku. Predložená práca je zároveň doplnená o glosár, texty výsad a ustanovení, zoznam panovníkov a transylvánskych vojvodov, zoznam sikulských obcí v Transylvánii či viaceré mapové prílohy. Sikuli nielen, že dotvárali uhorskú multietnicitu, ale taktiež uhorský právny systém pozostávajúci aj z viacerých špecifických privilegovaných skupín.

Autorka už v úvode práce konštatuje postavenie tejto menšiny, požijávajúcej v stredoveku neobvyklý rozsah výsad a slobôd, dodnes vzbudzuje vášne. Úvod taktiež načrtáva uhorský právny systém a všima si aj úvodnú ilumináciu *Viedenskej obrázkovej kroniky* – uhorský kráľ na tróne obklopený veľmožmi v západoeurópskych, ale taktiež v orientálnych odevoch. Podľa autorky práve táto iluminácia dobre poukazuje na význam Sikulov a najmä na ich vojenskú úlohu v pohraničí. Takisto sú tu predstreté pramene a doterajší výskum v oblasti.

Prvá kapitola analyzuje štruktúru a zložitý systém sikulskej komunity. Tu sa čitateľ dozvie o viacerých hypotézach o pôvode Sikulov. Nie sú to totiž etnickí Maďari, hoci k nim majú veľmi blízko. Stredoveké aj novoveké pramene totiž zdôrazňujú ich špecifické postavenie a odlišujú ich od ostatných Uhrov. Najnovšie hypotézy hovoria o chazarskom (kovarskom) či bulharskom pôvode, určite sa však jedná o turkické etnikum. Pri Sikuloch sa však zdôrazňuje ich špecifické právne postavenie a vojenská zručnosť. Autorka tu predostiera aj ďalšie špecifiká tohto etnika, napr. kolektívne vlastníctvo pôdy a klanový systém. Ako tak tiež hovorí, Sikuli tvorili jedno z viacerých „pomocných“ etník Uhorska, ktoré sa často nachádzali v pohraničí. Okrem nich to boli aj Pečenehovia či Kumáni, disponujúci tiež zvláštnym právnym statusom.

Zásadná zmena prišla v priebehu prvej štvrtiny 13. storočia – vtedy, sa Sikuli premiestnili, podľa všetkého z uhorsko-českého pomedzia, na východný okraj Transylvánie, ktorý sa zvykne označovať ako „Szeklerland“. Ich starú domovinu autorka bližšie neanalyzuje, hovorí o niekoľkých potýčkach v pohraničí, hoci tu bolo takisto vhodné spomenúť sikulské toponymá na Slovensku, pretože čitateľ by mohol nadobudnúť dojem, že Sikuli žili prakticky len v Transylvánii.¹ Tu však napokon bolo ich osídlenie najvýraznejšie.

Na nasledujúcich stranách však autorka veľmi výstižne hovorí o špecifickej situácii v Transylvánii. Na mieste bolo vhodné priblížiť tento geografický termín. Transylvánia bola totiž územno-správnym celkom suis generis, existoval tu okrem iných štruktúr aj systém „dvojitého“ vojvodstva: „vajvoda“ ako dvorská hodnosť a „dux“ ako kráľovská hodnosť, ktorú je vhodnejšie chápať vo význame „knieža“. Oba hodnostári totiž ovplyvňovali

1 Miloš MAREK, *Národnosti Uhorska*, Trnava 2011, s. 153–155.

život v regióne, ako to autorka dokazuje na niekoľkých príkladoch (spomeňme dynastický konflikt v 60. rokoch 13. storočia). Použitie termínu „Regent of Transylvania“ (s. 28) považujeme teda nie za úplne štandardné.

Autorka tiež spomína transylvánsky snem, ktorý od roku 1437 pozostával zo Sasov, Sikulov a Uhrov, hoci predtým na sneme (napríklad v roku 1291) participovali aj Rumuni. Zo snemu boli vylúčení, hoci dodnes nie je presne jasné z akých dôvodov – autorka argumentuje predovšetkým náboženskou situáciou. Nathalie Kalnóky pre rumunskú populáciu používa termín „Vlachs“, hoci tak bolo označené aj západorománske obyvateľstvo.² Podstatnú etnickú zložku Transylvánie však dotvárali Sasi, hoci ako autorka veľmi správne komentuje, pod latinským termínom „Saxones“ sa tak povediac ukrývali aj Flámi či dokonca Valóni, požívajúci výsady hostí.³ V týchto prípadoch išlo totiž o príslušnosť k saskému právu.

Autorka v tejto kapitole dokumentuje aj postupné usádzanie Sikulov na východnom okraji Transylvánie. Za jeden z podnetov, kvôli ktorému sa Sikuli premiestnili, možno považovať založenie kolegiátnej kapituly svätého Ladislava (približne okolo roku 1190), ktoré bolo striktne viazané na Flámov usadených v Sibiu. Sikuli v tomto prípade mali vlastné archidiakonáty pod správou transylvánskeho biskupa, hoci sa nenachádzali na území jeho diecézy.

Druhá kapitola si podrobne všíma výsadnosť sikulskej komunity. Jednalo sa o kolektívnu výsadnosť celého etnika. Na tieto práva či výsady (dnes) neexistujú listiny, (spomínajú sa iba v iných prameňoch) napriek tomu sa takmer bezvýhradne rešpektovali. Je pozoruhodné, že Sikuli chápali povýšenie do šľachtického stavu ako urážku, z toho dôvodu, že oni všetci už boli šľachticmi od narodenia. Ako autorka zhrňuje ani pri sporoch Sikuli nepredkladali výsadné listiny, pretože to prakticky nebolo nutné, išlo o ich vrodenu a rešpektovanú výsadu. Napriek tomu (snáď pod tlakom nariadenia Bela III. o nutnosti spísania majetkových a právnych pokonaní) sa objavujú aj kráľovské potvrdenia sikulskej výsadnosti.

Istou „daňou“ v tomto prípade bola ich vojenská povinnosť pod vedením kapitána alebo ich predstaveného, ktorý je označený ako „Comes sicularum“. Funkcia bola v neskoršom 15. storočí spojená s úradom transylvánskeho vojvodu či bistrického župana (od čias Jána Huňadyho). Sikulská komunita sa však dostávala do konfliktu s cirkvou, ktorá pochopiteľne tiež požívala výsadnosť v Uhorsku. Medzi Sikulmi však pretrvávali aj pohanské relikty, napríklad rituál „krvácajúceho tela“, ktorý žiaľ autorka ďalej nerozoberá. Ako bolo povedané, sikulské oblasti v Transylvánii bolo spravované archidiakonátmi, hoci ako autorka naznačuje, ich podriadenosť transylvánskemu biskupovi bola pomerne neistá. Svoju rolu tu napokon zohrali aj snahy uhorských kráľov kristianizovať periférne regióny – za tým účelom vzniklo napríklad v roku 1224 biskupstvo v Milkove (nazývané aj „Kumánske biskupstvo“) na dnešnom rumunsko-moldavskom pomedzí, ktoré malo jurisdikčné a zrejme i teologické spory so Sikulmi.

2 Ingrid HARTL, *Walchen, Vlachs and Welsh: A Germanic ethonym and its many uses*, in: Walter Pohl et al., *Transformations of Romanness. Early Medieval Regions and Identities*, Berlin 2018, s. 399–400.

3 Jean-Paul van der ELST, *The Low Countries in Transylvania. The Dutch, the Flemings and the Walloons in the History of Transylvania (11th – 12th – 13th century)*, Merchem 2013, s. 49.

Priestor je venovaný aj vzniku miest. Tu autorka poznamenáva, že Sikuli nepožadovali výsadnosť svojich sídiel, na rozdiel od Sasov. Ak však nejaké sikulské sídlo dostalo výsady, Sasi sa cítili dotknutí – bol totiž narušený ich obchodný monopol. Autorka si všíma aj vnútornú skladbu sikulských regiónov spočívajúcu v klanovej štruktúre.

Tretia kapitola sa venuje zvykovému právu, predovšetkým však sikulskej výsadnosti ako to zachytávajú pramene a aká bola prax. Ich sloboda mala totiž zvykový charakter, napriek tomu sa objavili pokusy spísať aj sikulské práva. Zrejme išlo o iniciatívu Mateja Korvína, ktorá mala posilniť ich postavenie (kráľovský dekrét z roku 1466). Pôsobenie Štefana Báthoryho v úrade transylvánskeho vojvodu a grófa Sikulov (1479–1493) dobre odzrkadľuje silu postavenia Sikulov, ak niekto násilne narušal ich práva (s. 77). 15. storočie, najmä jeho záver, autorka považuje z právneho hľadiska za zlatý vek pre Sikulov. Ich špecifické postavenie logicky našlo svoj odraz aj v zbierke uhorského práva *Opus Tripartitum* (1517).

Nasledujúca kapitola sa dotýka právnych procesov a súdnej praxe v sikulských regiónoch. Tu autorka hovorí o kolízii kráľovského práva (v podobe výsadného postavenia mešťanov) a sikulského práva. Špecifiká sa týkali aj sporov resp. súdov a ich štruktúry. Každý Sikul zrejme disponoval svojou osobnou pečatou s právnou silou. Autorka taktiež oboznamuje čitateľa s termínmi ako „Universitas Siculorum“ či „Iurati Assessores“ a ďalšími. Spomeňme, že v celej práci autorka používa maďarské ekvivalenty uhorských osobných a miestnych mien. Jednotný úzus považujeme za správny, hoci pri mene Péter Bazini – Szentgyörgyi, (transylvánsky vojvoda a sikulský gróf na prelome 15. a 16. storočia) by si čitateľ pomyslel, že išlo o maďarského či sikulského transylvánskeho šľachtica, hoci Petrov predikát v tomto prípade poukazuje na Pezinok a Svätý Jur na západnom Slovensku. Je však potrebné oceniť autorkin detailnú analýzu právnej stránky postavenia Sikulov, ktorej predchádzal minuciózny výskum prameňov. Natalie Kalnóky poukazuje taktiež výrazné právne špecifiká, napr. právny princíp označený ako „primipilatus“ – držba sikulských úradov viazaná na špecifické majetky.

Piata kapitola sa zaoberá držbou pôdy. Autorka hovorí, že v „Szeklerlande“ nemohol panovník darovať alebo konfiškovať pôdu. Bola tu teda diskrepancia medzi sikulským a uhorským právom (autorka tu používa termín „Crown law“). Sikuli rozoznávali dedičnú pôdu a zvlášť ešte majetky, ktoré ich oprávňovali držať špecifické úrady a hodnosti. Metácie ich jednotlivých majetkov však neboli vždy jednoznačné, čo sa napokon stalo aj zdrojom viacerých súdnych sporov, predovšetkým s cirkevnými inštitúciami. Autorka rozoberá držbu pôdy v Uhorsku všeobecne a upozorňuje na sikulské špecifiká. Dedenie a následné prerozdeľovanie majetkov, ako konštatuje Kalnóky, bolo spleť a mohlo podliehať zvykovému právu alebo dobovým okolnostiam v konkrétnej rodine. Tu autorka poukazuje na niekoľko prípadov dedenia sikulskej pôdy. Zvlášť bolo upravené dedenie ženskými dedičkami, ktoré mohli byť zvláštnou právnou úpravou chápané ako mužskí dedičia („puella tamquam filius“). V tejto kapitole sú zároveň podrobne rozobrané dedičské princípy po mužskej a ženskej línii na základe sikulských ustanovení z 15. a 16. storočia.

V závere autorka hovorí, že svoju štúdiu sústredila na vývoj sikulskej komunity do roku 1562 – v tomto čase sa Sikuli už dostali do dramatickej doby, keď sa Transylvánia stala dejiskom boja pretendentov o uhorský trón a Osmanskej ríše. Zložitú situáciu Sikulov,

ich dramatický boj za vlastnú slobodu a v neposlednom rade záchranu Uhorska, popisuje Sas Mathias Miles, ktorého autorka cituje. Kalnóky konštatuje, že kráľovským dekrétom Jána II. Zápoľského z roku 1562 končí sikulská právna autonómia. Napriek nepriaznivým vonkajším okolnostiam, ako hovorí autorka, Sikuli zvrátili svoj osud podrobným spisovaním svojich privilégií, aby si napokon udržali aspoň svoju čiastočnú právnu autonómiu, čo sa im napokon podarilo až do roku 1876.

Predložená práca Nathalia Kalnóky podrobne mapuje jedno z menej známych uhorských etníc a je zároveň vydarenou a dôkladnou analýzou špecifik sikulskej komunity v stredoveku.

Peter Bučko

Stephen BENNETT

Elite Participation in the Third Crusade

(= Warfare in History)

Woodbridge, The Boydell Press 2021, XVI + 447 s., 3 mapy, 3 grafy a 7 tabulek, ISBN 978-1-78327-578-6.

Fenomén krížových výprav do Sväté zeme má, hlavne v anglickojazyčné historiografické produkcii, nezastupiteľné miesto. Najnovší príspevok k poznaniu poutí do Sväté zeme, týkajúci sa motivácie a účasti elity na treťú krížovú výpravu, sa do tejto tradície zašruba, trebaže sa snaží narušiť niektoré zažitú predstavu a interpretáciu.

Stephen Bennett, vojenský historik a výskumný pracovník Londýnskej univerzity, se netají tým, že sa zameriava na treťú kruciátu a kohezi vojenských jednotiek (*unit cohesion*) jej privedlo pozadie bývalého armádného dôstojníka a absolventa vojenskej akadémie.¹ Autorův zájem o pospolitost válečných výprav a o faktory, ktoré túto soudržnosť ovplivňovali v armádach stredoveku, je zřejmý. Bennett však nenapsal ani tak tradičnú vojenskú históriu, ako skôr genealogiu tretej krížovej výpravy (s. VII).

Hlavným cieľom Bennettovej práce je na základe autorem pracne sestavené databázy 583 identifikovateľných účastníkov tretej krížovej výpravy (1189–1192) z dráav anglického krále Richarda I., francouzského krále Filipa II. a z Nizozemí lépe pochopit propojení a motivaci elit, jak autor svůj výskumný soubor nazývá, k účasti na třetí ozbrojené pouti do Svaté země. Výprava byla odpovědí na zdrcující porážku vojsk Jeruzalémského království roku 1187 a pád Jeruzaléma do rukou Saladina. Katastrofa z roku 1187 a úsilí znovu osvobodit Boží hrob byly dle autora sice hlavním motivačním pojátkem, které přivedlo dohromady na první pohled nesourodé armády třetí krížové výpravy, cílem Bennettova úsilí je ale ukázat, že tento úkol nebyl zdaleka tím jediným, co spojovalo urozené účastníky tohoto tažení a zajišťovalo funkčnost a kohezi krížáckých vojsk.

Jak je tomu v anglofonní odborné literatuře běžné, autor v úvodu nastínil cíle a částečně i výsledky bádání, představil svou metodologii a nabídl přehlednou sekci zabývající se

1 Pro rozhovor s autorem viz <https://boydellandbrewer.com/bb-elite-participation-in-the-third-crusade/> (27. října 2021).

stavem poznání. Cílem a zároveň prostředkem je Bennetovi analýza společenské sítě (*social network*) účastníků třetí kruciáty metodou analýzy sociálních sítí (*Social Network Analysis*). Tu čtenáři nejprve představuje i prostřednictvím grafů a nákresů (s. 3–6). Prostřednictvím mapování sociální struktury skládající se z elit (králů, baronů, rytířů, ale i jejich manželék a církevních hodnostářů), ale i neživých objektů zájmu (např. relikvie a náboženské instituce), resp. prosopografické analýzy osudů a vazeb křížáků zahrnutých do databáze, se Bennett dobírá k trojrozměrné síti vzájemných vztahů. Ty rozděluje na vertikální (vazalita a vztahy hospodářské), horizontální (vztahy rodinné, rodové a geografické) a sdílené (pohlaví, věk, status, hodnoty či společenské aktivity jako turnaje).

Bennett tak navazuje na prosopografické výzkumy zabývající se kruciátami předešlými,² zároveň ale poukazuje na skutečnost, že podobnou metodu k zhodnocení motivace křížáků vycházející ze sociálního podhoubí a společenských sítí účastníků třetí křížové výpravy z prostoru severozápadní Evropy zatím nikdo nepoužil (s. 10).³ S odkazem na potíže s nerovnoměrným rozložením pramenné základny pak Bennett ještě v úvodu předestírá i své závěry: Za účasti elit na třetí křížové výpravě vidí vedle tradičních křížáckých výhod především napojení poutníků na náboženské instituce šířící křížáckou spiritualitu a ideologii, dále rodinnou a rodovou tradici poutí do Svaté země, důležitost geografických a společenských ohnisek, ze kterých křížáci pocházeli, a také nezastupitelnou roli významných osobností, kolem nichž se formovaly křížácké skupiny (*clusters*). Tyto závěry se Bennett následně snaží materiálově a argumentačně doložit v jádru práce, tedy ve třech obsáhlých kapitolách a jedné případové studii. Po nich následuje shrnující závěr a jako rozsáhlá příloha také autorem sestavená databáze.

Podložil a prezentoval však Bennett své závěry přesvědčivě? Nanejvýš jen částečně. V první kapitole (s. 29–89) se Bennett zabývá náboženskými institucemi, především řádem cisterciáků, premonstrátů a řády rytířskými, jako ohnisky křížácké ideologie, kázání, financování výpravy a také jako jádru, která mnohé z účastníků třetí kruciáty spojovala a hrála důležitou roli v jejich přijetí kříže. Autor přesvědčivě ukazuje, že donátoři výše zmíněných náboženských institucí v patřičné době a oblastech ze značné části byli také účastníky třetí křížové výpravy, a mapováním osudů těchto křížáků ilustruje, jak sdružení kolem náboženských fundací posilovalo také kohezi účastníků ozbrojené poutě.

Autor dokumentuje také přízeň, jíž se zmíněným řádům dostávalo před poutí, během kruciáty i po ní, třebaže financování výpravy tentokrát v Anglii a Francii zajišťoval do značné míry tzv. saladinský desátek. Převádění majetků na řády spojené s křížovými výpravami tak často dle autora dokazuje spíše než potřebu získat hotovost zastavením svých majetků spirituální motivaci křížáků (s. 39–50).

Právě při hodnocení duchovní motivace však Bennetova argumentace poněkud vázne. Poměrně přesvědčivě se sice staví názoru Riley-Smithe,⁴ když právě provázaností náboženských

2 Příkladem budiž Jonathan PHILLIPS, *The Second Crusade: Extending the Frontiers of Christendom*, London 2007, především s. 99–114.

3 Srovnej: Stephen J. SPENCER, *The Third Crusade in Historiographical Perspective*, History Compass 19, 2021, č. 19, s. 1–14.

4 Jonathan RILEY-SMITH, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, London 1986, s. 155.

řádů s třetí kruciátou a také kazatelskou aktivitou (bývalých) cisterciáků dokládá pokračující vliv monasticismu na křižácké hnutí i na konci 12. století (s. 30–31), zároveň se ale opakovaně a poněkud nuceně vrací k motivu *imitatio Christi* (s. 31–35) jako k jednomu ze základních pilířů hlásání kruciáty cisterciáky a duchovní motivace křižáků závěru 12. století. To se autor paradoxně snaží podložit také odkazem na studii Williama Purkise, jež však naopak dokládá, že motiv *imitatio Christi* v cisterciáckých kázáních a v křižácké motivaci od poloviny 12. století spíše nápadně slábl či dokonce absentoval, než aby nabýval na síle.⁵

Jistěji působí kapitola druhá (s. 90–120), kde Bennett sleduje rodinné a rodové vzorce účasti na třetí kruciátě a křižáckou rodovou tradici jako motivaci k přijetí kříže. Autor zjišťuje prozkoumáním rodových historií křižáků ve své databázi, že přes 50 % účastníků kruciáty z kapetovské Francie se mohlo pyšnit předkem, jenž se také zúčastnil jedné z předchozích ozbrojených poutí. A třebaže v anjouovské říši se tak vysoké procento křižáckých „rodokmenů“ nevyskytovalo, i zde mohl mít příklad předků důležitou roli pro přijetí křižáckého slibu.

Autorova analýza sociálních sítí identifikovaných poutníků především prozrazuje, že přes 40 % účastníků třetí křížové výpravy se tažení účastnilo společně s příbuznými. To dle autora potvrzuje dobový ideál bojovat bok po boku svých blízkých zachycený narativními prameny a znovu ukazuje důležitost příbuzenských vazeb pro fungování nejen křižáckých oddílů, ale také obecněji společnosti 12. století (s. 93). Hlavně pak toto zjištění poměrně přesvědčivě popírá tezi, že křížové výpravy byly záležitostí pouze mladších nezaopatřených synů toužících po materiálním zajištění či kořisti (s. 91–92).⁶

Podobně jako v kapitole předchozí, kde autor někdy až příliš násilně pracoval s pojmem *imitatio Christi*, i zde bohužel často sklouzne do opakování svých závěrů i tam, kde jeho vývody působí nuceně a příliš nevycházejí z předchozí argumentace. Ta pak působí zbytečně – příkladem budiž sekce zabývající se pohledem historiografie na středověkou rodinu, která je jen těžko pochopitelně shrnuta velmi obecným konstatováním, že mladší synové nehledali individualisticky štěstí ve Svaté zemi, nýbrž zůstávali pevnou součástí rodinné sítě (s. 98). Za svěží a podnětné lze naopak označit Bennettovo zjištění, že ve středu (či velmi blízko něj) některých křižáckých sítí stály urozené ženy, jež tak nejen že své muže a syny od přijetí kříže se slzami v očích neodrazovaly, jak může vyznívat například z veršů dobového minnesangu,⁷ nýbrž je v tomto rozhodnutí někdy i aktivně podporovaly (s. 110n.).⁸ To dle autora potvrzuje i případ Eleonory Akvitánské, jež by si v tomto kontextu rozhodně zasloužila bližší pozornost (s. 112n.).

5 William J. PURKIS, *Crusading Spirituality in the Holy Land and Iberia, c.1095–c.1187*, Woodbridge – Rochester 2008, s. 86–119.

6 Křížovou výpravu, ovšem tu první, popsal jako možný ventil mladších synů např. Hans Eberhard MAYER, *Dějiny křížových výprav*, Praha 2013, s. 37, přičemž této tezi, také však pro první kruciátu, se postavil již J. RILEY-SMITH, *The First Crusade*, s. 44–47.

7 Srov. např. Ekkehard EICKHOFF, *Friedrich Barbarossa im Orient. Kreuzzug und Tod Friedrichs I.*, Tübingen 1977, s. 55–57.

8 Ke zvěstem o ženách, které se měly třetí křížové výpravy dokonce aktivně účastnit, srov. Helen NICHOLSON, *Women on the Third Crusade*, *Journal of Medieval History* 23, 1997, č. 4, s. 335–349.

Na stránkách třetí kapitoly zkoumá Bennett význam geografické blízkosti, obchodních vztahů a účasti na turnajích při vytváření identity, motivace a sociálních sítí sledovaných křižáků. Mezi lehce předvídatelné a Bennettem potvrzené výsledky této analýzy se dá zahrnout například tlak k přijetí kříže vazaly, jejichž lenní pán tak již učinil, nebo na domácnosti či družiny (*military household*) významných i méně významných křižáků (s. 123–130). Z Bennetových závěrů lze bez větších okolků přijmout také tezi o přijímání kříže na základě geografického sousedství. Zajímavým autorovým poznatkem je odhalení pojítek těchto regionů s ohnisky protižidovských bouří (s. 131–132). Při hledání obchodních vazeb mezi sledovanými poutníky se Bennett – k dobru věci – o implikacích pro účast na kruciátech vyjadřuje spíš zdrženlivě a poukazuje především na finanční náročnost tažení do Svaté země (s. 134–140).

O poznání odvážnější je pak část věnovaná peněžním lénům (*money-fiefs*). Bennett poukazuje na to, že značné procento identifikovaných křižáků bylo zajištěno právě tímto zdrojem příjmů, což mohlo dávat volnější ruce právě k přijetí kříže (s. 141). Poněkud arbitrárním dojmem pak ale působí, když Bennett sugestivně vztahuje anglicko-vlámskou smlouvu z roku 1163, v jejímž rámci došlo k hromadnému obchodu s peněžními lény, k účasti na třetí kruciátech na základě zjištění, že 46 % známých účastníků této smlouvy kříž opravdu později přijalo (s. 145).

Dle autora knihy disponování peněžním lénem mohlo přinejmenším naznačovat ochotu sloužit lennímu pánu i mimo domovinu, což Bennett poněkud divoce považuje za jednu z ingrediencí „expedičního ducha“ (*expeditionary spirit*) tak důležitého pro dobrodružnou a náročnou pouť daleko na východ (s. 146). Podobný efekt mohly mít dle autora i rytířské turnaje – kromě šíření nové světské, rytířské kultury, upevňování skupinového vojenského výcviku, koheze rytířských družin a navazování kontaktů se i zde mohl utvářet onen expediční duch či „rozpoložení mysli“ (*expeditionary mindset*), pojící světské elity z rozličných částí severozápadní Evropy (s. 146–158).

Podobně zajímavě, vzhledem k tématu knihy však poněkud zbytečně, působí ve třetí kapitole popis turnajové zbroje na konci 12. století, působí jako jakýsi přívazek i kapitola poslední – případová studie k domácnosti, *familia regis*, krále Richarda Lví srdce v době třetí křížové výpravy (s. 159–212). Analýzou vzájemných vztahů příslušníku této královské *familia* Bennett opět popírá některé v literatuře zažité teze (družiny složené hlavně z nemajetných mladších synů, odstup církevních a světských elit od královské domácnosti, špatné zajištění království během kruciáty) a poukazuje na možnost sociální mobility v královské družině či fluktuaci dvorských úřadů a jejich náplně. Čtenáře ale jen obtížně přesvědčí o tom, že kupříkladu výklad o královské galéře a jejím kapitánovi zděděném Richardem po otci Jindřichovi (s. 193–196) musí být součástí práce, jež si dala za cíl prozkoumat motivaci a sociální kohezi poutníků do Svaté země.

Pokusme se o závěrečné shrnutí. Pokud autor na začátku knihy avizoval, že čtenáři předkládá spíš genealogii třetí křížové výpravy, je mu opravdu nutno dát za pravdu. Bennetovi nelze upřít smysl pro detail, s jakým sleduje síť vzájemných vztahů téměř šesti set křižáků z Anglie, Francie a Nizozemí v době třetí křížové výpravy, jejichž jména, osudy a s trochou štěstí i rodové souvislosti vypreparoval z úředních i narativních pramenů a pospojoval do

spletitých pavučin umožňujících proniknout za prostá statistická tvrzení. Právě zde však tkví také hlavní nedostatek knihy: I přes několik podstatných, podnětných či odvážných vývodů objasňujících křížáckou motivaci na konci 12. století či poměrně vysokou míru sociální koheze elit středověké společnosti se Bennett ze záplavy jmen a souvislostí vynořuje jen s obtížemi. Některé závěry pak čtenáři vnucuje spíše častým opakováním než legitimní argumentací.

O to více pak zamrzí pasáže, kdy Bennett od tématu odbíhá, místo aby se soustředil na vycizelovanou analýzu několika ústředních motivů, které si určil ve vcelku zdařilé úvodní části. Kniha, jejíž téměř polovinu (s. 220–396) tvoří databáze účastníků třetí křížové výpravy a s ní spojené domácnosti krále Richarda, tak místy působí jako uměle natahovaná. To je škoda, protože za ne vždy vydařeným zpracováním se skrývá inspirativní metodologie i neotřelé nápady. Bennetovým poznatkům o křížácké motivaci a sociálním propojení elit 12. století by tak možná více slušelo zpracování formou několika samostatných ucelených studií než někdy jen obtížně uchopitelné monografické vydání.

Mikuláš Netik

Jiří KUTHAN

Parlérovský mýtus. Rod Parléřů – dílo a jeho oblasť

Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Karolinum 2021, 723 s., 866 vyobrazení, ISBN 978-90-7422-822-3 (NLN) a 978-80-246-5021-0 (Karolinum).

Monumentálně vyhlížející dílo s bohatou obrazovou dokumentací a s přitažlivým titulem má předpoklady zaujmout nejen odborné, ale i další čtenáře. Ti z nich, kteří by v Úvodu, připomínajícím spíše záložku, hledali předznamenání autorova pojetí Parlérovského mýtu, se mnoho nedozvědí.¹ Již nahlédnutí do obsahu však napoví, že Jiří Kuthan své životní dílo koncipoval ve třech navazujících částech, jejichž názvy jsou dostatečně návodné. První pojednává o dílu mistrů Parléřova rodu v římské říši a v Uherském království, druhá se zaměřuje na dílo Petra Parléře a dalších členů jeho rodu v zemích České koruny, zatímco třetí je věnována inspirační síle „parléřovské“ architektury a skulptury v Říši i za jejími hranicemi. Čtvrtá část je přidaným exkursem o „krásných“ madonách a pietách kolem roku 1400 a teprve v páté, také velmi stručné části přichází na řadu „Parlérovský mýtus“. Ještě dříve, než se vydáme v naznačeném směru, je třeba vyzdvihnout téměř zamlčenou skutečnost, že většinu fotodokumentace pořídil sám Jiří Kuthan. Jde řádově o stovky záběrů, které dokládají nejen autorovo osobní seznámení s díly parléřovského okruhu *in situ*, ale i jeho profesionální zvládnutí tak obtížné disciplíny, jakou je fotodokumentace architektonických památek. Neméně stojí za připomenutí, že během posledního desetiletí autor buď sám nebo ve spolupráci s Janem Roytem i jinými autory vydal několik dalších rozsáhlých děl a sborníků.²

1 Přehled dosavadního bádání a jeho zhodnocení včetně připomenutí vlastního celoživotního badatelského úsilí autor dosti nezvykle zařadil do Ediční poznámky na s. 632–640.

2 Srov. zejména dvě obšírné monografie, na nichž se podílel Jan ROYT: *Katedrála sv. Víta, Václava a Vojtěcha. Svatyně českých patronů a králů*, Praha 2011 (psal jsem o ní v ČČH 110, 2012,

První část o dvanácti nečíslovaných kapitolách je členěna podle měst, v nichž lze doložit nebo předpokládat působení parlérovských hutí. Švábský Gmünd s kostelem sv. Kříže jeví se tu jako očekávané východisko, neboť právě odtud císař Karel IV. povolal v roce 1356 tříadvacetiletého Petra, syna gmündského Jindřicha Parléře, do Prahy. Stojí tak černé na bílém v nápisu nad bustou tohoto stavitele v triforiu chrámu sv. Víta. Kolem autenticity a doby vzniku tohoto a dalších tamějších nápisů panují pochybnosti, právě tak jako o některých zde uvedených údajích včetně data příchodu do Prahy, které se pokusil do roku 1353 posunout Vojtěch Birnbaum.³ Rozplést rodinné vazby nebylo ani pro autora snadné, neboť jejich společným znakem bylo spíše znamení zalomeného úhelníku než samo jméno, v latině (*parlerius*) i v mittelhochdeutsch (*parlier, parlierer, palier*) znamenající „mluvčího“, či v daném případě vedoucího stavební huti (z toho české „polír“).

Příznačné je, že sám Petr Parléř (1332/33–1399) označil svého otce Jindřicha přídomkem „de colonia“.⁴ Jindřich se téměř jistě na stavbě kolínské katedrály podílel, a když zde kolem roku 1330 práce ustaly, chopil se příležitosti při dostavbě trojlodí kostela sv. Kříže v Gmündu. Jisté vazby ke Kolínu si Jindřichova rodina pravděpodobně uchovala, neboť Gertruda z Hammu, první manželka našeho Petra Parléře byla dcerou kamenického mistra Bartoloměje, který se usadil v Kolíně. Z prvního manželství vzešli tři synové (Václav, Jan a Mikuláš), všichni se uplatnili v otcových stopách jako stavitelé a kameníci. Obdobně tomu tak bylo i s Janem/Jankem, druhorozeným synem z druhého manželství s Anežkou z Bürren (první syn zemřel v raném věku) a také Petrova dcera z jeho prvního manželství se provdala za kameníka Michaela z Kolína. Zatím nebyla řeč o Petrově bratru Michaelovi a jeho dalším bratru či synovci Jindřichovi z Gmündu. Samotná rodina Petra Parléře spolu se spřízněným rodem savojských verk mistrů a případně i dalších příbuzných tak ve své době skutečně tvořila

s. 348–251) a *Karel IV. Císař a český král – vizionář a zakladatel*, Praha 2016. Dále je tu třeba uvést Kuthanovo dvousvazkové *Královské dílo za Jiřího z Poděbrad a dynastie Jagellonců*, Praha 2010–2013 nebo sborník *Římský a český král Václav IV. a počátky husitské revoluce*, který vydal spolu s Jakubem ŠENOVSÝM (Praha 2019).

3 Vojtěch BIRNBAUM, *Kdy přišel Petr Parléř do Prahy?* Umění 1, Praha 1929, s. 51–56. Kriticky se s Birnbaumovou argumentací, kterou sdíleli i jiní historici umění, vyrovnal Viktor KOTRBA, *Kdy přišel Petr Parléř do Prahy. Příspěvek k historii počátků parléřovské gotiky ve Střední Evropě*, Umění 19, 1971, s. 109–135. Pars pro toto tím naznačují, že by pro mnoho otázek, které v bádání zůstávají otevřené, bylo třeba připojit historiografické exkursy, což ovšem u díla shrnujícího zaměření nepřichází v úvahu.

4 V nápisu u busty Petra Parléře v triforiu chrámu sv. Víta sice stojí „do polonia“, zjevně však jde o omyl restaurátora 19. století. Část rodinných vazeb objasnil již Joseph NEUWIRTH, *Peter Parler von Gmünd, Dombaumeister in Prag und seine Familie*, Prag 1891; nověji srov. Barbara SCHOCK-WERNER, *Die Parler*, in: Anton Legner (ed.), *Die Parler und der schöne Still 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ein Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen Museums in der Kunsthalle Köln*, Bd. 3, Köln 1978, s. 7–11; a heslo Jakuba VÍTOVSKÉHO *Parléř*, in: Pavel Vlček (ed.), *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*, Praha 2004, s. 470–480. Netřeba dodávat, že Jiří Kuthan udává v širokém rozsahu i další literaturu.

rozvětvenou základnu stavebního podnikání v sektoru církevní architektury.⁵ Téměř ke každému z uvedených stavitelů či staveb existuje rozsáhlá, často rozporná literatura, kterou autor sice v soupisu literatury vesměs uvádí, ne vždy se však s ní vyrovnává. Při syntetizujícím pojetí díla to ani nebylo možné, neboť jeho rozsah by neúměrně narostl.

Teritoriální rámec Kuthanem zkoumané parléřovské diaspory zahrnuje celou Římskou říši, kterou jihovýchodním směrem dokonce přesahuje. Není to žádným překvapením, vezmeme-li v úvahu výsledky staršího bádání shrnuté do tří svazků katalogu (a dvou připojených svazků) kolínské výstavy z roku 1978.⁶ V defilé měst se staveništi parléřovských hutí následují po Gmündu a Kolínu nad Rýnem Freiburg im Briesgau, Basilej, Vídeň, Řezno, Ulm, Štrasburk, Milán a Záhřeb. Nechybí v něm ani poměrně rozsáhlé pojednání o Norimberku, i když parléřovský vliv se tu jeví podle nejnovější monografie Jiřího Fajty jako zanedbatelný.⁷

Dostáváme se tak k velmi subtilní otázce průkazných dokladů, které má uměleckohistorické bádání k dispozici. Vedle ojedinělých smluv (Freiburg im Breisgau) nebo písemných zpráv (Basilej) lze matnou představu tu a tam získat z pramenů finanční povahy. Jinak přichází v první řadě v úvahu znamení zalomeného kamenického úhelníku jako spojující článek gmündských verk mistrů a členů parléřovského rozrodu. Pokud toto znamení na stavebních člancích bylo výrobní značkou pro výpočet mzdy za vykonané dílo, takřka by se tím vylučovala účast dvou nebo více příbuzných v jedné stavební huti. Tomu sice odpovídají doklady o individualizaci uvedeného znamení, ty však jsou zcela ojedinělé. Kromě toho v případě pražské katedrály jen každý pátý z originálních tesaných článků má značku. Běžně se asi stávalo, že kameník před týdenní výplatou odevzdal více kusů, z nichž jen jeden označil. Přesto se již v huti vedené Petrem Parléřem podařilo prokázat 239 typů značek.⁸ Nejinak tomu zřejmě mohlo být i na jiných stavbách, na nichž se podíleli členové Petrova rodu. V případě štítu se zalomenou úhelnicí na dílech sochařské povahy jde o neméně složitou

- 5 Rod Petra Parléře a jeho příbuzenstva autor představil v příloze na s. 641–645. Zde také stručně o nepříliš jasné souvislosti s Junkery/Panici, kteří rovněž používali znamení zalomeného úhelníku.
- 6 A. LEGNER (ed.), *Die Parler und der schöne Stil 1350–1400*, Bd. 1–3, Köln 1978. Dále srov. dva přidružené svazky: Bd. 4. *Das Internationale Kolloquium vom 5. bis zu 12. März 1979 anlässlich der Ausstellung des Schnütgen Museums in der Kunsthalle Köln*, Köln 1980 a *Resultatband zur Ausstellung des Schnütgen Museums in der Kunsthalle Köln*, Köln 1980.
- 7 Jiří Fajta se ve svém posledním díle, který autor stačil zařadit do seznamu literatury, sice převážně věnuje malbě, nicméně je zajímavé, že se o Parléřovi zmiňuje jen zcela okrajově: *Nürnberg als Kunstzentrum des Heiligen Römischen Reichs. Höfische und städtische Malerei in der Zeit Karls IV 1346–1378*, Berlin–München–Prag 2019, srov. s. 298.
- 8 Většina stavebních článků sochařské povahy kamenickou značku nemá, jak dříve již doložil Petr CHOTĚBOR, *Stavební postupy svatovítské stavební huti ve středověku zjištěné při konzervaci katedrály sv. Víta na Pražském hradě*, *Staletá Praha* 32, 2016, s. 122–129, zde s. 126. K jeho pozdějším zjištěním, na něž se v textu odvolávám, Jiří Kuthan již neměl možnost přihlídnout. Viz Petr CHOTĚBOR, *Kamenické značky*, in: Jana Maříková-Kubková a kol., *Katedrála viditelná a neviditelná I*, Praha 2019, s. 143–147.

záležitost, neboť v některých případech mohla přicházet v úvahu i role Petra Parlěře nebo příslušníka jeho rodu jako sochaře-konceptora, dohlázeatele a garanta.⁹

Ještě více je historik vázán na mínění znalců v případě afinity architektonického řešení větších celků nebo naopak detailů, jak tomu je v případě soudobých visutých svorníků v sakristii pražské katedrály, na portálu freiburského münsteru nebo v kapli sv. Kateřiny štrasburského dómu. Přínos Petra Parlěře přitom spočíval zejména v rozvoji pozdně gotických klenebních konstrukcí či měkce modelovaných přípor a dále též v dynamickém řešení prostoru se širokými okny a s obrazci plaménkových kružeb. V tom, jak se mi to jeví, je většina dosavadní literatury zajedno.¹⁰

Jestliže Jiří Kuthan postupuje ve výběru parlěřovské architektury a skulptury extenzivně, není v tom osamocen, neboť takřka celé parlěřovské bádání se vyznačuje obdobnou snahou. Vedle nesporného přínosu a vlivu hutí spojených shodným původem, jménem či kamenickým znamením tu zjevně hrála roli méně výrazná individuální role jiných soudobých verkmistrů. Při kritickém pročitání odborné produkce mne občas napadá, co vše by musel exponovaný jedinec typu Petra Parlěře stihnout, kdyby měl vykonat vše, co se mu připisuje. Někdy si také kladu otázku, jak dlouho trvala práce na stavebním rysu, soše či stavebním článku, jak intenzivně se na stavbách pracovalo v zimě a jak bylo možné na dálku řídit dvě nebo více staveb.¹¹ Jindy postrádám větší přihlédnutí ke stavebním expertizám, i když odkazy na ně lze v poznámkovém aparátu nalézt. To vše není míněno jako výtka, zvláště když Jiří Kuthan nenechává čtenáře na pochybách o své bohaté erudici, zjevné z textu i z poznámkového aparátu. Nejen v této části, ale v celé knize čtenář rovněž ocení údaje o stavební i jiné historii té které architektonické památky, jež často sahají hluboko do 13. či 12. století. Kniha tak do jisté míry supluje kompendia, do nichž by jinak bylo nutné čas od času nahlížet.

Autor si svůj úkol neulehčil ani ve druhé části pojednávající o parlěřovské architektuře v zemích České Koruny. Ačkoli sám se pražskou katedrálou i jinými památkami podrobně zabýval¹², v knize o nich pojednal nově, při čemž v poznámkách přihlédl i k poslední

9 Odvolávám se tu na pojednání Michaela OTTOVÁ – Jan KLÍPA – Aleš MUDRA, *Počátky a formování krásného slohu*, in: Petr Jindra – Michaela Ottová (eds.), *Nad slunce krásnější. Plzeňská madona a krásný sloh*, Plzeň – Praha 2020, s. 44–52.

10 Nejnověji srov. Klára BENEŠOVSKÁ – Ivo HLOBIL, *Hut' katedrály pod vedením Petra Parlěře – nové tvůrčí centrum uprostřed Evropy*, in: Tatána Petrasová – Rostislav Švácha (eds.), *Dějiny umění v českých zemích 800/2000*, Praha 2017, s. 182–185. Obdobně a podrobněji k tomu, ale s kritickým odstupem Petr MACEK, *Petr Parlěř a jeho místo v evropské architektuře*, in: P. Jindra – M. Ottová (eds.), *Nad slunce krásnější*, s. 62–81.

11 Zatím ojedinělým zůstává záznam v týdenních účtech pražské katedrály, podle něhož bylo na příkaz Karla IV. k 30. srpnu 1377 vyplaceno Petru Parlěřovi za zhotovení tumbý Přemysla Otakara I. 39 kop grošů. Částka odpovídala výši jeho třiceti týdenních platů. Pokud by jen na této soše pracoval sedm měsíců, dávalo by to jistou představu o tom, kolik podobně náročných děl mohl sám vytvořit. Analogicky by bylo třeba být jen pokusně zjistit, kolik času bylo třeba s použitím soudobých pomůcek k vytvoření jednoho velkého stavebního rysu.

12 Odkazuji tu zejména na zmíněnou již velkou monografii, kterou Jiří Kuthan vydal spolu s Janem Roytem: *Katedrála sv. Víta, Václava a Vojtěcha* (psal jsem o ní v ČČH 110, 2012, s. 348–251).

literatuře. Vzhledem k tomu, že v případě této katedrály jde o monument, k němuž se se tu méně tu více vztahuje většina v knize uvedených architektonických památek, očekával bych, že se jí bude zabývat podrobněji a že se ve větší míře rozepíše o rozdílných názorech literatury. Částečně to nahrazuje pátá kapitola, která současně plní funkci celkového shrnutí.

Jediný, i když patně ne zcela nesporný výčet prací Petra Parléře, alespoň pod královskou patronací, přináší nápis nad jeho bustou v dolním triforiu. Vedle dokončeného chóru a „stolic“ samotné katedrály, chóru hradní kaple Všech svatých a vedení stavby kamenného mostu je tu zmíněn i chór kostela sv. Bartoloměje v Kolíně nad Labem, který začal budovat od základu. Přitom právě v Kolíně je doloženo hned několik zde usazených kameníků, včetně Michala z Kolína nad Rýnem, nejspíše zetě Petra Parléře. Naopak ve Zlaté Koruně působil podle zápisu z října 1359 Petrův bratr Michael, k jehož tamějším pracím se mimo jiné počítá i dnes již nedochovaná studnice v rajském dvoře cisterciáckého opatství. Jiří Kuthan každou z uvedených památek znalecky přibližuje slovem i obrazovou dokumentací, při čemž neopomenul ani možné souvislosti s parléřovským dílem v případě svatobavorského chrámu v Kutné Hoře či farního kostela v Kladsku, ani brněnské působení Jindřicha z Gmündu ve službách moravského markraběte Jošta Lucemburského. Stranou nezůstaly ani více tušené než doložené vazby parléřovské architektury a skulptury s uměním ve vedlejších zemích.

Užitečnou orientační pomůckou ke třetí stěžejní části o inspirační síle „parléřovské“ architektury a skulptury v římské říši a za jejími hranicemi je mapa na s. 456. Erbovní štítky se zalomeným úhelníkem nalezneme u více než čtyřiceti měst od Malborku na severu, fríského Kampenu a švýcarského Bernu na západě a chorvatského Pazimu na jihu. Přitom tu nejsou uvedeny lokality (na jihu zvláště Milán a Záhřeb) s bezprostředním nebo hypotetickým působením členů Parléřova rodu, s nimiž jsme se seznámili v první kapitole a které zachycuje přehledná mapa na s. 14. Nechybí tu ani Karlova pozdní rezidence v Tangermünde. Patrně jen nedopatřením vypadly štítky u Prešburku (Bratislavy) a Budína (Budapešti), o nichž se autor rovněž podrobně rozepisuje. Nemělo by nám uniknout, že v nadpisu této části je slovo „parléřovské“ v uvozovkách, neboť častěji tu jsou obecněji míněny vlivy umění bohemikální provenience. Je také třeba vzít v úvahu, že pražští Parléři byli příbuzensky propojeni s mistrem Michalem z rodu savojských verk mistrů působícím v čele huti v Kolíně nad Rýnem a že pražskou hutí prošli též tak významní stavitelé, jakými byli Ulrich von Ensingen (katedrála ve Štrasburku a münster v Ulmu) a Stephan Krumenauer (chrám v Landshutu a Pasově). Blízký vztah k pražské parléřovské huti měl i mistr Petr z Prachatic, který se po úmrtí mistra Václava ujal vedení prací na vídeňském dómu.

Přímé doklady písemné nebo jinak nesporné povahy v této třetí části jinak téměř nenajdeme.¹³ Mluví se tu o původu mistrů, pocházejících z jihoněmecké domoviny Parléřů

V případě parléřovských staveb ve znamení zalomeného úhelníku autor, jak předpokládám, naopak zprvu předložil nástin, který v recenzovaném díle rozvinul (viz J. KUTHAN– J. ROYT, *Karel IV. Císař a český král*, s. 347–397).

13 Jednou z výjimek je kostel na Ptujské goře, kam podle autora přišel okolo roku 1400 z Prahy mistr Václav z rodu Parléřů. Tato kapitola může také posloužit jako ukázka šíře výzkumu, který autor podnikl pro jednotlivé památky.

(Bolzano), o podnětech architektury v Kolíně nad Rýnem (Wetzlar), o hypotetických úvahách některých autorů (Lemgo), jindy o řešení předznamenaném samotným Petrem Parlěrem (Landshtut), o podobnosti kamenických značek (Havelberg) nebo o „parléřovské“ notě (tumba Günthera XXV. ze Schwarzburgu). Na druhé straně autor vítaně poskytuje o zvolených sakrálních stavbách či skulpturách podrobné poučení včetně historického začlenění lokalit do širšího kontextu lucemburské epopeje. Tu všude vystupuje do popředí Kuthanův celoživotní zájem o zkoumané památky, jež také sám ve svých působivých fotografiích zachytil. Pozorný čtenář zde rovněž nalezne poučení, které by jinak nesnadno získával. Pars pro toto tu uvedu paralely k autoportrétu Petra Parlěře v Landshtutu (busta mistra Hanse von Burghausen) a Halle an der Saale (busta mistra Conrada Enbecka).

Dominantní uměleckou oblastí Kuthanova zájmu od počátku byla a zůstala architektura, avšak ani skulptura nepřišla v jeho díle zkrátka. Platí to zejména o náhrobcích přemyslovských panovníků v pražské katedrále, jmenovitě o tumbě Přemysla Otakara I., o níž lze takřka bezpečně říci, že ji celou zhotovil mistr Parlěř. Přesto zařazení stručné čtvrté části o „krásných“ madonách a pietách tzv. internacionálního slohu z knihy poněkud vybočuje a je tak spíše ukázkou autorovy snahy neponechat stranou nic, co by z jeho úhlu pohledu mohlo posílit nosnou konstrukci celé knihy, a to nejen o parléřovském mýtu, ale i o skutečném parléřovském fenoménu v dějinách středoevropských (v autorově pojetí bezmála celoevropských) dějin středověkého umění. V čem spočíval „parléřovský“ mýtus Jiří Kuthan výslovně neobjasnil. Pokud jím měl na mysli předchozím bádáním rozmlžený obraz působení rozvětvené parléřovské huti na území celé římské říše, v němž tu a tam zazáří její průkazně doložená díla, tak to ani nebylo třeba. Parléřovský mýtus bude tak dále vzbuzovat pozornost a vyvolávat nové otázky i přístupy.

František Šmahel

Fanny MÜNNICH

Der sächsische Adel an den Universitäten Europas. Universitätsbesuch, Studienalltag und Lebenswege in Spätmittelalter und beginnender Frühneuzeit

Teilband 1 und 2. Quellen und Forschungen zur sächsischen und mitteldeutschen

Geschichte 45. Sächsische Akademie der Wissenschaften Leipzig.

Stuttgart, Franz Steiner Verlag 2020, 1351 s., ISBN 978-3-515-12546-8.

Německá (tištěná) disertace je pojem. Jak pokud jde o výběr témat, tak také (a někdy ještě více) svým rozsahem i zpracováním. Předložený spis – a je to třeba vytknout už na počátku – je toho nejlepším příkladem v tom dobrém slova smyslu. Než bude možné přejít ke konkrétnímu představení díla, které má výrazně širší význam než by jeho titul naznačoval (i když i ten je dostatečně nosný sám o sobě), je potřebí několik obecnějších slov o tom, jak situace vyhlíží na naší domácí scéně.

Dějiny univerzit, školství a kultury tvoří při veškeré autonomnosti jejich jednotlivých fenoménů významný vyšší, samostatný celek historického bádání, který má svou bohatou a doslova nevyčerpatelnou nabídku témat historických i historiografických a to jak regionálních, tak obecných. V tomto kontextu jde o to první. Univerzity jsou nezpochybní-

telným obecným tématem, které propojuje nejen v tomto případě dějiny regionální s dějinami evropskými. A možno říci, že jde opravdu o téma jako stvořené pro srovnávací dějiny vlastně i v širším než evropském kontextu. Ale zůstaňme v jeho rámci. Trochu mechanicky lze konstatovat, že univerzitní dějiny se mohou členit do tří základních více či méně autonomních složek. Jsou to právní a správní dějiny jednotlivých institucí různě zasazené do obecného vývoje, dále dějiny univerzitní vzdělanosti či lépe učenosti tu či onde tradované či recipované, a posléze vnitřní dynamika života jedné každé univerzity v rámci té které regionální – národní společnosti.

V kontextu tohoto posledního segmentu je významným pracovním polem studentská, méně i učitelská peregrinace, při níž v 13. století jde nejdřív o jednotlivé osoby, pak o desítky osob, jejichž počty ale narůstají záhy na stovky, aby z nich byly počínaje 14. stoletím posléze tisíce až desetitisíce jedinců různého sociálního statutu, které křižovaly latinskou Evropou na proslulá učiliště, aby se posléze (případy, že osoby, které pak na nich zůstávaly jsou poměrně řídké, i když mohou být významné) zpravidla vracely do své domoviny a dle efektu svých studií získávaly více či méně důležitá místa ve společnosti a tvořily tak podstatnou část jejich duchovních elit.

Tato časově limitovaná peregrinace vzbuzuje značnou pozornost z různých stran a otázky, resp. odpovědi na ni vznášené výrazně přispívají nejen k plastičnosti našeho obrazu minulosti, ale i k zřetelnějšímu a prohloubenějšímu chápání obecného kulturního, ale i politického vývoje. V obecné literatuře a ovšem i v českých poměrech je této otázce věnována dlouhodobě značná pozornost, kterou lze sledovat už od 19. století, nicméně jde o téma takřka nevýčerpatelné. Jedinečný podklad pro obecné poměry vytváří již řadu let zejména Rainerem Schwingesem na bernské univerzitě budované Repertorium academicum Germaniae (RAG), do něhož je pochopitelně vpracována i česká látka.

V českých poměrech šlo nejdříve o pouhé seznamy dle jednotlivých, zpravidla vydaných univerzitních matrik v okolních zemích, k čemuž se postupně připojovalo stručnější či zevrubnější statistické hodnocení, které více nebo méně přihlíželo k domácím politickým, kulturním a ovšem i církevním poměrům té které doby. Stačí tu pro oživení paměti připomenout alespoň profilová jména počínaje Ferdinandem Tadrou, Václavem Flajšhansem, Josefem Vítězslavem Šimákem, přes Karla Hrdinu či Marii Ludmilu Černou-Šlapákovou, Otakara Odložilíka nebo Františka Hrubého až k Miroslavu Trucovi, Františku Šmahelovi či Jiřímu Stočesovi a nejnověji k Libuši a Vladimíru Spáčilovým resp. Mladě a Martinu Holým. Zejména ale práce posléze jmenovaných, F. Šmahela (vedle těch cizojazyčných a v seznamu uváděných) a J. Stočese, by byly autorce k užítku, stejně jako z prací obecných kniha Pearl Kibre o univerzitních národech.¹ Velmi mnoho je ovšem i v jiných českých pracích, tak zejména v Rukověti humanistického básnictví, i když tam je třeba tyto cenné údaje pracně vyhledávat. A ovšem k nedocenenému Zikmundu Wintrovi. K nějaké syntetičtější práci ale u nás zatím nedošlo (neboť jinak svého času užitečnou výše citovanou knihu F. Tadrý za ni přece jen nelze považovat). Doufejme tedy, že níže představovaná kniha se k podobné práci stane alespoň v nějakém směru impulzem.

1 Pearl KIBRE, *The nations in the mediaeval universities*, Cambridge Mass. 1948.

Autorka se úspěšně snaží vystihnout dynamiku procesu získávání vyšších forem vzdělání poskytovaného univerzitami (akademiemi) významné části saské společnosti. Děje se tak zmapováním a vyhodnocením rozsáhlého *sit venia verbo „europaweit“* rozptýleného materiálu v rozpětí sice více než tři staletí, ale vzhledem k této dynamice s pochopitelným důrazem na pokročilém 15. a návazném 16. století. Tento materiál se poněkud zjednodušeně řečeno skládá ze dvou základních komponentů. Jsou to v první řadě prameny produkované jednotlivými univerzitami. V podstatě jde o seznamy scholárů těchto univerzit, vzniklé z jejich evidenčních, zejména finančních potřeb a ovšem také z nutnosti mít evidenci o osobách, kterým byly uděleny příslušné vzdělanostní stupně. Tyto matriky mají vzhledem k potřebám svého držitele a v závislosti na pečlivosti je vedoucích úředníků ovšem různý stupeň schopnosti výpovědi v tom smyslu, do jaké míry je ten či onen v nich evidovaný jedinec, případně skupina, charakterizován geograficky či sociálně.² Mimo to existují vedle matrik ovšem různé další minoritní univerzitní prameny, ty ale přinášejí v tomto kontextu využitelné údaje jen v omezené míře.

Druhá skupina pramenů postrádá základní provenienční sevěřenost a je natolik různorodá, že je stručně v podstatě nespecifikovatelná. Nicméně je třeba základní okruhy aspoň naznačit. Lze ji členit do dvou skupin. První vytvářejí prameny vycházející bezprostředně z vůle vydavatelovy (tedy svým způsobem jde o ego-dokumenty), druhá přináší odraz nejrozličnějších aktivit takové osoby v jejím veřejném i soukromém životě ve všech ostatních úředních – diplomatických i neúředních písemnostech od korespondencí až po erbovníky a štambuchy. A pokud jde o osoby jako vlastníky knih, je v jednotlivých biogramech dle možnosti podána příslušná informace. Výraznější souhrn v partii výpravně bych velmi uvítal.

Proč se o těchto pramenech zmiňují, má svůj smysl. Autorka se totiž s udivující vynalézavostí a pracností snažila postihnout nejen ty prameny univerzitní, ale v maximální možné míře i ty ostatní (nepublikovaný materiál čerpala ze 14 archivů resp. Knihoven, často ovšem v desítkách tam uložených fondů). To se v podstatě týká i literatury (na některé, zejména české lakuny je ale upozorněno výše) a to až po snad nejzapadlejší články v lokálním saském, zejména vlastivědném tisku. Pouhým odhadem jde o dobrých 2500 titulů (v řadě případů jde ovšem nepochybně o práce marginální, nicméně i tím byla udělena práce pro ty, kteří přijdou po ní) vedle více než pěti set titulů edic a starých tisků.

Už jen stručná probírka biografickými hesly, která naplňují druhý svazek, ukazuje, že jejich prameny mají své limity, tzn., že mezi hesly vznikají velké rozdíly. Ty jsou sice většinou dány významem oněch osob, ale leckdy i nedostatkem dokladů. Celkem jde o 1925 hesel od několikařádkových po několikastránkové, v nichž se autorka snaží podat co nejzřetelněji strukturovaný profil jejich nositelů.

Hlavní pozornost je třeba soustředit na svazek první, který podává zpracování sebrané saské materie. Tomu ale předdeslala autorka vítaně řadu šíře koncipovaných kapitol, v nichž se vyrovnává s obecnými problémy, jež o studentské peregrinaci pojednávají, aby to mohla následně aplikovat na svůj materiál. Lze bez nadsázky říci, že jde o problematiku podávající

2 Tu stačí upozornit na J. Pacquetův 65. sešit v Génicotově *Typologie, des sources du moyen âge occidental*, věnovaný univerzitním matrikám.

v rámci výše uvedeného tématu, totiž studentské peregrinace, mimořádně zdařilé poučení. To ovšem neplatí jen pro saskou historiografii, ale vzhledem k tomu, že autorka si obstarala nejen vynikající znalosti obecné literatury jako předpoklad úspěšného zvládnutí konkrétní dílčí látky, nýbrž ji v přiměřené míře v úvodních dvou kapitolách shrnuje, platí i obecně. A v klíčových už saským poměrům věnovaných kapitolách to má stále na mysli.

Ovšem nejsou to vzhledem k jejich rozsahu kapitoly v běžném slova smyslu, vidíme-li, že v prvním případě přesahuje dvě stě a v druhém pak dosahuje takřka 150 stran. Obě partie jsou proto dále smysluplně členěny. První z nich pojednává o tom, jak se nižší saská šlechta reflektuje na evropských a saských univerzitách (s. 83–303), při čemž za chronologické mezníky jsou právem vzata data založení místních „zemských“ univerzit Lipska a Wittenbergu. A v těch dalších jsou postihovány všechny formy materiálního jistění studií včetně stipendijních pobídek a ubytovacích možností, ale i otázky vlastní výuky a snad opravdu všeho, co s ní souviselo.

Druhý oddíl pak detailně skupinově shrnuje, jaké byly osudy, resp. uplatnění se jejich členů v saské společnosti po návratu ze studií. A to ovšem nikoliv toliko ze zahraničních (vidíme, že tam šlo až překvapivě o malou minoritu), ale předpokladatelně především z místních učilišť či alespoň ve wettinském teritoriu nebo v blízkosti se nalézajících univerzit, tedy po obou klíčových a pak chronologicky Jeny 1548 a Zerbstu (1582, *gymnasium illustre*),³ a Erfurtu 1379/89 (s. 323–465). Klíčová je v této souvislosti tabulka č. 22 na s. 180, která svým způsobem je sumarizací autorčina výkladu, k níž se ještě vrátím, protože přináší dosti jasný závěr, doslova shrnující to, co přináší biografický slovník saské šlechtické inteligence v rozsahu zhruba od sklonku 13. věku do doby kolem roku 1600. To znamená, že rok 1600⁴ je termínem *ad quem* příslušné imatrikulace, nicméně osudy těchto osob jsou sledovány – pokud bylo lze – až do data jejich smrti.

Vzhledem k rozsahu materiálu se autorka musela omezit jen na osoby šlechtického (leckdy ovšem, zejména ve starší době) jen předpokládaného původu. Není pochyb o tom, že by byl užitečný pendant k této práci v podobě analýzy univerzitního studia nešlechtických, zejména měštanských univerzitánů, kteří s pokrokem času nabývali na počtu, ale i na významu. A asi by se ukázalo zřetelné prolínání obou těchto vrstev s narůstajícím počtem měšťanstva. Tedy: co je míněno šlechtou? Nikoliv její nejvyšší špičky. Autorka ji – nutně mechanicky – dělí na panstvo (*Herren*), jež však tvořilo proti rostoucímu počtu šlechty nižší – rytířů (*Ritter*) – v podstatě pouhý zlomek, tím spíš, že se některé významné rody snažily vyvinout z wettinského podruží příklonem k České koruně. Ostatně řada z těchto rodů průběhem 15. století vymřela, a tak jejich podíl na saské vzdělanosti byl limitován.

Jinými slovy jde tak v autorčině výkladu zejména o šlechtu nižší (*Niederadel*), ať ji nazveme rytířstvo či jinak, jejíž původní heterogenost se průběhem 15. století vyrovnávala, mj. také častějším přechodem do blízkých měst. A ovšem platí, že v řadě případů (mohu jen odhadovat, že může jít o mnoho desítek) jsou pramenné informace, jak pokud jde o původ osob, tak o jejich sociální statut (nejde-li o více osob jednoho rodu v průběhem delšího

3 „Kleine Universität“, viz: Berent SCHWINEKÖPER, *Handbuch der historischen Stätten Deutschlands 11 Sachsen-Anhalt*, Bd. 11. Provinz Sachsen Anhalt, Stuttgart 1975, s. 527.

4 Nicméně autorka se tohoto svého rozhodnutí ne vždy drží a různě je překračuje (viz např. tab. 22).

časového období) velmi neurčité, ne-li nulové. Ale vzhledem k tomu, že autorka pracuje s velkými čísly, nehrají tyto divergence větší roli. Nicméně v obecných výkladech se přihlíží ke šlechtě v tom širokém slova smyslu, čili dochází tu k jisté opravě v souvislosti s titulkem knihy.

Druhou daností je teritorium, které je vymezeno panstvím saských Wettinů, které se ovšem v Horní Lužici prolínalo s lucemburskou a postlucemburskou Korunou království českého, takže nutně tu dochází k jistému průniku. Ostatně pražská univerzita přestala být (až na výjimky) po vydání Kutnohorského mandátu („dekretu“) v r. 1409 přitažlivá, tím spíš, že se tu nabízela blízká univerzita lipská. Předtím ovšem zastiňovala jednoznačně všechny univerzity. Čtenář by zde velmi uvítal alespoň základní mapku s relevantními údaji, která by výrazně usnadnila orientaci.

Přehlednosti díla velmi pomáhají často pracné diagramy a tabulky se statistickými údaji, což je možno demonstrovat nejlépe na tabulce č. 22 (s. 180). Jde o statistiku navštívených univerzit v rozpětí let 1295–1610. Celkem v ní figuruje 38 univerzit (je nepochybné, že těch pět neurčitelných univerzitních návštěv nemůže s pořadím zamíchat) s celkem 2908 imatrikulacemi. Za pozornost stojí, že mezi prvními deseti je hned po Lipsku (1219) Wittenberg (525), pak přichází Jena (232) a Erfurt (202), následovány třemi severoitalskými univerzitami: Padovou, Bolognou a Sienou (148, 143 a 83). Výrazný odstup pak je u Ingolstadtu (57), Tübingen (32) a Frankfurtu nad Odrou (31). Následnou čtveřici tvoří Štrasburk, Marburg, Praha a Kolín nad Rýnem.

Pozice Prahy je přitom specifická v tom smyslu, že do doby Kutnohorského „dekretu“ byla její role zcela dominující a Vídeň, Krakov i Heidelberg naopak marginální (29, 26, 26 a 21), neboť většina z imatrikulací ovšem pochází z doby po r. 1409. A totéž se týká v celé sledované době i univerzit francouzských, resp. anglických, které nehrají v podstatě žádnou roli. Naopak data výše uvedených juristických učilišť italských jsou hodna pozorů. Ostatně lze říci, že zamyšlení nad každou tabulkou či diagramem může být námětem pro svým způsobem důležité a různě dále vedoucí závěry, s nimiž se v podstatě v různých formách v textu setkáváme.

V části o uplatnění se graduovaných osob šlechtického původu v domácí saské společnosti lze těžko zdůraznit větší či menší význam té či oné stati, protože jde o vyvážený, celoplošný přehled. Snad jen podtrhnu několik klíčových druhů jejich aktivit ve jmenovaném rámci: Jde o postavení, často vůdčí, v saském kléru, na saských univerzitách jako učitelé ale také ve wetinských službách, zejména v panovnické radě, resp. kanceláři.

Není třeba dalších reflexí, i když by bylo možno pokračovat. Stačí tedy závěrem konstatovat, že autorka, chtějí čtenáři usnadnit orientaci ve výsledcích svých výzkumů, podává na konci textového svazku na s. 466–480 facit svého díla ve 14 tezích. Jejich četbu lze doporučit těm, kteří nemají čas na to, aby se prokousávali celým dílem, jehož význam nejen pro saskou historii a historiografii, ale i pro dějiny univerzit a vzdělanosti obecně je snad z výše podaného dostatečně zřejmý. Že vedle rejstříku jmenného není podán potřebný rejstřík věcný, je škoda. Umím to ale pochopit.

Ivan Hlaváček

Maria Antonietta VISCEGLIA

***La Roma dei papi. La corte e la politica internazionale (secoli XV–XVII),
a cura di Elena Valeri e Paola Volpini***

Roma, Viella 2018, 402 s., ISBN 978-88-3313-074-3.

Jméno Marie Antonietty Visceglie, dlouholeté profesorky římské univerzity „La Sapienza“, je dobře známé každému, kdo se zajímá o témata, jako jsou raně novověké dějiny papežství, papežského dvora a jeho ceremoniálu, římské nobility a vlivu Španělska v italském prostoru. Z jejího pera vzešly kromě řady studií obsahově i metodicky důležité monografie, jako byly zejména *La città rituale. Roma e le sue cerimonie in età moderna* (2002), *Roma papale e Spagna. Diplomatici, nobili e religiosi tra due corti* (2010), *Morte e elezione del papa. Norme, riti e conflitti. L'età moderna* (2013) nebo inspirativní sborníky, resp. kolektivní monografie, např. *Court and Politics in Papal Rome 1492–1700* (2002), *L'Italia di Carlo V. Guerra, religione e politica nel primo Cinquecento* (2003), *Papato e politica internazionale nella prima età moderna* (2013) nebo *Innocenzo XI. Odelscalchi. Papa, politico, committente* (2014).

U příležitosti ukončení jejího univerzitního působení připravily její mladší kolegyně Elena Valeri a Paola Volpini k vydání sborník, obsahující celkem jedenáct jejích studií a kapitol, vydaných v různých periodických či monografiích mezi léty 1995 a 2018 a nabízejí velmi reprezentativní a současně vyvážený výběr hlavních témat profesorky Visceglie. Svazek vyšel, patrně nikoliv náhodou, jako jubilejní 300. svazek řady *I libri di Viella*, prestižního italského nakladatelství, které by měl sledovat každý, koho zajímá současný diskurz k problematice papežství.

První studie se soustřeďuje na otázky, jak se transformace Papežského státu v modelový raně novověký stát odrazila v charakteru a fungování jeho byrokratických struktur. Ty byly poznamenány skutečností, že získání řady úřadů bylo možné díky jejich zakoupení. Dalším důležitým faktorem pak byl patronát, který ve specifické volební monarchii, jakou byl Papežský stát, umožňoval rychlé ovládnutí důležitých byrokratických pozic s ohledem na relativně frekventované střídání pontifiků a jejich mocenských garnitur. Specifika papežství jsou spoluurčena i faktorem kardinálského sboru jako členů držitelů vysoké církevní hodnosti a volitelů papežů.

Tomuto tématu je věnován další text, který sleduje aspekty a rysy rituálů spojených s kreací nových kardinálů v barokní éře. Přestože se různým soudobým pozorovatelům jevily některé prvky těchto rituálů jako prázdná či vyčpělá gesta, nešlo jen o součást mechanismu reprodukce a delegace církevní moci. Políbení se s ostatními členy kardinálského sboru či předání prstenu, akceptace modelů vystupování a odívání bylo součástí specifického přechodového rituálu, jehož spojujícím momentem byla integrace kardinálů do struktury římské církve a současně zdůraznění nadřazenosti církevní hierarchie nad tou sekulární. Následující text se pak soustředil na analýzu vývoje oslav svátku Božího Těla v raném novověku v papežském Římě, které byly spojené s tradičními procesími na různých místech města a která měla často v závislosti na konaném místě svá specifika.

Je zajímavé, že v době, kdy ve střední Evropě vystoupil do popředí význam této liturgické oslavy reálné přítomnosti Krista v eucharistii zejména jako forma distinkce vůči pro-

testantismu, sloužila například slavnost realizovaná za přítomnosti pontifika v okolí chrámu sv. Petra spíše jako zviditelnění papežského dvora, jednoho z principů papežské suverenity, a měla tedy významný politický podtext. Podobný význam měla, jak uvádí následující text, i obediční poselstva (katolických) panovníků, především králů Španělska a Francie, k nově zvoleným papežům, která vedle náboženského vyjádření obecné poslušnosti každého (katolického) křesťana k papeži zahrnovala i prvek uznání papežské mocenské suverenity. Celebrativní realizace poselstva, spojená s manifestačním vjezdem do Říma, probíhala podle předem daného scénáře a někdy byla nikoliv náhodou spojená se Svatým rokem nebo s kanonizací významných světců.

Zajímavý příspěvek ke kulturním dějinám reprezentuje kapitola, sledující na konkrétním příkladu z doby pontifikátu Urbana VIII. Barberiniho tematiku plánů atentátu na osobu papeže. Na základě studia pramenů odkrývá autorka různost motivace těch, kdo takové činy plánovali. Stejněho pontifikátu se týká i analýza příčin a důsledků proslulého protestu španělského kardinála Gaspere Borgii, který v roce 1632 během jednání konsistoře otevřeně kritizoval politiku Urbana VIII., vyznačující se váhavým postojem k podpoře politiky Habsburků a jejich spojenců v římsko-německé říši, konfrontované vojenskými úspěchy švédské armády.

Další texty ukazují orientaci autorky na její další silné téma, kterým jsou raně novověké vztahy mezi papežstvím a španělským královstvím. Nejprve je to diskusní příspěvek k problematice španělského vlivu a španělské přítomnosti v Římě a jejich proměn. Autorka jím reagovala na monografii amerického historika T. J. Dandelea, o španělských vztazích s Římem v epoše od Karla V. a Filipa II. do konce 17. století, kterou zajímavým způsobem doplňuje.¹ K podobnému tématu se vrací v kapitole k relacím papežů přelomu 15. a 16. století vůči Neapolskému království, které se v této době stalo dějištěm zápasů o vliv mezi Francií a formující se španělskou monarchií.

Sfěře mezinárodní politiky papežství je věnována rovněž následující rozsáhlá studie. Jde o koncepčně i obsahově velmi dobře zvládnutou reflexi proměny papežství po skončení středověké etapy jeho dějin, kdy bylo postaveno před úkol reinterpretovat své postavení, vyvážit na jedné straně tradiční roli hlavy církve a její „neutrality“, a na straně druhé mocenské zájmy spojené s vlastním státním útvarem formovaným podobně, jako tomu bylo u jiných moderních států.

Podobnému tématu je věnován i text zaměřený na pontifikát Klementa VIII. (1592–1605). Výrazným úspěchem tohoto papeže bylo rozšíření Papežského státu o ferrarské vévodství. Tato událost je kontextově zařazena do změny stylu vlády papeže, který výrazně konfesně vyhraněnou politiku svých předchůdců nahradil „reálnějším“ přístupem, což zřetelně dokumentuje zejména změna postoje vůči francouzskému králi Jindřichu IV. Poslední z textů zařazených v knize se soustřeďuje na roli Říma a papežství ve vztahu ke Středomoří období 16. století, poznamenaného mocenským, vojenským i ekonomickým zápasem mezi třemi velmocemi – španělským královstvím, benátskou republikou a osmanskou říší.

1 Thomas James DANDELET, *Spanish Rome: 1500–1700*, New Haven 2001.

Jak je patrné z názvu knihy i jejího obsahu, zaměřují se jednotlivé kapitoly na různorodé otázky zahraniční politiky papežského stolce a jeho kulturních dějin. Jejím smyslem není poskytnout detailní, ucelený a komplexní vhled do problematiky papežství, to ostatně ani v jedné monografii není zcela představitelné. Podobně, jako je tomu u jiných publikací, složených z různorodých prací, však může čtenářům jednak napomoci v orientaci v tak složité problematice, jakou fenomén raně novověkého papežství nepochybně představuje, jednak prezentovat moderní, a přitom heuristicky, obsahově a koncepčně poctivý přístup k danému tématu.

Tomáš Černušák

Paolo SACHET

Publishing for the Popes. The Roman Curia and the Use of Printing (1527–1555)

(= Library of the Written Word. Volume 80)

Leiden – Boston, Brill 2020, 305 s., ISBN 978-90-04-34864-6.

Kniha *Publishing for the Popes* analyzuje vztah římské kurie ke knihtisku v letech 1527–1555, tedy v poměrně zásadním, a přitom badatelsky spíše opomíjeném období papežských dějin. Paolo Sachet zvolil za symbolický výchozí mezník svého zkoumání vyplnění Říma, jednu z nejvíce traumatických událostí raněnovověkých dějin papežství, které redefinovalo vztah kurie a císařství na další desetiletí. Symbolicky působí i rok 1555, kdy byl uzavřen augšpurský mír se všemi známými důsledky. K razantní změně došlo v tomto roce ovšem i uvnitř katolické církve, poté co byl do jejího čela zvolen aktivní představitel nedávno zřízené inkvizice Giovanni Pietro Carafa (jako Pavel IV.).

V průběhu těchto tří desetiletí byla katolická církev nucena čelit novým výzvám, mezi které patřil i rychlý nástup německé reformace. Je notoricky známo, že její představitelé dokázali rychle a především efektivně využít potenciál nového komunikačního média – knihtisku. Vztah reformace a knihtisku se proto stal vděčným objektem historického zájmu – na toto téma byly vydány desítky knih a studií, a to i v posledních letech.¹ Naopak vztah katolické církve ke knihtisku v jeho raném období je tradičně vnímán jako zdrženlivý či přímo odmítavý, ačkoli mu dosud byla věnována mnohem menší pozornost. Za vznikem premisy o negativním postoji kurie k novému médiu stojí nejen srovnání s progresivitou reformačních vůdců ve vztahu ke knihtisku, ale i výrazné soustředění katolické kurie na represivní oblast dobové knižní kultury – tj. kontrolu italského knižního obchodu, na kterou se kurie zaměřovala již od konce 15. století.

1 Enno BÜNZ – Thomas FUCHS – Stefan RHEIN (edd.), *Buch und Reformation. Beiträge zu Buch- und Bibliotheksgeschichte Mitteldeutschlands im 16. Jahrhundert*, Leipzig 2014; Jean François GILMONT (ed.), *The Reformation and Book*, Aldershot 1998; Holger FLACHMANN, *Martin Luther und das Buch. Eine historische Studie zur Bedeutung des Buches im Handeln und Denken des Reformators*, Tübingen 1996; Mark U. EDWARDS, *Printing, Propaganda and Martin Luther*, Berkeley, CA 1995.

Paolo Sachet zmiňuje v úvodu knihy, že jeho cílem je přezkoumat vžitý předpoklad o pasivním či negativním přístupu katolické církve ke knihtisku v dobách rané reformace. Vzhledem k tomu, že přímé prameny k této otázce neexistují, rozhodl se autor analyzovat všechny editorské a nakladatelské projekty z první poloviny 16. století, v jejichž pozadí stáli příslušníci římské kurie, a v rámci těchto aktivit sledovat stopy oficiální papežské strategie či alespoň koherentního postoje kurie ke knihtisku.

Úvodní kapitola popisuje první větší experimenty katolické církve s knihtiskem, které bezprostředně předcházely sledovanému období. Jednalo se o osamocené a nepříliš úspěšné aktivity veronského biskupa Giana Mattea Gibertiho (1493–1543), vídeňského biskupa Johanna Fabriho (1478–1541) a německého humanisty Johanna Cochlaea (1479–1552). Zásadní změny přišly až s aktivitami kardinála Marcella Cerviniho (1539–1555), který se jako první snažil prosadit systémové změny v této oblasti papežské politiky. Cerviniho osobnost a aktivity proto přirozeně představují jádro recenzované knihy.

Cervini je Sachetem představen jako komplexní a fascinující osobnost tehdejší kurie: autor sleduje jeho vzdělání, kontakty s katolickými humanisty i jeho práci pro římskou inkvizici. Kardinál působil oficiálně jako sekretář Alessandra Farnese a papeže Pavla II., byl vyslancem na císařském dvoře a legátem na tridentském koncilu, jehož jednání intenzivně připravoval. Cerviniho církevní kariéra vyvrcholila v roce 1555 krátkým pontifikátem (po volbě nezměnil své jméno a do dějin papežství vstoupil jako Marcel II.), nicméně již několik týdnů po svém zvolení zemřel.

Sachet představuje i Cerviniho osobní zájmy – kardinál vlastnil na svoji dobu ohromnou, téměř 1500 svazků čítající knihovnu, která se dnes nachází ve vatikánských sbírkách. Ústředním tématem je však Cerviniho angažmá v oblasti knihtisku, jímž výrazně ovlivnil a nasměroval politiku kurie v této oblasti v dalších desetiletích. V centru Sachetovy pozornosti stojí především ambiciózní nakladatelské projekty z první poloviny čtyřicátých let. V roce 1540 inicioval v Římě vznik konsorcia tří tiskařů (Antonio Blado, Stefano Nicolini a Benedetto Giunta), jehož cílem bylo vydávat knihy v řečtině. Projekt zkrachoval již po třech letech kvůli neshodám partnerů a finančním problémům, konsorciu se nicméně podařilo vytisknout tři knihy byzantských autorů (Nikolaos Sophianos, Eustathius ze Soluně a Thephylacust z Ohridu). Paolo Sachet díky nově objeveným pramenům provedl pro tento „řecký experiment“ excelentní mikroanalýzu, která osvětluje fungování celého projektu včetně jeho financování a individuální role jednotlivých aktérů. Nově nalezený archivní materiál autor navíc zpřístupnil v příloze knihy.²

V roce 1541 zahájil Cervini ve spojení s římským tiskařem Francescem Priscianesem další projekt, který byl zaměřen na vydávání latinských knih. Ani tento projekt, jehož výsledkem bylo celkem devět vydaných titulů, neměl kvůli nedostatečnému financování a problémům s odbytem dlouhodobější trvání (skončil v roce 1544). Po této zkušenosti Cervini rezignoval na trvalé spojení s konkrétní tiskárnou a pro své záměry flexibilně využíval různé tiskaře, a to i mimo Řím (Benátky, Boloňa, Florencie) a Itálii (Kolín nad Rýnem, Basilej a Paříž).

2 Appendix A: *The Greek Partnership Accounts*, s. 215–224.

V závěrečné kapitole představuje Sachet další – realizované i jen zamýšlené – nakladatelské projekty z pozdních čtyřicátých let 16. století, za nimiž sice již bezprostředně nestál Cervini, nicméně byl jejich inspirací a podporovatelem. Patří sem například tiskárna v národním centru švédské církve v Římě, kláštere sv. Brigity, kterou podporoval švédský arcibiskup v exilu Olaus Magnus. Pozornost je věnována i edičním plánům Ignáce z Loyoly v rámci nově zakládaného Collegia Romana a prvním konkrétním krokům kurie, směřujícím ke jmenování „stampatore camerale“, tj. oficiálního tiskaře římské apoštolské církve. O enormním rozsahu Cerviniho aktivit a jeho vlivu v této oblasti svědčí ostatně celkem 124 vydání plánovaných, podporovaných či Cervinim inspirovaných, jejichž anotovaný soupis se nachází v další – skvěle zpracované – příloze knihy.³

Podle Sacheta si hlavní aktéři těchto podniků byli dobře vědomi dřívějších pokusů v této oblasti. Zásadnější pro zjištění, zda šlo o systematickou politiku papežské kurie, je však snaha zapojit do projektů i další členy kurie. Ti se podíleli na půjčování rukopisů, které měly být vydány, na distribuci knih nebo poskytování finanční dotace, ale i na vyhledávání odborné pomoci mezi vzdělanci, působícími v jejich službách. K nejspolehlivějším spolupracovníkům Cerviniho patřil kardinál Guglielmo Sirleto, který se na kulturních aktivitách kurie podílel i po Cerviniho smrti v roce 1555.

Dílčí editorské projekty propojovalo podle Sacheta také společné tematické zaměření vydávaných knih. K prioritám v publikačních aktivitách tehdejší kurie patřily spisy svatých otců a texty raného křesťanství, zejména ty, které dosud nebyly tiskem vydány, či byly vydány „špatně“, tj. luteránskými teology. Další okruh vydávaných děl představovaly oficiální texty vztahující se k tridentskému koncilu a církevní dějiny, které byly vnímány jako důležité nejen pro podporu autority a tradice katolické církve, ale i kvůli vlastním argumentům proti protestantům a kritickým hlasům uvnitř vlastní církve.

Po celou dobu se nezměnilo ani zacílení vydávaných knih na úzce vymezenou, exkluzivní skupinu čtenářů: na katolické humanisty a vyšší klérus. Tato komunikační strategie zaměřená na výlučnou a vzdělanou skupinu v rámci katolické církve byla pro kurii ostatně typická. V pozadí vydávání řeckých textů zase stála její snaha navázat bližší vztah s představiteli východní křesťanské církve, a to dříve, než se podobným směrem vydá reformační tábor.

Na základě těchto společných rysů publikačních aktivit členů kurie první poloviny 16. století dochází Paolo Sachet k závěru, že se jedná o doklady oficiální papežské politiky vůči knihtisku. Autor ale zároveň zdůrazňuje, že pro katolickou církev bylo vždy zásadní zachovat paralelní fungování dvou linií: na jedné straně aktivní využívání knihtisku (být záměrně omezené na elitní skupinu příjemců), na straně druhé jeho silné omezování formou cenzury. Koexistence obou směrů podporovaly všechny důležité osobnosti kurie sledovaného období (Marcello Cervini, Ignác z Loyoly, Olaus Magnus, Guglielmo Serlito).

Přestože je potěšující, že autor koncept své knihy nepostavil na kontrastivním srovnání s aktivitami a postupy reformace, drobné shrnutí odlišného postoje reformačního tábora by zde určitě bylo na místě. Za zajímavý, byť diskutabilní považuji názor, že knihtisk,

3 Appendix B: *Short-title Catalogue of Books Sponsored by Cervini*, s. 225–240.

zprostředkovávající neomezený přístup ke znalostem nejrůznějšího obsahu, nepředstavoval pro tehdejší katolickou církev sám o sobě problém. Autor vychází z poznatku, že ve sledovaném období nezaznamenal v rámci kurie žádné negativní hlasy, týkající se samotného využívání knihtisku. Domnívá se, že církev cítila ohrožení spíše ze strany zprostředkovatelů této technologie, tj. tiskařů a prodejců knih. To také ovlivnilo pozdější plány na využití knihtisku v druhé polovině století, které byly striktně spjaté se založením vlastní papežské tiskárny v Římě (myšlenku realizoval Pius IV. jmenováním Paola Manuzia papežským tiskařem v Římě 1561 a Sixtus V. založením instituce „Typographia Vaticana“ v roce 1587). Je však otázka, zda a jak tato teoreticky možná premisa fungovala i v praxi, především té cenzurní.

Mezi řádky knihy také vysvítá jedna nevyřešená, možná však zásadní otázka. Proč představitelé kurie, frustrovaní již od dvacátých let 16. století záplavou protestantské literatury na knižním trhu, reagovali tak pomalu a těžkopádně, a to i v rámci svých vlastních „ideově-elitních“ mantinelů? Proč kurii trvalo dvě desítky let, než podnikla první kroky směřující k centralizaci využití knihtisku, a ještě déle, než se pokusila čelit přísunu protestantských tisků do Itálie? Římská inkvizice, mezi jejíž úkoly patřila i kontrola knižního obchodu, byla totiž zřízena až v roce 1542.

Dalším charakteristickým příkladem zdoluhavé realizace bylo i první oficiální vydání katolické Vulgáty, kterou tridentský koncil určil jako jedinou povolenou verzi bible. Ačkoli potřeba revidovaného vydání bible byla vnímána jako palčivá, k vydání tzv. Sixto-Klementiny došlo až v roce 1592. Jakou roli v tomto zdoluhavém procesu hrál konzervatismus katolických struktur a jakou jen silné vědomí zodpovědnosti?

Nicméně je potřeba na závěr zdůraznit, že Sachetova kniha, sledující pomalou cestu k byrokratickému využití nové technologie ve prospěch katolické církve, je v mnoha ohledech zásadní a inspirativní. Nejenže reviduje vžitě a příliš zjednodušené pojetí této otázky ve starší literatuře, za podnětný považuji i autorův metodologický přístup. Paolo Sachet vychází z klasických metod uplatňovaných v oblasti dějin knihy (*book history*) a kulturních, zejména náboženských dějin, své vývody však dokáže podložit i ekonomickými analýzami. Knihu nezahltí popisnými detaily a je schopen po celou dobu udržovat v popředí kruciólní otázku své problematiky. Zdařilou koncepci knihy považuji za inspirující nejen pro tradiční knihovědný výzkum, ale i pro další kulturně-historické obory, jako jsou dějiny umění nebo literárněvědný výzkum, jejichž – často významné – poznatky zůstávají až příliš často skryté širšímu okruhu historiků.

Lenka Veselá

Pavel SLÁDEK

Jehuda Leva ben Besal'el – Maharal. Obrana uzavřeného světa v židovském myšlení raného novověku

Praha, Academia 2020, 496 s., ISBN 978-80-200-3068-9.

Osobnost pražského Maharala – Rabiho Löwa přitahuje stále pozornost badatelů i laických zájemců o židovské dějiny a kulturu. Maharalovo dílo se studuje na celém světě

z nejrůznějších aspektů, historie, religionistiky, filosofie i zvykosloví. Obraz Rabiho Löwa, který je v české kultuře vžitý a formován od romantismu 19. století, žije do současnosti v literární i mimoliterární tvorbě – ve výtvarném umění, filmu, muzikálu – představou všestranně vzdělaného renesančního učenice. Čerpá přitom z fondu legend převzatých i do nežidovského prostředí, v nichž Maharal vystupuje především jako divotvorce, ale též jedna z předních postav židovské obce. V obecném povědomí se takto stal jedním z fenoménů historické Prahy bez ohledu na to, zda se jím zabývají autoři židovští nebo nežidovští.

Badatelé, kteří se Maharalovi věnují od 19. století, postupně a někdy ne zcela oproštěni od návaznosti na legendární tradice zdůrazňují jeho osobnost učenice z renesanční doby; v průběhu 20. století se pak ustálila jeho charakteristika jako náboženského myslitele, pedagoga a vůdčího činitele v židovské obci, který působil politicky jako její mluvčí, ale i jako zastánce tamějších slabých sociálních vrstev. Tyto hlavní rysy jsou zahrnuty rovněž v obsáhlé publikaci *Cesta života*, vydané u příležitosti výstavy uspořádané ke 400. výročí Maharalova úmrtí.¹ Do knihy přispěli badatelé z České republiky, USA a Izraele a jednotlivé statí pokrývají všechny okruhy zájmu o Maharala včetně těch, které odrážejí nejrůznější umělecké ztvárnění látek kolem něj.

Jedna z kapitol týkajících se tzv. zlatého věku rudolfské Prahy představuje část studia Pavla Sládka, jehož nynější rozsáhlá monografie o Maharalovi je výsledkem dlouhodobého a velmi detailního výzkumu. Autor, hebraista a religionista, v současnosti přední představitel české judaistiky a odborník na problematiku rabínskému judaismu, dospěl k tématu renesančního učenice od studií středověké a posléze raně novověké rabínské literatury. Stejně jako ve svých předcházejících publikacích vychází i zde z primárních dobových pramenů. Maharalovi věnoval již dříve řadu statí a sám svou knihu deklaruje jako práci zcela historickou s naprostým vyřazením legendární složky. Už její podtitul sděluje, že jde o duchovní rozměr studia založeného přímo na dobových pramenech a odborné literatuře.

O seriózním vědeckém přístupu svědčí pak úvod, který kromě stanovení cílů výzkumu podává vyčerpávající kritický přehled dosavadního bádání o Maharalovi včetně podílu české judaistiky. Jako svůj vlastní cíl si autor ukládá pojednat Maharalovo dílo uceleným způsobem, který v dosavadní i mezinárodní produkci chybí: „Maharalova osobnost i dílo jsou tak poprvé demytizovány ve svém celku: Maharal je představen jako rabín s politickými ambicemi i jako náboženský myslitel, připojující se k dobovému zájmu o narativní pasáže Talmudu a midrašů, reagující na pokusy o jejich historizaci stejně jako na debaty o způsobu studia a formulace náboženského práva. Stejně tak je Maharal synem své doby v zájmu o učení kabaly a ve svém ambivalentním postoji vůči přírodním vědám...“ (s. 25).

Podtitul publikace pak odpovídá „tezi, podle níž je Maharalovo dílo jakožto celek reakcí na pocit ohrožení, plynoucí z nových objevů, usilující o reformulaci a vzájemné propojení veškerých komponentů rabínské teologie i její normativní a společenské aplikace do vnitřně koherentního uzavřeného systému, který umožní neutralizovat případně vnější subverzivní vlivy“ (s. 25). Je pochopitelné, že některé výsledky této nové analýzy přinášejí nečekaná překvapení.

1 Alexandr PUTÍK – Olga SIXTOVÁ (ed.), *Cesta života Rabi Jehuda Leva ben Becalel*, Praha 2009.

Sledování uvedených záměrů autora odpovídá členění publikace do kapitol, které charakterizují Maharalův ideový svět, vycházející ze striktních principů rabínského judaismu a zároveň odrážející změny v evropském renesančním myšlení, které i v omezené míře pronikaly do duchovní sféry života židovských obcí. Pro běžného čtenáře je nesporně atraktivní první kapitola („Zlomky biografie“) vzhledem ke vžitému obrazu Maharala, který je zde podán z onoho proklamovaného historického hlediska a s odkazem na existující zpracování, hlavně na příslušnou stať v *Cestě života*, kterou autor v některých podrobnostech doplňuje nebo upravuje podle svých nových zjištění.

Pro výzkum je podstatnější druhá kapitola („Dílo“), jejíž zpracování je důsledně zasazeno do kontextu židovského písemnictví v posledních desetiletích 16. a na počátku 17. století a přináší významné poznatky k maharalovskému tématu. Autor příkladně využil a zúročil své zkušenosti z oblasti židovské knižní kultury, kdy se věnoval studiu židovských rukopisů a tisků především v zahraničních institucích a v souladu se svou metodou se soustředil mj. na dosud opomíjené nebo nedostatečně dešifrované informace, obsažené v metatextech. Pro odborníky nejen v judaistice je např. velmi inspirativní subkapitola o Maharalově knihovně, v níž analýza Maharalových spisů mj. napomáhá rekonstruovat skladbu textů, které tvořily jeho pramennou základnu: na prvním místě rabínská literatura formativního období, dále středověká halachická literatura, literatura exegetická, nábožensko-filosofická a kabalistická. Přestože tyto texty nelze přímo fyzicky konzultovat, mj. proto, že Maharalova knihovna byla zničena při požáru roku 1689, z jeho spisů jasně vyplývá, že byl se svými zdroji podrobně obeznámen, používal je a v případě zdrojů nežidovských z nich čerpal i negativní argumentaci.

Stejně významná a přínosná je třetí část této kapitoly, která je výsledkem Sládkova bádání v českých, anglických, amerických a izraelských knihovních sbírkách a obsahuje detailní seznam Maharalových spisů. Autor přitom kromě své vlastní analýzy zařazuje názory dalších badatelů, které případně podrobuje kritice.

Jednotlivé úseky výkladu zahrnují podrobnou charakteristiku dochovaných textů, jak vydaných tiskem, tak existujících v rukopisech. Spisy jsou představeny v chronologickém pořadí (s výjimkami pozdních objevů), vždy s fyzickým popisem, obsahovým zařazením do Maharalova záměru vytvořit ucelený teologický systém a s ukázkami, které poskytují vhled do pojednáváných problémů a – což zaujme z hlediska Maharalova způsobu myšlení a pedagogických cílů – ilustrují jeho simultánní tvorbu několika knih s opakováním otázek a jejich řešení. Charakteristickým znakem Maharalovy tvorby proto není důsledné vymezení na jedno základní téma, ale obsah spisů se pohybuje v rozsahu různých autorových úvah.

O recepci a roli uvedených zdrojů v Maharalově díle pojednává třetí kapitola („Východiska: agada, filosofie a kabala“). Její hlavní část je věnována agadě – narativním a homiletickým partiím, zachyceným v Talmudu, které Maharal stejně jako nábožensko-právní halachické pasáže (vše označované jako ústní Tóra) chápal jako dokonalý a zjevený text, rovný Písmu (psaná Tóra). Agada se stala základem jeho teologického systému a citace příslušných částí ze všech traktátů Talmudu prolínají výklady i argumentaci Maharalových spisů jako nezvratný a kritice nepodléhající důkaz.

Typický, v literatuře často uváděný je Maharalův odpor vůči dílu italského židovského polyhistora Azarji de Rossi a jeho racionalistického a historizujícího pojetí agady jakožto

pramene rovného jiným. Polemika s Azarjou se objevuje ve dvou Maharalových spisech, z nichž Sládek v příslušných souvislostech cituje. Obdobně sloužila Maharalovi agada stejně jako Písmo k argumentaci vůči novým objevům a vědeckému zkoumání. Halachu v jejím zákonodárném významu a s praktickým dopadem Maharal ovšem neopomíjel, jak svědčí kromě partií v jeho rozsáhlejších spisech též samostatné kratší texty jako kázání a traktáty (viz Příloha II).

Otázky Maharalova přístupu k filosofii a kabale Sládek shrnuje jen v základních obrysech: k filosofii Maharal zaujímal kritický až negativní postoj, přičemž při svých výkladech i formulování svého systému používal středověkou filosofickou a nábožensko-filosofickou terminologii. (Viz Příloha I.) Podobně používal některé termíny kabalistické; chápal sice kabbalu jako zjevenou pravdu, ale nebyl mystik a nepřispíval k její popularizaci. V obou těchto oblastech Sládek poukazuje na nutnost dalšího výzkumu odborníků.

Následující kapitoly přinášejí konkrétní obraz Maharalova systému a pro čtenáře mohou být v některých pojednáváných bodech překvapivé. Jejich ústředním tématem je člověk a jeho vztah k Bohu a světu, tj. myšlenky, které v praktické rovině směřují k ideálnímu jednání jednotlivce i společnosti (čtvrtá kapitola „Kosmos, stvoření, člověk“).

Maharalovo teologické pojetí člověka navazuje na aristotelský koncept bytosti nadané schopností řeči, která stojí na vrcholu hierarchicky uspořádaného stvořeného světa. Člověk „zahrnuje v sobě celý stvořený svět a je tak mikrokosmem, jenž má aktivní roli, spočívající v udržování rovnováhy mezi vyššími a nižšími úrovněmi univerza“ (s. 241). „Stvoření člověka „k obrazu Boha“, odpovědnost člověka za svět, kosmický dosah lidského jednání a odpovědnost za druhého – to jsou koncepty, které jsem indikoval v Maharalově myšlení...“ píše Sládek na s. 257. K tomu zdůrazňuje jako jeden z podstatných rysů Maharalovy antropologie náboženský exkluzivismus, který dosavadní bádání opomíjelo a který odděluje od člověka obecně „člověka židovského“. Pouze jemu byla předána Tóra, tj. od tělesna oddělený rozum a zároveň boží zákon, který je židovský člověk povinen studovat (v teoretické rovině), provádět jeho příkazy (v praktické rovině) a tím pracovat na svém stálém zdokonalování, jež ho má přiblížit k Bohu, Sládkovými slovy dosáhnout plné aktualizace lidství.

Tento exkluzivní koncept striktně odděluje Židy a Nežidy, ale ve svém konečném dopadu zasahuje také ty členy židovského společenství, kteří nemají možnost nebo schopnost nést Tóru – židovské ženy, děti a nevzdělané muže. „Plné aktualizace lidství tudíž dosahuje pouze dospělý židovský muž, který je učencem podvojně Tóry“ (s. 282). Odtud se pak dále odvíjejí témata vzdělání a Maharalova pohledu na ženu, který – jak Sládek právem zdůrazňuje – dosavadní bádání ignorovalo nebo aspoň zmírňovalo.

Subkapitola věnovaná problematice žen („Gender v Maharalově metafyzickém systému“) představuje originální přínos k danému tématu. V hierarchizovaném řádu Maharalova konceptu stojí židovská žena na nižším hodnotovém stupni než muž – je tělesná a nemá Tóru, tj. božský rozum, a rovná se tak nevzdělanci. V Maharalových spisech, kde teoretické úvahy leckdy osvětlují ortopraxi, například nacházíme vysvětlení jednoho bodu v náboženském životě židovských žen: „Žena je hmotná, a proto má povinnost dodržovat všechna negativní přikázání, a nemá povinnost dodržovat přikázání pozitivní. Svou úroveň totiž nedosahuje na onu vznešenou úroveň, již odpovídají pozitivní přikázání, aby se mohla

v úplnosti aktualizovat, je totiž /příliš/ hmotná. Dosahuje pouze takové úrovně Božího obrazu, již odpovídají negativní příkazy...” (s. 294, citát ze spisu *Chidušej agadot*).

Podobně je žena odkázána jen na základní úroveň tradičního vzdělání, potřebného k plnění hlavních povinností daných jí Tórou – péče o rodinu a domácnost. Školní typ ženského vzdělání stejně jako veřejné, ať náboženské, nebo společenské uplatnění, které je v průběhu 16. a 17. století doloženo, Maharal zamítá. Sládek uvádí některé příklady i jména takto aktivních žen a v té souvislosti není nezajímavé připomenout jednu, o níž se nezmiňuje, a to příslušnici Maharalovy vlastní rodiny – jeho vnučku Chavu, provdanou za rabína Avrahama Šemuela ben Šimona Bacharacha. Podle svědectví jejího syna a vnuka, obou významných učenců 17. a 18. století a mj. rabínů ve Wormsu, měla neobvykle rozsáhlé vědomosti, které získala nejprve od matky (Maharalovy oblíbené dcery Fejgly) a pak prý od otce a samotného Maharala. Zнала hebrejštinu a aramejštinu, Tóru, Talmud, midraše, liturgickou poezii i komentáře, se svým manželem hovořila o různých náboženských a halachických otázkách a doma učila děti a vnoučata. Chava však nikdy nevystupovala veřejně, nezanechala ani žádný literární odkaz. Její syn Šimšon Bacharach a jeho syn Jair Chajim píšou pouze s velkou úctou o její učenosti a moudrosti, prohloubené mnoha životními zkušenostmi.

Sládek toto téma uzavírá: „Maharalovo myšlení se z genderového pohledu jeví nevyvážené, a to zejména proto, že upírá ženě schopnost, a tedy i možnost sebezdokonalení. V době, která – jakkoli pomalu a postupně – otevírala ženám přístup ke vzdělání, přichází Maharal s metafyzickými argumenty, které ukazují zcela opačným směrem. Maharalův systém předkládá hlubinné ospravedlnění požadavku, aby žena zůstala uzavřena v prostředí domácnosti, v okamžiku, kdy ženy vstupují do veřejného prostoru ulice a synagogy a usilují o převzetí aktivnější role v náboženském a společenském životě obce. V kontextu svého společenského pozadí a s přihlédnutím k vazbám na etickou a didaktickou dimenzi může být jeho myšlení jen stěží interpretováno jako genderově progresivní“ (s. 295n.). K tomu autor citovaných řádků správně poznamenává, že i v majoritní společnosti raně moderní doby byl tento postoj k ženám běžný.

Pátá kapitola („Cesta ke zdokonalení“) rozvíjí téma vzdělání, je ve Sládkově knize v mnohém objevná a doplňuje dosud kusé, v podstatě stále opakované informace o Maharalově působení v roli učence – učitele. Už její úvodní partie, která obsahuje historický přehled stavu a způsobu židovského vzdělání v Aškenázu, zastupuje ucelenou a systematickou práci, která v judaistické literatuře chybí a může sloužit jako spolehlivý informační zdroj k tomuto tématu. Tradované údaje o Maharalovi mluví obvykle o významu jeho pedagogické činnosti v ješívě a o jeho pedagogické reformě, která je často srovnávána s didaktickým dílem J. A Komenského. Již s přihlédnutím ke generačnímu rozdílu mezi oběma učiteli a ke skutečnosti, že Komenský pravděpodobně stěží znal Maharalovo dílo, je zřejmé, že podobné srovnání je problematické.

Sládek ukazuje, že Maharalův názor na existující systém vzdělávání v židovských komunitách spadá do jeho celkového kritického postoje k jejich organizaci, struktuře a náboženské i světské správě v měnících se podmínkách jejich života od 15. a hlavně v 16. století. V oblasti výchovy k náboženskému životu řízenému halachou vytýkal především

posun úlohy a autority rabinátu jakožto výkonného orgánu náboženského vzdělávání a praxe, neboť s růstem úlohy samospráv židovských obcí docházelo k profesionalizaci postavení a působení rabínů, kteří se stávali fakticky zaměstnanci obce a byli na ní existenčně závislí. Maharal také z pozice rabínského judaismu odmítal nové halachické kodifikace, které nabývaly snadné výklady nábožensko-právních otázek a jejichž používání se šířilo prostřednictvím laických intelektuálů bez patřičné rabínské kvalifikace. Naproti tomu prosazoval na nižším i vyšším stupni židovského školství úplné osvojení si obojí Tóry jakožto základu správného jednání.

Jeho pedagogické snahy ovšem nelze nazvat skutečnou reformou; nevytvořil přímo žádnou didaktickou práci, ale soustředil se na obnovu tradiční výuky, v níž stanovil změny podle současných podmínek. Na prvním místě se obvykle uvádí Maharalovo odmítání pilpulu, tj. metody studia textů, která spočívá v jejich detailním rozboru, aniž by žák látce plně porozuměl. V tomto ohledu Maharalova kritika zahrnuje zároveň běžný a nedokonalý způsob studia Tóry podle týdenních úseků spolu s příslušným klasickým komentářem a místo toho prosazuje konsekventní četbu a kvalifikovaný výklad. S tím souvisí rovněž přesun ve skladbě kurikula zahrnujícího autoritativní texty, a to v nejnižším stupni zahájení výuky studiem biblických knih, po jejich osvojení přechod k Mišně – základu halachy, a nakonec studium gemary Babylonského talmudu.

Jde o postup „od jednoduššího ke složitějšímu“, který Maharal ve svém konceptu sebezdokonalování pokládal za důležitý ve výuce mládeže i dospělých. Mišna a zejména Talmud přitom podle něj tvoří vlastní jádro studijního plánu, jehož cílem je pochopení a následné vykonávání božích příkazů – praktická halacha, primární a nezbytný rys náboženského života židovských obcí. „Ideální obec, již pravá vláda {tj. vnitřní správa – J.Š.} přivádí k pravému jednání, je u Maharala obec dodržující dokonale Boží přikázání...“ (s. 313). Pro výklad a pochopení příslušné látky pak Maharal stanoví jako hlavní metodické nástroje časté opakování a součinnost s učitelem. Zde Sládek zdůrazňuje význam jeho skutečně realizované myšlenky na zakládání studoven pro dospělé muže, tzv. klauz, jejichž činnost sloužila k rozvíjení a udržování znalostí halachy. Studijní kroužky tohoto typu existují zejména v ortodoxních židovských obcích dodnes.

Pokud jde o srovnání Maharalových pedagogických myšlenek s Komenským, Sládek právem uzavírá, že přes určité podobnosti dané společenskou situací existují velmi podstatné rozdíly. Už na první pohled je to otázka vzdělání mládeže ze všech sociálních vrstev, chlapců i dívek (u Maharala pouze chlapci), dále základní východisko, které u Komenského tkví v poznávání přirozeného světa (u Maharala zjevený autoritativní text), ani metodika vyučování u Maharala není podrobněji propracována a – stejně jako sledovaný výsledek – se oproti Komenského vizi univerzálního vzdělání omezuje na náboženskou sféru.

I proto v Maharalově vzdělávacím systému nemá místo seznámení žáků s informacemi z oblasti přírodních věd a jiných mimohalachických disciplín, jimž Pavel Sládek věnuje poslední část své monografie. Ačkoliv se sám Maharal zajímal o některé obory, např. o astronomii, pravděpodobně měl i kontakty s nežidovskými učiteli, bližšímu zkoumání se nevěnoval a ve svém záměru vystavět myšlenkovou zeď na nápravu a obranu tradičního života aškenázské židovské společnosti zůstal na striktní pozici rabínského judaismu.

Na konci monografie jsou zařazeny přílohy, které tvoří cenný doplněk k analyzovaným a prezentovaným textům:

I. Terminologie Maharalovy náboženské filosofie: Pavel Sládek zde vytvořil užitečnou pomůcku pro každého, kdo se zabývá maharalovskými studiemi i středověkou židovskou filosofií obecně.

II. Maharalův traktát „Zákony vína určeného k úlitbám a jeho zákaz“: Kompletní text je příkladem Maharalovy halachické a rabínské praxe a zároveň jeho společenského postoje (vztahu k Nežidům) v dobových podmínkách života židovských obcí. Ke každodenní rabínské praxi se vztahuje též příloha VI. Leone Modena píše Maharalovi.

Přílohy III. Učenec je víc než prorok, a IV. Maharal k teorii poznání: Pasáže z Maharalova díla dávají představu o literárním zpřístupnění jeho koncepcí.

V. Nejstarší maharalovská legenda: Drobná pasáž obsažená v rukopisu ze 17. století předjímá pozdější okruh tradic o Maharalově učenosti a autoritě.

VII. Šabtaj Šefl ben Akiva Horowitz jako žák Mošeho Cordovera: Ilustrativní doplněk k subkapitole o kabale.

V početné řadě publikací, které v posledních desetiletích vznikají na téma židovských dějin a kultury, představuje monografie Pavla Sládka o myšlenkovém světě pražského Maharala seriózní, ryze vědecké dílo, podložené hlubokým studiem a koncipované s důsledností a precizností, jakými se vyznačují všechny autorovy práce. Výsledkem je celistvý obraz historické osobnosti, která je zbavena legendárního nánosu a svými spisy dává nahlédnout do reality židovských komunit v aškenázské oblasti. Celá kniha i její jednotlivé kapitoly proto zaujmou čtenáře různých odborností – kromě vlastní judaistiky též z oborů historie, religionistiky, filosofie, etnologie, materiální kultury – stejně jako laické zájemce. (Historik si vzpomene, že za dvě stě let po Maharalovi, v době šíření osvícenství, se středoevropští rabíni zabývali obdobnými otázkami, jaké se pokusil řešit on; hebraista např. objeví chybné datum 1592 v popisku k reprodukci titulního listu spisu *Gvurot ha-šem*, vydaného v Krakově r. 1582.)

Důležitou roli v pochopení výkladu Maharalova myšlení hrají citace z jeho díla, které je v originálním jazyce dostupné jen malému počtu odborníků, navíc schopných orientovat se ve specifických rysech středověké, renesanční a raně novověké rabínské literatury, mj. po stránce stylistické a terminologické. Sládkova monografie uvádí všechny tyto pasáže – včetně delších textů zařazených do přílohy – v autorově mistrném překladu do češtiny a kromě nových vědeckých poznatků tak zpřístupňuje pohled na málo známý a obtížně čtivý žánr hebrejského písemnictví. Vysvětlení neznámých pojmů přitom méně poučený čtenář najde v autorově *Malé encyklopedii rabínského judaismu*.²

Jiřina Šedinová

2 Pavel SLÁDEK, *Malá encyklopedie rabínského judaismu*, Praha 2008.

Katharina ARNEGGER

Das Fürstentum Liechtenstein. Session und Votum im Reichsfürstenrat

Münster, Aschendorff Verlag 2019, 256 s., ISBN 978-3-402-24650-4.

V roce 2019 slavilo Lichtenštejsko 300 let od svého vzniku. K tomu došlo listinou císaře Karla VI. vydanou ve Vídni 23. ledna 1719, již bylo panství Schellenberg a okněžněné hrabství Vaduz spojeno do říšského bezprostředního knížectví, které přijalo název panujícího rodu, tedy Liechtenstein. Recenzovaná kniha přináší nejen historický výklad, popisující dlouhou genezi Lichtenštejska, ale autorka v ní edituje také dokumenty, které danému úkonu předcházely nebo které na něj přímo navazovaly. Součástí výběru je kromě výše zmíněné listiny Karla VI. také povýšení Karla z Lichtenštejna, proslulého královského místodržícího v letech těsně po bitvě na Bílé hoře, do stavu říšských knížat, či popis slavnostního holdování Antonínu Floriánovi z Lichtenštejna, resp. jeho zplnomocněnci, které proběhlo ve Vaduzu ze strany poddaných nově získaných panství.

Katharina Arnegger využila při zpracování komplikovaného tématu jak své předchozí výzkumy týkající se rodu Sinzendorfů¹ a habsburské politiky v době války o španělské dědictví, tak především prameny, které se ke vzniku lichtenštejského knížectví zachovaly v Domácím archivu knížat z Lichtenštejna (Hausarchiv der Fürsten von Liechtenstein), uloženém nyní jako součást lichtenštejských sbírek v zahradním paláci Lichtenštejnů ve vídeňské čtvrti Rossau i dokumentů Vídeňského státního archivu (Österreichisches Staatsarchiv, především oddělení Haus-, Hof- und Staatsarchiv). Jejím cílem bylo nastinit složitou cestu Lichtenštejnů k získání plnohodnotné hodnosti říšského knížete, jejíž podmínkou bylo zasedání a možnost hlasování v říšské knížecí radě, tedy v druhém nejvyšším kolegiu Svaté říše římské, jež se scházelo většinou v rámci říšského sněmu. Z hlediska českých dějin se může na první pohled zdát, že se autorka zabývá subtilním problémem a že význam daného tématu patří jen do dějin vzdáleného knížectví, které si přes nejrůznější turbulence dodnes uchovalo samostatnost. Abychom pochopili vztah k českým dějinám, a tím i relevanci knihy pro české publikum, je třeba poněkud nahlédnout do právního a společenského kontextu, jemuž věnuje autorka potřebnou pozornost.

Dlouhý proces o sezení a hlasování v radě říšských knížat, jenž je hlavním tématem recenzované knihy, byl pro Lichtenštejny jistě frustrující a bolestnou záležitostí, neboť po desetiletí nedokázali dosáhnout na privilegium, které ostatním novým knížatům už patřilo. Autorka z pochopitelných důvodů upřednostnila pohled lichtenštejský, který konfrontuje s pohledem říšských institucí, sídlících ve Vídni (říšská dvorská rada, říšská dvorská kancelář) a velmi správně také s pohledem mohučského arcibiskupa, kurfiřta a především říšského arcikancelře, jehož role v podobných záležitostech nebyla marginální. Velmi zajímavé by bylo rozšířit pramennou základnu o reakce jiných kurfiřtů, u nichž se Lichtenštejnové po dlouhou dobu neúspěšně snažili získat podporu (například u bavorského vévody),

1 Sinzendorfové patří k autorčiným dlouhodobým zájmům (věnovala jim kupříkladu svou dizertaci: Katharina ARNEGGER, *Das Geschlecht der Sinzendorf*, Dissertation der Universität Wien, Wien 2000). V recenzované knize několikrát využila korespondenci mezi Antonínem Floriánem z Lichtenštejna, tehdy pobývajícím ve Španělsku, a Filipem Ludvíkem ze Sinzendorfu.

či o výzkum archivů ostatních nových knížat. V tomto ohledu se nabízí bohatý rodinný archiv Ditrichštejnů, tedy materiály rodu, jehož výchozí pozice byla v mnohém podobná té lichtenštejnské.

Tomu, aby se šlechtic mohl stát říšským knížetem, musely předcházet dva kroky: za prvé šlo o císařské povýšení – to získali tři lichtenštejnské bratry Karel, Gundaker a Maxmilián stejně jako další tzv. nová knížata od Ferdinanda II. v souvislosti s věrností prokázanou během českého stavovského povstání. Za druhé však bylo nutné, aby nový knížecí rod, resp. jeho představitele mezi sebe přijala sama říšská knížata, jinými slovy aby mu povolila zasedat s nimi ve zmíněné říšské knížecí radě. Formální podmínkou pro takové přijetí bylo vlastnictví dostatečně velkého a přímo císaři podléhajícího (tedy říšského bezprostředního) knížectví na území Svaté říše římské. Doba udělení císařského diplomu i doba přijetí do říšské knížecí rady se poté odrazily ve vzájemném pořadí nových knížat, při čemž přednost měli ti, kteří dosáhli dané hodnosti dříve.

K hromadnému povolení zasedat na říšské knížecí radě došlo na řezenském říšském sněmu v letech 1653 až 1654 a týkalo se i těch rodů, které měly sice dostatečné majetky v českých či rakouských zemích, ale dosud si nedokázaly obstarat adekvátní říšské knížectví (např. Piccolominiů). Ve výčtu těchto nových knížat však Lichtenštejnové chyběli. Vedlo to ke značné frustraci členů rodu, k vyklizení veřejných pozic a k rezignaci na veřejnou kariéru v zemských nebo centrálních úřadech. Důvodem byla oprávněná obava, aby nemuseli podstupovat každodenní precedenční spory a podřizovat se ostatním novým knížatům, kteří císařské povýšení sice dostali vesměs později než Lichtenštejnové, ale jejichž povznesení mezi knížata již bylo dokončeno.

Důvodů po desetiletí trvající marné snahy Lichtenštejnů při zajišťování místa a hlasovacího práva v říšské knížecí radě bylo více. Jedním z nich byl patrně i dlouho neukončený proces, vedený proti nim z důvodu neprůhledných machinací pobělohorského mincovního konsorcia a nákupu statků, na čemž se podílela tehdejší hlava rodu Karel z Lichtenštejna. Plnohodnotné členství v exkluzivním klubu říšských knížat, dané možností zasedat a hlasovat v říšské knížecí radě, tak dokázal rodu zajistit až o sto let později jeho vnuk Jan Adam Ondřej a vnuk jeho bratra Gundakera Antonín Florián. Ten mohl využít svého postavení nejvyššího hofmistra u dvora Karla VI.

Recenzovaná kniha završila autorčin projekt, který financoval Historický spolek Lichtenštejnského knížectví (*Historischer Verein für das Fürstentum Liechtenstein*) a který nebyl primárně zaměřen pouze na úzkou vědeckou komunitu odborníků, zabývajících se dějinami tohoto nevelkého státu na pomezí Rakouska a Švýcarska, ani na širší plénium znalců raně novověkých dějin Svaté říše římské. Naopak počítal s tím, že je třeba čtenáři podat alespoň základní přehled hlavních reálií, a tak jsou úvodní pasáže knihy zpracovány jako stručná, ale velmi kvalitně sepsaná hesla „Svatá říše římská“ či „říšský sněm“. Ta podávají zájemcům z řad laického publika přesně tolik informací, kolik potřebují, aby porozuměli všem konotacím následujícího výkladu, který již autorka zacílila na lichtenštejnské snahy o sebeprosazení v kolektivu říšských knížat. Těto snaze se věnují hlavní kapitoly knihy (kap. 4 až kap. 8), jež vrcholí úspěšným ziskem obou výše zmíněných, říšských bezprostředních panství Schellenberg a Vaduz.

Minimálně pro první část svého výkladu se přitom může autorka opřít o široce pojatou biografii Gundakera z Lichtenštejna z pera Thomase Winkelbauera, který lichtenštejnským snahám o začlenění do rady knížat věnoval celou kapitolu svého díla.² Ani v dalším výkladu nerezignovala autorka na kontext a představila stručné dějiny obou panství i historii Hohenemsů, posledního šlechtického rodu, který Schellenberg a Vaduz před Lichtenštejnem držel. Získávání obou alpských panství se však protahovalo a autorka knihy nechává nahlédnout čtenáře do složitých jednání o nákupu říšského bezprostředního majetku a na exemplárním příkladu ukazuje komplikovanost takového procesu, jehož součástí byl i přenos hohenemského fideikomisu z Vaduzu na české panství Bystré u Poličky.³ Podobně kontextuální charakter má i několikastránková životopisná odbočka ke španělskému působení Antonína Floriána z Lichtenštejna, jehož postavení u dvora Karla VI. přineslo Lichtenštejnům vytoužený hlas i sezení na říšské knížecí lavičce.

Nepřesností se autorka recenzované publikace dopouští jen velmi zřídka; patří mezi ně např. chybné tvrzení, že v roce 1658 zdědil obě moravská Gundakerova panství jeho nejstarší syn Hartmann z Lichtenštejna, přičemž právě rozdělení panství mezi Hartmanna a mladšího Ferdinanda Jana mělo za následek definitivní konec efemérního lichtenštejnského knížectví na jižní Moravě.⁴ Závažnějším prohřeškem je potom snaha autorky vyvinut Karla z Lichtenštejna z finančních machinací po Bílé hoře, které stály na začátku pozdějšího procesu, vedeného ze strany císařského fisku; z výkladu v páté kapitole (s. 52 až 59) lze nabýt dojmu, že např. k ustavení mincovního konsorcia došlo z příkazu (a nikoliv „jen“ se svolením) císaře.

Badatelé, kteří se věnují dějinám šlechtických rodů, často narážejí v rodinných archivech na objemné konvoluty materiálů, jež se vztahují k určitému právnímu problému. S tím, jak se konfliktní situace mezi šlechtickými rody i jednotlivými šlechtici přenášely v raném novověku z rytířských kolbišť do soudních síní, narůstal tento materiál směrem do 18. století natolik, že historik nezdědka vzdá snahu ponořit se hlouběji do daného procesu, protože nemá kapacitu zabývat se složitými právními bitvami. Často mu chybí i potřebný vhled do jemných odstínů pravidel soudních procesů v raném novověku.⁵

Tyto bitvy o stará dědictví nebo dluhy, o přednost při zasedání v určitém kolegiu či o výklad dávno uzavřených smluv přitom byly pro šlechtice raného novověku opravdu

2 Thomas WINKELBAUER, *Fürst und Fürstendiener: Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters*, Wien – München 1999, s. 338–353.

3 Součástí tohoto přesunu těžiště rodu Hohenemsů bylo i stěhování rodových sbírek na zámek v Bystrém. Nyní je například jeho rodová galerie uložena na historické radnici v Poličce. Dále Květa KRÍŽOVÁ – David JUNEK, *Obrazová galerie rodu Hohenemsů. Katalog stálé expozice*, Polička 1997.

4 Hartmann z Lichtenštejna se stal pánem Uherského Ostrohu a Moravského Krumlova až po smrti svého mladšího bratra roku 1666. Dále Bohumír SMUTNÝ, *Moravský Krumlov ve svých osudech*, Brno 2009, s. 110–111.

5 Výjimkou jsou v českém prostředí monografie Ignáce Antonína Hrdiny o soudních procesech hraběte Františka Antonína Šporka. Např. Ignác Antonín HRDINA, *Proč hrabě Špork seděl ve vězení pro dlužníky?*, Ostrava 2013, popř. Ignác Antonín HRDINA – Hedvika KUCHAROVÁ, *Kacířský proces s hrabětem F. A. Šporkem v právně-historickém a teologickém kontextu*, Ostrava 2011.

důležité, jak ostatně prozrazují řádky jejich korespondence. Je potěšující, že se Arnegger pustila do systematického zpracování jedné z těchto bitev, které Lichtenštejnové vedli o zlepšení svého postavení v rámci aristokratické společnosti. Jde přitom o analýzu v mnoha ohledech příkladnou, pracující s primárními prameny, s edicí těch nejdůležitějších na závěr i s tolik potřebnou kontextualizací. Autorce nešlo o finesy právního prostředí Svaté říše římské v 17. a na počátku 18. století, ale o přehledný výklad, srozumitelný i pro neodborné zájemce o danou problematiku. Dokazuje to například shrnující časová osa, do níž autorka zanesla jednotlivé kroky, které vedly k vytouženému přijetí Antonína Floriána z Lichtenštejna do knížecí rady roku 1713 (s. 106–107). Osvěžující je proložení především právněhistorického výkladu řadou kulturněhistorických odboček, jakými jsou popis ceremonie přijetí Antonína Floriána do říšského knížecího sněmu nebo následného banketu (s. 108–116).

Recenzovaná kniha, jejíž název může svádet k rychlému zařazení mezi regionální monografie či mezi úzce specializovaná pojednání o jednom právním problému, nabízí závěry, které mají obecnější platnost. Na konkrétním příkladu se zde znovu dokládá, jaký význam měly osobní vazby habsburských dvořanů na císaře, bez něhož nebylo ani po třicetileté válce možné činit na území Svaté říše římské závažnější kroky. Století trvající snaha jedné ambiciózní rodiny stát se elitou tohoto původně středověkého útvaru dokládá nejen jeho trvající přitažlivost, ale odkrývá i mechanismy, pomocí nichž se realizovala politika na jeho území. Nová, katolická a císaři loajální knížata pocházející z českých či rakouských zemí, mezi něž Lichtenštejnové patřili, byla zároveň nástrojem Habsburků pro ovlivňování říšské politiky, ale také bojovala za vlastní rodovou prestiž a v neposlední řadě i o přednost mezi sebou navzájem. Kniha Kathariny Arnegger tak plní kromě svého primárního úkolu, jež byl formulován zadáním lichtenštejnské nadace, i řadu dalších funkcí a přináší závěry relevantní pro celý prostor střední Evropy.

Jiří Hrbek

Martin KLEČACKÝ

Poslušný vládce okresu. Okresní hejtman a proměny státní moci v Čechách v letech 1868–1938

Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Masarykův ústav a Archiv AV ČR 2021, 400 s., ISBN 978-80-7422-797-4 (NLN), ISBN 978-80-88304-56-2 (MÚ).

Monografie Martina Klečackého sleduje problematiku výkonné moci státu optikou jediného, zato emblematického typu úředníka – okresního hejtmána. Ten se ve službách habsburské monarchie objevil už od roku 1850, ale v první fázi šlo o hledání optimálního rámce pro jeho práci, potažmo o zkoušku možností a limitů nejenom všeobecné státní správy, ale i – náhle podstatně víc zatížené než v minulosti – státní kasy. Byl zformován princip dosud nepraktikované instance státní správy, která překvapila na jedné straně svými možnostmi a na straně druhé zaskočila svou nákladností a do jisté míry i personální náročností. Období hledání bylo ukončeno správní reformou z roku 1868, který byl v uvedeném projektu vytyčen jako časový základ bádání.

Finální badatelský výstup byl autorem rozdělen do dvou velkých tematických okruhů nazvaných *Okresní hejtman a jeho stát* a *Okresní hejtman a jeho okres*. V obou je problematika sledována v dlouhém trvání a dovedena prakticky až do samého konce existence tohoto typu státního úřednictva. Autorovi to zároveň umožnilo pohybovat se v rámci tématu ve všech vývojových etapách zároveň a srovnávat onen specifický socioprofesionální druh státního úředníka, zvaný okresní hejtman, v nejrozličnějších změnách jeho postavení, v dílčích otázkách služebního i soukromého života v kontextu postupující kariéry a zároveň v odlišnostech několika státních celků, které byly v daném časovém úseku vytvořeny na českém území.

Obecně potěšitelné je, že úvodní rekapitulující oddíl s názvem *Stav výzkumu* se postupem doby v každé z nových prací na podobné téma viditelně prodlužuje, byť okruh badatelů se rozrůstá jenom pozvolna. Setrvale však stoupá množství publikovaných prací a rozšiřuje se výzkumný záběr přinášející nové pohledy na věc. Výzkum státního úřednictva se pozvolna stává přitažlivým tématem, jehož výstupy nabývají na zajímavosti. Téma má ovšem stále rezervy, resp. nabízí další neprobádané možnosti, ať už v tematické rovině nebo v úhlu pohledu na danou problematiku a využívání potenciálu nejrozličnějších typů pramenů. Jedno je však obecně společné – nejde o téma zvládnutelné bez hlubokého a časově náročného archivního výzkumu, který se nebude bát vstoupit do rozsáhlých spisových agend příslušných centrálních, případně regionálních úřadů. Jinde totiž mohou být stopy po „životě a díle státního úředníka“ zcela zanedbatelné nebo dokonce žádné. Přesně takový rozsáhlý a značně hluboký průzkum primárních pramenů provedl i Martin Klečáček.

V první části práce, nazvané *Okresní hejtman a jeho stát* jsou popsány nejenom základní principy kariérního modelu státního úředníka obecně, včetně praktikantského startu, ale i nároky službou kladené a oceňování za více či méně odpovídající práci jak v kontextu monarchie, tak v nové republice. Úřednictvo žilo po celou sledovanou dobu v režimu neustálých změn služebních míst, byť okresní hejtman už nebyl tím, kdo byl překládán v krátkých intervalech. Dokonce už mohl být tím, kdo změnu služebního místa inicioval, i když zdaleka ne vždy mu bylo vyhověno.

To bezprostředně souviselo s další probíranou problematikou, kterou jsou rodinné i společenské vazby, s nimiž jak v době monarchie, tak za republiky mohla souviset národní identifikace. Jazykové kompetence se už pro tuto kategorii státního úřednictva jeví jako poněkud okrajové téma, protože úředník v tak vysokém zařazení v českých zemích vládl pravidelně minimálně oběma v zemích obvyklými jazyky a mnohdy ještě dalším, přičemž gymnaziální latina se do jejich počtu nezahrnovala. Za monarchie byl státní úředník vědomě postaven – přinejmenším formálně – nad politickými stranami a oficiálně se s žádnou z nich nesměl identifikovat. Neformální vlivy tohoto typu byly poměrně vzácné.

Zato meziválečné Československo v tomto smyslu nemělo větší zábrany a okresní hejtman byl právě na té úrovni, kde už stálo za to případný politický vliv uplatňovat. Z nalezeného a publikovaného vzorku je zřejmé, že se tak dělo poměrně často a mnohdy i dost bezohledně. Vztah státu k jeho úředníkům definoval i právo na penzionování a zabezpečení případných vdov a sirotek, čímž se zabývá poslední oddíl první části knihy. Pro řadu úředníků byl post okresního hejtmana ve služebním žebříčku tím nejvyšším, kterého dosáhli. Smrt ve službě před dosažením nároku na penzi nebyla neobvyklým jevem.

Druhá část knihy – *Okresní hejtmán a jeho okres* – se na problematiku dívá do značné míry opačně orientovanou optikou. Sleduje pravomoci, možnosti a faktické kompetence tohoto typu státního úředníka vůči území, na kterém byl povinen uplatňovat zájmy státu a do značné míry řídit či dokonce regulovat veřejný prostor. V této části práce je velká pozornost věnována vzniku a trvání novodobé samosprávy, která byla druhým – a naprosto zásadním – hráčem na shodném území, byť s rozdílně definovanými kompetencemi, které se s těmi státními čas od času potkávaly na pečlivě a žárlivě strážené linii. To vše se v Čechách za monarchie týkalo jak obecní, tak okresní roviny v zákonem dané dvojkolejnosti.

Interakce státní a samosprávné sféry mohla probíhat i v čistě osobní formě. Případné problémy tak mohly vyhasnout po nejbližších obecních volbách nebo je vyřešilo přeložení okresního hejtmána. Za republiky byla situace podstatně složitější jednak razantními změnami volebního práva a zásadně zvětšeným vlivem politických stran, ale také větším sepětím státní správy (většinou právě osobou okresního hejtmána) se samosprávou, a v neposlední řadě i výraznou změnou charakteru okresních zastupitelstev. V tomto kontextu je zkoumáno i období první světové války, která přinesla rozšíření pravomocí, ale i podstatné navýšení odpovědnosti okresních hejtmánů na daném území.

Zkoumané období je v knize definováno až do roku 1945, ale období protektorátu a krátký časový úsek po jeho pádu je shrnut v poměrně stručném *Epilogu*. Což je ovšem lakonické, leč přesné vystižení situace. Okresní hejtmány na území odstoupeném nacistickému Německu v důsledku Mnichovské dohody smetl zcela jiný správní systém bez ohledu na jejich národnost či politické postoje. Těm v následně vzniklém protektorátě zůstala jejich služební místa zachována až do roku 1942 jen v nepatrně změněném počtu, poté došlo v důsledku správní reformy k jejich redukci.

V souvislosti s radikální změnou správního systému po skončení druhé světové války se tak vlastně jednalo o vyhasínání a následnou likvidaci socioprofesionální skupiny, jejíž symbolickou personifikací se stal ještě za doby její existence právě okresní hejtmán. Zároveň je tu na konkrétních faktech naznačen problém mladší úřednické generace, která získala odborné školení už za republiky, ale na důležitější místa v jejím správním systému se začala propracovávat až v době, kdy dosavadní správní principy tvrdě narazily na měnící se politickou realitu a spěly nezadržitelně ke svému konci. A tím byl dán i konec státního úřednictva tak, jak jej od osmdesátých let 18. století postupně ale kontinuálně utvářelo další téměř sto padesát let. Takového úřednictva, které – když na to přišlo – se v konečném důsledku příliš nemuselo ohlížet na mínění občanů, ale zároveň se umělo pohybovat v parlamentním kontextu, a především ve jménu státu spravovat veřejný prostor samostatně s vysokou mírou profesionality.

Základní téma bylo v práci sledováno v dlouhém trvání, což je u fenoménu okresní hejtmán oprávněný přístup a navzdory změnám, ke kterým došlo v průběhu téměř sta let existence úřadu i principu, i zcela odpovídající. Výzkum ovšem nezůstal u normativů, případně politických proklamací mladší doby, i když právě spojení úřednictva se světem politiky je poměrně novým směrem bádání, kterému se dosavadní práce – možná i trochu záměrně – vyhýbaly. Autor předložil zároveň širokou a neobyčejně pestrou mozaiku konkrétních příběhů, osudů, které prožívali naprosto konkrétní muži. Ti, kdo v určitém

okamžiku dosáhli na kratší či delší dobu hodnosti i místa okresních hejtmanů ve vybraných (a příležitostně na základě předchozího zpracování i jiných) oblastech Čech.

Potvrdilo se přitom, že socioprofesionální skupina státního úřednictva po sobě zanechává mizivou až žádnou stopu v oblasti pramenů osobní povahy. Pro oživení základní struktury práce bylo potřeba pracovat především s prameny úřední proveniencie a jejich většinou strohou výpověď oživit do jedinečnosti úřednických osudů. Je jich v celé práci zachycena, i když někdy jen zlomkovitě, opravdu velmi dlouhá řada svědčící o autorově neobyčejné badatelské pílí. Vyplyvá z nich mimo jiné například i to, jak některé prvky zůstávaly přítomny setrvale, ačkoliv svět kolem se proměňoval. Jestliže oslavy císařských narozenin 18. srpna vzbuzovaly v provedení okresních hejtmanů ve druhé polovině 19. století pravidelnou vlnu více či méně viditelných pobavených úsměšků a satirických glos, pak republikánští okresní hejtmani žárlivě střezili, kdo se účastnil či neúčastnil oslav výročí 28. října a byli schopni z toho vyvozovat stejně vážné závěry, jako jejich starší kolegové ze zanedbání císařských narozenin. A není to jediný příklad, který lze z textu vysledovat. „Republikánský“ okresní hejtman ostatně většinou svou kariéru začínal jako c. k. úředník a měl hluboko v mozku uloženu odpovědnost, profesionalitu, ale také povědomí o tom, jak důležité jsou ve veřejném prostoru symboly.

Citát z knihy Josepha Rotha *Pochod Radeckého*, který uvozuje závěr celé práce, je lapidární, složený ze třech holých vět, a přitom v geniální zkratce vyjadřuje podstatu úřednické existence v prvotním záměru, na začátku onoho dlouhého téměř století, ve kterém ve střední Evropě působil ve veřejném prostoru fenomén zvaný okresní hejtman. Všeobecně zdařilá kniha Martina Klečáckého jej sleduje téměř od počátku až do naprostého konce, protože pokus o oživení principu v devadesátých letech 20. století sice nebyl bez významu, ale trval příliš krátce nato, aby mohl prokázat případnou oprávněnost existence ve změněných podmínkách. Tato epizoda už předmětem zkoumání nebyla.

Marie Macková

František BAUER

Život proti zkáze. Torzo pamětí novináře 1925–1945

K vydání připravil Martin Kučera.

Praha, Národní archiv 2020, 391 s., 26 obr., ISBN 978-80-7469-097-6.

Přední pražský žurnalista a politický komentátor meziválečné doby František Bauer (1897–1967) patřil mezi historiky se širokým vzdělanostním zázemím. Byl vynikajícím znalcem moderních politických dějin, který – dlouho před prosazením politologie – vnášel do českého prostředí kritický pohled na úlohu nacistického Německa a dalších mocností ve vývoji střední Evropy i ostatního světa. Inspirován monumentálním dílem svého učitele Josefa Šusty a idejemi T. G. Masaryka prorážel cestu od jednostranného zaměření na domácí problémy k evropským a světovým horizontům. Ve třicátých letech 20. století se stal profesorem Svobodné školy politických nauk, za německé okupace se podílel na odboji a po druhé světové válce přednášel na Vysoké škole politické a sociální a na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Jeho klíčovými badatelskými tématy se staly dějiny politického myšlení, mezinárodní vztahy v období 1848–1945, německá otázka, kancléři Otto von Bismarck a Adolf Hitler, ale také Niccolò Machiavelli.

Doba komunismu neumožňovala vydání jeho prací, proto podstatná část zůstala v rukopisech a byla vydána po roce 1989.¹ Nedokončen zůstal nástin Bauerových pamětí, jež bylo teprve nutno sestavit na základě zachovaných kapitol a poznámek. Tohoto úkolu se zasloužně ujal Martin Kučera, historik kulturních a politických dějin přelomu 19. a 20. století, který v rozsáhlém doslovu popsal osudy Bauerovy písemné pozůstalosti a složitou cestu za získáním jeho pamětí.

Uplatnil zde „rekonstrukční ediční metodu“, vhodnou pro knižní edice textů autorsky nedokončených nebo jen torzovitě zachovaných, u nichž vydavatel respektuje „půdorys autorské výpovědi“ a snaží se „do důsledků vycházet z pisatelovy intence“ (s. 330). Při poctivém uplatnění těchto zásad je možné dodat nehotovému spisu ucelený tvar a zachovat jeho pramennou hodnotu. Dvojnásob to platí u Bauerova textu, který v dokončených částech vykazuje přehlednou kompozici a nesporný literární talent. Kučera svůj ediční přístup osvětlil již dříve a nyní také v ediční poznámce. K němu je však třeba dodat, že každý odborný uživatel by uvítal hojnější používání hranatých závorek, aby bylo zcela zřejmé, kde promlouvá původní autor a kde dnešní editor. U samotné ediční poznámky překvapí, že je zbytečně zatížena věcně nesprávným exkursem o tématu z hlediska edice okrajovém, avšak v obecnějším pohledu nezanedbatelném, totiž o nepřechylování ženských jmen.²

Samotné Bauerovy paměti jsou svědectvím o promýšlení prožívaných dějin, ale hlavně o zážitcích a společenských kontaktech se značným informačním dosahem. To vše se týká

- 1 František BAUER, *Bismarck v mezinárodní politice po prusko-francouzské válce /1871–1890/*, ed. Martin Kučera, Praha 2001; TÝŽ, *Mein Kampf očima historiků*, ed. František Svátek, Praha 2005 (²2008).
- 2 Téma sice do knihy nepatří, je však vyjádřeno tak expresivním a zároveň generalizujícím způsobem, že je nelze přejít mlčením – už proto, že se obecně týká ediční práce a zobecnění poznatků z ní vyplývajících. Kdyby totiž editor znal starší literaturu (už od pozdního středověku a zvláště z období humanismu), uvědomil by si, že jeho kategorické tvrzení „přechylování je hloupost, již vymysleli buditelé pro český venkovský lid“ (s. 331) je zcela mimo realitu. Opak je totiž pravdou: nejen příjmení, ale i křestní jména a dokonce úřední hodnosti mužů, to vše bylo u žen, jejich manželek – zejména ve šlechtickém prostředí – přechylováno tak, aby se jednoznačně vyjádřilo příbuzenské a sňatkem vytvořené sepětí. Je to zdánlivá drobnost ediční praxe (a samozřejmě se netýká zbytečného přechylování jmen cizinek), ale právě ona naznačuje, že povýšenecké soudy o našich předcích a o starších dějinách jsou věcně ospravedlnitelné snad jen tehdy, když jsou podloženy znalostí, nikoli jen předsudkem a odkazem na humorné výroky Voskovce a Wericha, jak je tomu v Kučerově případě. – Abychom zbavili představitele jazykového obrození Kučerova nedomyšleného nařčení z hlouposti, stačí uvést aspoň jeden příklad dávného přechylování, zachyceného v popisu velkých aristokratických slavností, jež roku 1555 uspořádal habsburský arcikníže Ferdinand Tyrolský v Plzni; účastnili se jich totiž kromě jiných „paní Joachymová Šliková, paní Lorencová Šliková, paní Václavová Švihovská, paní Jaroslavová z Kolovrat, paní Beřkovská a paní Lukšanová...“ (Václav BŘEZAN, *Životy posledních Rožmberků*, I, Praha 1985, s. 116). K tomu je třeba dodat, že stejnou potřebu genderového rozlišení pocítovala i humanistická němčina, která přidávala k příjmení příponu *-in*, například Petingarin, Spierin apod. (tamtéž, I, s. 27; II, s. 492). Editorovi, který chce své názory na sociální aspekty dějin jazyka zobecňovat, lze doporučit, aby se alespoň letmo rozhlédl po slovanských či jiných flexivních jazycích a tam se přesvědčil, že není třeba lámat hůl nad předky tesklivým zvoláním *O tempora, o mores* (s. 331 recenzované knihy), ale že někdy se vyplácí následovat Catonovu radu *Nulli inquit tacuisse nocet...*

hlavně druhé poloviny třicátých let a doby druhé světové války. Hned na počátku Bauer podrobně popisuje kontakty s německým nacionalistickým politikem Otto Strasserem a dalšími německými osobnostmi, které se zabývaly problémem nacismu a kriticky se k němu vymezovaly. Autor otvírá širokou paletu svých kontaktů s novináři, zpravodajci a diplomaty, českými i zahraničními politiky a dobře informovanými ministerskými úředníky, německými emigranty v předválečném Československu a s mnoha dalšími pozoruhodnými osobnostmi, které měly co říci k mezinárodním vztahům v Evropě nebo byly zapojeny do jejich utváření.

Na základě vlastních poznatků či později zprostředkovaných sdělení (na prvním místě velmi dobře informovaného diplomata Vojtěcha Masného, československého vyslance ve Velké Británii, Itálii a Německu) přináší Bauer nepřeborné množství dílčích i zobecňujících poznatků o krizi demokracie a rozpadu evropského bezpečnostního systému, o době mnichovské krize a nacistické expanzi, o okupaci, protektorátním systému a odboji, zvláště v prostředí novinářů. Bauerovo pozorování dějin má své vrcholy na jedné straně ve snaze o vystižení sociální psychologie Němců a ve zhodnocení jejich institucí v době nacismu (SS, gestapo, nástroje propagandy a vládnutí v protektorátu) i čelných postav (Hitler, Neurath, Henlein, K. H. Frank aj.), na druhé straně v živé charakteristice významných postav české politiky (T. G. Masaryk, Jan Masaryk aj.).

V pamětech se prolíná osobní zkušenost s analýzou aktuální politické situace a s formulováním vlastních nebo častěji cizích (vyslechnutých) názorů na tuto problematiku. Je to zvláště důležité tam, kde Bauer odhaluje – na straně politiků i široké veřejnosti – míru porozumění nebo častěji nepochopení současnosti a blízké budoucnosti. V letech předcházejících mnichovské dohodě a druhé světové válce je to především opakovaný poukaz na nepochopení podstaty nacismu a hrozby katastrofálního válečného konfliktu. Tento nedostatek autor zdůrazňuje nejen u hlavních představitelů západoevropského appeasementu, ale také v případě prezidenta Edvarda Beneše, který podle Bauerova názoru včas nedocenil hrozbu hitlerovského Německa a nezájmu Francie a Velké Británie o garanci bezpečnosti pro východní sousedy Třetí říše. Při psaní pamětí měl autor samozřejmě výhodu kritika, který už dobře ví, jak vše dopadlo, avšak v Bauerově případě je třeba vzít v úvahu, že ve svých předválečných spisech na tato rizika včas a s hlubokou znalostí kontextu naléhavě upozorňoval.

Četba Bauerových pamětí a dalších jeho textů k memoárům připojených je mnohostranně poučná, a to nejen pro specialisty na třicátá a čtyřicátá léta 20. století. Svá témata tu najdou odborníci na církevní dějiny (poznámky o papežské politice a nunciaturách), historicky orientovaní slavisté (úvahy o postoji k slovanským národům a zvláště k Lužickým Srbům) či historici historiografie. Zvláštní místo zaujímají autorovy postoje k historii a její teorii (mj. rozbor vztahu Josefa Šusty k filosofii dějin a sociologii), k manipulaci dějinami (nacistický a kolaborantský výklad českých dějin) a k recepci starší minulosti jako mementa pro současnost (zejména vnímání bělohorského syndromu v době smrtelného ohrožení nacismem).³

3 „Tři sta let kráčel národ od Bílé hory na Hrad... Ať mu kdokoliv připraví jakoukoliv Bílou horu, národ se zase vítězně vrátí na Hrad, symbol svobody.“ – F. BAUER, *Život proti zkáze*, s. 7.

Bauerův výklad je doprovázen podrobným poznámkovým aparátem, který svědčí o důkladné prosopografické průpravě editora. Kučerovi se podařilo identifikovat a blíže charakterizovat stovky osob, čímž zvýšil výpovědní hodnotu cenného a zároveň čtenářsky přitažlivého Bauerova textu. Značný význam má i osobní rejstřík, je však podivné, že opomíjí jména zmíněná v dosloveh; je také škoda, že zde chybí zeměpisný rejstřík, který by usnadnil orientaci v dílčích tématech mezinárodních vztahů. Obrazová příloha přináší kvalitní reprodukce fotografií – zčásti osobních a rodinných, zčásti obecně významných pro politickou situaci v Československu kolem poloviny 20. století. Celkově lze edici Bauerových pamětí ve zpracování Martina Kučery pokládat za hodnotný pramenný příspěvek k poznání moderních českých dějin.

Jaroslav Pánek

Tatiana V. VOLOKITINA – Anna R. LAGNO – Albina F. NOSKOVA –
Boris S. NOVOSELCEV (eds.)

1968 god. Pražskaja vesna: 50 let spustja. Očerki istorii

Moskva – St.Peterburg, Institut slavjanovedenija RAN – Nestor-Istorija 2021, 368 s.,
ISBN 978-5-4469-2006-8.

V roce 2021 vydal Ústav slavistiky Ruské akademie věd sborník „1968. Pražské jaro o 50 let později. Eseje o historii“, na jehož přípravě se podíleli ruští, čeští a rumunští historikové. Události „odrážející snahu dát komunistickému hnutí nový impuls spojením socialistických hodnot s racionálním tržním hospodářstvím a mechanismy rozvinuté demokracie“¹ se opakovaně stávaly předmětem publikací, nicméně každé výročí je opět důvodem k návratu k „symbolické události, která určovala život a hodnoty několika generací“ (s. 2). Záměrem sestavovatelů sborníku bylo „seznámit čtenáře s novými materiály a dokumenty, přehodnotit na jejich základě události před půlstoletím, pokusit se najít originální badatelskou perspektivu“ (s. 9).

Tato publikace „pečlivě analyzuje 'zákulisí' pražského jara, přibližované čtenáři prizmatem diskusí o reformách a podrobným zkoumáním postojů českých intelektuálů Z. Mlynáře, R. Richty, J. Pelikána, O. Šika“ (s. 9). Pozornost je věnována historii federalizačního projektu a jeho realizaci, včetně jak kladných stránek nového státního modelu, tak od počátku v něm zakotvených slabin, které se později projeví v 90. letech. Jedním z ústředních témat práce bylo uvažování o důvodech použití síly k řešení československé krize. Kniha zároveň přibližuje protestní nálady československé veřejnosti, které byly v Moskvě při přípravě vojenské akce zjevně podceněny.

Autoři sborníku též podrobně prozkoumali stanovisko Rumunska, jehož hodnocení mnoha otázek ohledně vývoje „socialistického tábora“ bylo odlišné od stanovisek ostatních zemí sovětského tábora. Značná pozornost byla navíc věnována nejednoznačnému postoji

1 Т.В. ВОЛОКИТИНА, А.Р. ЛАГНО, А.Ф. НОСКОВА и Б.С. НОВОСЕЛЬЦЕВ, ред. 1968 год. „Празжская весна“: 50 лет спустя. Очерки истории. Москва/Санкт-Петербург: Институт славяноведения РАН/Нестор-История 2021. Dostupné z: doi 10.31168/4469-2006-8), s. 8.

Západu, resp. hodnocení akcí Jugoslávie a Rumunska během československé krize. V této recenzi se zaměříme na kapitoly věnované odrazu událostí před 50 lety v současném historickém povědomí Rusů a Čechů.

Valerij L. Musatov hledá v kapitole „Zamyšlení nad pražským jarem“ (s. 233–241) odpověď na otázku, proč je o události roku 1968 v Československu stále takový zájem. Soudí, že drama situace dodnes vzrušuje veřejnost. Se znatelnou skepsí připomíná, že historikové, zejména mimo Rusko, dodnes neztrácejí naději na nové objevy v ruských archivech. A konečně „zůstává nezodpovězena otázka, zda byl v roce 1968 proces obnovy společenských vztahů v [...] Československu [...] samostatný, nebo sledoval scénář svého druhu ‚barevné revoluce‘, iniciované vnějšími silami a jejich příznivci v zemi“ (s. 233n.).

Musatov míní, že zájem o tuto problematiku podněcuje i současná geopolitická situace, kdy se bývalé socialistické země staly členy NATO a stojí v kontextu obnovy konfrontace této vojensko-politické aliance s Ruskem. Ovšem: „Ruská federace není Sovětský svaz a Rusko nemůže být zodpovědné za vše, co se dělo za sovětské éry. KSSS byla rozpuštěna v roce 1991 a dnešní KSRF je běžnou parlamentní stranou“ (s. 233n.). A konečně stále existuje rozsáhlé otevřené pole výzkumu, týkajícího se plánů a návrhů samotných reformátorů.

Při diskusi o výsledcích pražského jara a vstupu cizích vojsk do Československa poukazuje autor zejména na řadu ruských historiků, kteří poukázali na tehdejší postoj amerických úřadů. Zejména to, že „vlny politických akcí v západní Evropě, květnová vystoupení studentů v Paříži, krizové události v Československu vyděsily Spojené státy americké, které vlastně naléhaly na Sovětský svaz, aby potlačil disent v socialistickém společenství... Velvyslanec SSSR ve Spojených státech, A. F. Dobrynin, oznámil, že prezident Johnson nejprve reagoval na zprávu o invazi vojsk klidně“² „Později Američané toto téma prosazovali v protisovětském duchu, zrušili plánované kontakty na nejvyšší úrovni, ale žádná zvláštní komplikace v mezinárodní situaci nenastala... Navíc se má za to, že výsledek československých událostí přispěl k uzavření dohod v Helsinkách v roce 1975“ (s. 240).

V eseji Julii A. Ščerbakové „Češi a Rusové o událostech před 50 lety“ nejvíc zaujme ta její část, kde se autorka pozastavuje nad některými aspekty postoje Rusů k invazi ozbrojených sil zemí Varšavské smlouvy na území Československa a také nad vývojem tohoto postoje, který se kryl s obraty moderních ruských dějin. Bezprostředně po roce 1968 většina občanů SSSR podporovala vstup vojsk, ale v období perestrojky Rusové změnili názory a odsoudili použití síly. V poslední době však lze pozorovat tendenci k návratu k původním stereotypům.³

- 2 Igor I. ORLIK, *Mirovoje soobščestvo i sobytija v Čechoslovakii v 1968 g.* In: Galina Muraško (ed.), 1968 god. Pražskaja vesna. Istoričeskaja retrospektiva. Sbornik statej, Moskva 2010, s. 189–190. (И.И. ОРИК, *Мировое сообщество и события в Чехословакии в 1968 г.* In: Г.П. МУРАШКО, (ред.), 1968 год. „Празжская весна“. Историческая ретроспектива. Сб. статей, Москва 2010, s. 189–190); Vjačeslav I. DAŠICEV, *Pražskaja vesna – novoje pročtënie socialističeskoj reformacii*, Socialno-gumanitarnyje znanija, 2010, č. 6, s. 188–197. (В. И. ДАШИЦЕВ, „Празжская весна“ – новое прочтение социалистической реформации, Социально-гуманитарные знания, 2010, N. 6, s. 188–197).
- 3 Aleksej MAKARKIN, *Kak menjaloš otnošenije rossijan k pražskoj vesně*, Ježednevnaja delovaja gazeta RBK, č. 140, 21. 08. 2018. (А. МАКАРКИН, *Как менялось отношение россиян*

Je třeba poznamenat, že roste počet Rusů deklarujících povědomí o „pražském jaru“. V roce 2008 o něm nevědělo 55 % dotázaných, roku 2013 už jen 50 % a 2018 pouze 46 %. Tato dynamika je doprovázena nárůstem počtu lidí, kteří ospravedlňují umístění Rudé armády na československé území. V roce 2008 označilo invazi za reakci na „podvratnou akci západních zemí“ 12 % respondentů, roku 2013 již 16 % a v roce 2018 dokonce 21 %. Celkově se v odpovědích Rusů stále zřetelněji projevuje tendence sejmut vinu ze SSSR za vojenské řešení situace. Současné Rusko nadto podle nich není morálně odpovědné za srpnové události roku 1968. Tato názorová pozice se formovala již před anexí Krymu a před konfliktem se Západem: v roce 2008 to uvedlo 28 % respondentů, roku 2013 již 60 % z nich.⁴

Při nahlédnutí do historie a s poukazem na skutečnost, že již od Gorbačovovy doby byla intervence v Československu na oficiální úrovni vedením SSSR a pak i samostatnou Ruskou federací opakovaně odsuzována,⁵ autorka zároveň poznamenává, že v poslední době lze pozorovat náznaky odklonu od tohoto jasného a jednoznačného postoje. Markantním příkladem je skandál s návrhem zákona, předloženým v červnu 2016 skupinou poslanců ruskému parlamentu na udělení postavení veteránů bojových akcí účastníkům vstupu sovětských vojsk do Československa v roce 1968. Tento návrh vyvolal protest řady představitelů České republiky. Návrh zákona byl následně zamítnut, přičemž jak vláda Ruské federace, tak parlamentní výbor pro záležitosti veteránů se původně proti přijetí návrhu zákona ohradily s tím, že účastníci vstupu vojsk do Československa se žádných bojových akcí nezúčastnili a nemůžou tedy být uznáni jako veteráni.

Všimněme si jedné – podle mého názoru překvapivé – odchylky ve vidění této kauzy z české perspektivy. Jeden z argumentů pro uznání účastníků invaze roku 1968 za válečné veterány byla skutečnost, že nezávislá Ukrajina své vojáky, kteří se roku 1968 zúčastnili invaze do Československa, uznala za veterány již před více než 25 lety. Podle sbírky ukrajinských právních předpisů jsou tak válečnými veterány nejen účastníci občanské války ve Španělsku ve 30. letech, účastníci arabsko-izraelských válek na arabské straně, vietnamských a korejských válek, sovětsko-čínských ozbrojených konfliktů, ozbrojených

к «Правды», Ежедневная деловая газета РБК, N. 140, 21. 08. 2018). Dostupné z: <https://www.rbc.ru/newspaper/2018/08/22/5b7a64db9a7947cb67bd3681> (22. 01. 2022).

4 *Vvod vojsk v Československo*, in: Avtonomnaja nekommerčeskaja organizacija Analitičeskij centr Jurija Levady (ANO Levada-Centr), 21. 08. 2018. (*Ввод войск в Чехословакию*. In: Автономная некоммерческая организация Аналитический Центр Юрия Левады (АНО Левада-Центр), 21. 08. 2018.) Dostupné z: <https://www.levada.ru/2018/08/21/vvod-vojsk-v-chehosloviakiyu/> (22. 01. 2022)

5 *Zajavlenije rukovoditelej Bolgarii, Vengrii, GDR, Poľši i Sovětskogo Sojuza*, Pravda, No 339. 05. 12. 1989, s. 2. (*Заявление руководителей Болгарии, Венгрии, ГДР, Польши и Советского Союза*. In: Правда, No 339, 05. 12. 1989, s. 2.; *Dogovor o družestvennyh otnošenijach i sotrudničestvě meždú Rossijskoj Federacijej i Češskoj Respublikoj*. 26. 08. 1993. Praha. In: Elektronnyj fond pravovoj i normativno-techničeskaj dokumentacii. (*Договор о дружественных отношениях и сотрудничестве между Российской Федерацией и Чешской Республикой*. 26. 08. 1993. Прага. In: Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации.) <http://docs.cntd.ru/document/901898022> (22-05-2020).

konfliktů v Africe, ale také účastníci vojenských operací v Československu v letech 1968–1969 a v Maďarsku v letech 1956–1957.⁶ Ač legislativní normy Ukrajiny nikdy nebyly tajné, nelze zjistit jakoukoliv reakci české veřejnosti na tuto skutečnost.

Zajímavé je zejména zdůvodnění, které uvedli autoři onoho návrhu zákona z roku 2016. Hlavním úkolem sovětských vojsk v Československu v roce 1968 bylo podle jejich názoru „potlačení protistátního převratu“, který opozice připravovala, „spoléhajíc se na podporu západních zemí“. Vysvětlující poznámka k návrhu zákona uvádí, že pro podzim roku 1968 Německo a NATO údajně plánovaly pod rouškou vojenských cvičení „obsadit území, zabraná Německem v roce 1938“. To mělo následně vést k vystoupení Československa z organizace Varšavské smlouvy. Mezi zastánce změny politického kurzu v Československu patřili „bývalí nacisté, esesáci, představitelé reakčního kléru“ (s. 247).

Autorka poznamenává, že „v ruském veřejném mínění je v poslední době tendence revidovat dosavadní hodnocení události roku 1968 v Československu. V roce 2013 provedlo Levada-Centrum průzkum veřejného mínění, v němž respondenti odpovídali na otázku: „Co si myslíte, že se tehdy stalo v Československu?“ Z dotázaných, kteří alespoň něco věděli o událostech roku 1968, se 27 % domnívalo, že šlo o „pokus antisovětských a revizionistických sil ve vedení Československa o převrat a odtržení země od socialistického tábora“. Roku 2008 byl podíl takto smýšlejících jen bezmála poloviční: stejnou odpověď uvedlo 15 % respondentů. Téměř o polovinu se přitom snížil i počet těch, kteří události považovali za „pokus o demokratickou obnovu socialismu“ (14 % v roce 2008 a 8 % roku 2013). Počet respondentů, kteří považovali invazi do Československa za „akt potlačení lidového hnutí proti socialismu a zastrasování případné opozice v jiných socialistických zemích“, se mezi léty 2008 a 2013 zvýšil o 10 %, konkrétně z 21 % na 31 % (s. 249).

Zajímavá studie Ščerbakové však ve čtenáři zanechává dojem, že „v ruském veřejném mínění se v poslední době objevila tendence revidovat předchozí hodnocení události roku 1968 v Československu“. Autorka tak doslova formuluje svůj závěr (s. 249) a ilustruje ho daty sociologických výzkumů. Tato změna se však týká pouze „těch, kteří o událostech roku 1968 alespoň něco slyšeli“. A takových je jen o něco více než polovina dotázaných, tedy méně než 15 % všech respondentů. Ti o těchto událostech většinou nic nevědí a nezajímají se o ně.

O něco více než čtvrtina zbývajících (informovanějších nebo angažovanějších?) respondentů vyjadřuje „revizionistické“ hodnocení událostí. Taková data tedy umožňují soudit pouze o trendu měnících se historických hodnocení, který prokázala malá část současné ruské společnosti.

Irina A. Gerčikova si v kapitole „Vnímání události srpna 1968 v Čechách, na Slovensku a v Rusku. K 50. výročí operace *Dunaj*“ (s. 250–258) klade otázku, proč dodnes zůstávají události srpna 1968 z české perspektivy aktuální. Podle některých ruských historiků zůstává pražské jaro „přelomovou událostí druhé poloviny 20. století“, zatímco jiní v něm

6 Official web-portal of the Parliament of Ukraine. Legislation of Ukraine; <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/63-94-%D0%BF> (22-01-2022).

7 Galina P. MURAŠKO, *Izbrannoje*, Moskva 2011, s. 477. (Г. П. МУРАШКО, *Избранное*, Москва 2011, s. 477.)

vidí článek řetězu „českého osudu“ v kontextu sporů o smyslu českých dějin.⁸ Autorka také upozorňuje na významné místo, které reflexe těchto událostí zaujímá v české a slovenské literatuře a umění. V ruské literatuře najdeme takovou stopu v poezii Jevgenije Jevtušenka. Z českých publikací o vnímání události z ruského pohledu autorka zmiňuje knihu Josefa Pazderky⁹ a její překlad do ruštiny,¹⁰ přičemž připomíná, jak zřídka se v českých publikacích píše o ruské perspektivě.

Poté autorka zmiňuje řadu ruských publikací a televizních pořadů od roku 2015 o událostech roku 1968 v Československu, které jsou otevřeně revizionistické povahy, to znamená, že se snaží zdůvodnit invazi vojsk potřebou zabránit vojenskému převratu inspirovanému Západem atd. Autorka se ptá, proč dochází k přehodnocování událostí, ale místo odpovědi odkazuje na jeden z rozhovorů, které ve své knize poskytl Leonid Šinkarev: „Vždy jsem odsuzoval vstup vojsk do Československa, stále si myslím, že je to chyba. Ale nyní poté, co se Češi, byť symbolicky, zúčastnili americké akce proti Jugoslávii, kdy vyslali své vojáky do Iráku, a nyní chtějí postavit americkou sledovací stanici, musí svůj pohled na události roku 1968 přehodnotit. Neměli jsme tehdy právo hájit své strategické zájmy? Nebo je to pro Američany v pořádku, ale my nemůžeme? Jsem dokonce rád, že se Češi takto zachovali. Odstranili kámen z mé duše. Už se před nimi necítím vinen za rok 1968. Dost! Nikomu nic jiného nedlužíme. Velké Rusko nemůže dále jít kupředu s hlavou otočenou dozadu...“¹¹ Tato pozice („Přestaňte činit pokání, přestaňte analyzovat“) je podle autorky blízká mnohým lidem v Rusku. Pravděpodobně již není třeba činit pokání, říká Šinkarev, ale je lepší naučit se naslouchat druhým – i když jsou to národy s nevelkým územím. Ale musíme s nimi počítat, vyjednávat, respektovat – nikdo doposud nezrušil mravní zásady.¹²

Celkově se tento recenzovaný sborník jeví jako tematicky relevantní a zajímavý. Autorům a editorům se podařilo dosáhnout vzácného a velmi užitečného efektu: v knize najdeme pohled na události roku 1968 z různých perspektiv (československé, sovětské, jugoslávské, rumunské). I když mohou být některé kapitoly v knize názorově sporné, kniha jako celek je užitečná, neboť se pokouší shromáždit do jednoho celku různé úhly pohledu.

Igor Zavorotchenko

8 Aleksandr BOBRAKOV-TIMOŠKIN, *Simvol „českéj sudby“: 1968 god v kontekstě „sporov o smysle českéj istorii“*, in: *Neprikosnovennyj zapis*, 2008, č. 4, s. 69–83. (А. БОБРАКОВ-ТИМОШКИН, *Символ „чешской судьбы“: 1968 год в контексте „споров о смысле чешской истории“*, *Неприкосновенный запас*, N. 4, 2008, s. 69–83.)

9 Josef PAZDERKA (ed.), *Invaze 1968: ruský pohled*, Praha 2011, s. 6.

10 Й. ПАЗДЕРКА (ред.), *Вторжение: Взгляд из России, август 1968*, Прага 2016.

11 Leonid ŠINKAREV, *Ja eto počti забыл. Опыт психологических очерков событий в Чехословакии в 1968 г.*, Moskva 2008, s. 417. (ШИНКАРЁВ, Л.: *Я это всё почти забыл: Опыт психологических очерков событий в Чехословакии в 1968 г.* Москва 2008, s. 417.)

12 T. V. VOLOKITINA a další: 1968 god, s. 258.

Jiří KOCIAN – Jaroslav PAŽOUT – Tomáš VILÍMEK – Stanislav BALÍK –
Vít HLOUŠEK

Dějiny Komunistické strany Československa IV: (1969–1993) Praha, Academia 2020,
592 s., ISBN 978-80-200-3174-7.

V roce 1921 došlo k secesi v rámci tehdejší Sociálně demokratické strany. Odštěpeným subjektem bylo její radikální křídlo, jehož členové se nazývali komunisté. V Československu tak vznikla Komunistická strana. Nyní, sto let od tohoto rozdělení, nastala také doba, kdy se obě zmíněné strany již nacházejí mimo parlament. Symbolicky se tím působení komunistické strany na území Československa a posléze Českých zemí historizovalo. Je s podivem, že až nyní spatřuje světlo světa první ucelená syntéza dějin této, ve dvacátém století výrazně působící, strany.

Recenzovaná publikace představuje součást dlouhodobého projektu Ústavu soudobých dějin AV ČR: Komunistická strana Československa a bolševismus. Prvním dílem z předpokládané čtyřdílné série je paradoxně svazek čtvrtý, na sledované časové ose dějiny strany poslední. Během následujících tří let se můžeme těšit na zbylé tři svazky. První část přiblíží vývoj, proměny a činnost KSČ jako antisystémové strany v letech 1921–1938/1939, společně se vstupní kapitolou o vývoji komunistického hnutí v letech 1918–1921. Centrem pozornosti druhého svazku bude činnost ilegální KSČ v průběhu nacistické okupace a existence Slovenského státu, posléze i v období lidové demokracie, kdy KSČ obsadila důležité vládní resorty a pronikla do státního aparátu, což přispělo k přípravě a provedení komunistického státního převratu v únoru 1948. Třetí svazek bude detailně zaměřen na KSČ jako na stranu monopolní moci v průběhu padesátých let a následně i na šedesátá léta, jež se nesla ve znamení nárůstu reformního potenciálu. Ten ve výsledku vedl k Pražskému jaru, přičemž součástí bude i počáteční fáze normalizace završena nástupem Husáka do vedení KSČ v dubnu 1969.

To je také počáteční bod svazku čtvrtého, zde recenzovaného. Ten se zabývá obdobím konsolidace režimu v průběhu sedmdesátých let a během osmdesátých let pak erozí celého režimu, vedoucí nejprve k pokusu o reformu a poté k pádu KSČ jako strany monopolní moci. Publikace též sleduje krátké období trvání ČSFR, resp. transformaci a osudy polistopadové České i Slovenské komunistické strany.

Struktura publikace se odvíjí od klíčových témat, vytyčených autorským kolektivem. Těch je celkem pět, konkrétně: a) chronologický vývoj KSČ na pozadí celkového vývoje země, b) organizační struktura KSČ a situace uvnitř strany, c) proměna politického systému ve vztahu ke KSČ, d) KSČ a společnost, e) zahraničně politický rámec existence KSČ a její politiky. Tato témata se opakují v rámci celé syntézy. První nepoměrně rozsáhlejší blok textu je časově ohraničen zhruba dubnem roku 1969 až listopadem/prosincem 1989. Druhý, svým způsobem dodatkový blok, se zabývá osudem KSČ a její transformací po ztrátě hegemoniálního postavení až do rozdělení Československa. Tyto dvě části doplňuje rozsáhlá příloha, zahrnující seznam tabulek, seznam použitých zkratk, jmenný rejstřík, prameny a literatura, anglické shrnutí, seznam a zdroje obrazové přílohy a konečně obrazová příloha.

Úvodní slovo Jiřího Kociana dává čtenáři hned v počátku na srozuměnou, že střízlivé a pokud možno objektivní hodnocení komunistické minulosti je základní myšlenkou celého projektu. Na do jisté míry pozitivistickém ladění autorů nelze spatřovat nic negativního, a to především ve světle vývoje soudobých dějin v posledních třiceti letech. Po období zaplňování bílých míst Československých dějin v devadesátých letech minulého století¹ se nejen žurnalistika stácela k antikomunistickým narativům, často obsahující dichotomii „my a oni“. V průběhu devadesátých let se ale počínala rodit, a stále má své místo, i realističtější interpretace minulosti, která dává větší prostor k vyjádření dobovým aktérům.²

Tento přístup vedl k vykreslování dějinných zkušeností jako mnohovrstevnaté reality. Strípky poznání nejnovějších dějin přidávala i další odvětví historických věd, jako například hospodářské dějiny.³ Mimo tento, dalo by se říci realistický směr, se v poslední době profiluje (paradigmaty studenoválečné historiografie řečeno) narativ revizionistický reprezentovaný Michalem Pullmanem.⁴ Počáteční působení strany sice již před čtyřiceti léty zmapoval Jaques Rupnik, nicméně jeho analýza prvních desetiletí Komunistické strany odpovídá pramennou základnou a použitými zdroji době svého vzniku.⁵

Recenzovaná kniha jako součást celkového zpracování dějin strany se již může pyšnit zcela komplexním vytěžením pramenného materiálu. Jaroslav Pažout a Tomáš Vilímek, autoři prvního bloku, opírají svoji argumentaci o ohromující množství archivního materiálu a literatury. Dá se říct, že v případě „normalizačních“ kapitol bylo vyčerpáno celé spektrum zdrojů. Ty zahrnují archivní výzkum, který se však neomezoval pouze na Národní archiv, ale také na Archiv bezpečnostních složek i archivy zahraniční (německý a slovenský), archivy podnikové a resortní. Často používaným pramenem jsou vnitrostranické informace či zápisy z jednání ÚV KSČ, které perfektně dokreslují atmosféru v nejvyšších patrech strany.

Díky těmto vhlédům do skutečných, nikoli v krkolomném normalizačním jazyce kaširovaných promluv nejvyšších aktérů, získává čtenář obraz o skutečném fungování Komunistické strany. Mnohdy tak lze nabýt dojmu, že v historickém období, nazývaném normalizace, nešlo o dobro lidu, odvrácení hrozby imperialistů a už vůbec ne o ideologii. Jedinou motivací se zdá být – mnohdy na výsost individualistické – subjektivní uspokojení jednotlivce. Vnitřní stranické informace podávají výpověď o chování jednotlivců v rámci

1 Míním tím především aktivitu Viléma Prečana, jednoho ze zakladatelů ÚSD AV ČR, či Karla Kaplana, který se po revoluci roku 1989 nepřehlédnutelnou měrou podílel na zaplňování bílých míst československých soudobých dějin.

2 Miroslav VANĚK, *Obyčejní lidé--?: Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*, Praha 2009, 3 sv.

3 V tomto směru nelze nezmínit ucelenou dvousvazkovou syntézu hospodářských dějin Československa od Václava Průchy: Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, Brno 2009, 2 sv.

4 Takovou kategorizaci si vypůjčuji od Miloše Havelky, který se tímto způsobem vyjadřuje o Pullmanových interpretacích v souboru statí: *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu* zmiňuje ve své recenzní studii pro časopis Soudobé dějiny. Miloš HAVELKA, *Ideologická kritika ideologické kritiky normalizace*, Soudobé dějiny 25, č. 1, 2018, s. 229–243.

5 Jacques RUPNIK, *Histoire du parti communiste tchécoslovaque*, Paris 1981, česky: *Dějiny Komunistické strany Československa: Od počátků do převzetí moci*, Praha 2002.

určitého kolektivu, v tomto případě ÚV KSČ. Motivace jeho členů jsou mnohdy podmíněny setrváním na určitém postu či postupu výše. Taková tendence v konečném důsledku postupovala celou stranu od těch nejnižších, kandidátských pozic až na vrchol. Samostatným zdrojem informací jsou opoziční písemnosti. Nejde jen o známá díla opozičních intelektuálů, ale také o letáky, dopisy nebo deníky a memoáry. Atmosféru doby dokresluje oficiální tisk. Akce mocenského centra jsou sledovatelné též na bázi normativních pramenů.

Z posledního jmenovaného okruhu pramenů vyplývá, že většina reform, diskutovaných v průběhu roku 1968, nevstoupila v platnost. De facto se tehdy jednalo o vcelku neformální, nikoli normativní, demokratizaci. Tím byly usnadněny následné autoritářské kroky normalizačního (personálně se stále prolínajícího s polednovým) vedení. Jako překážka těmto procesům tak stál pouze, až na několik jednotlivců v rámci ÚV, vnější odpor veřejnosti, a ten byl vcelku rychle zlomen.

Jak již bylo naznačeno, vnitřní dění ve straně se vyznačovalo poněkud větší diferenciací, než jak se mohlo zdát při pohledu zvenčí. Vedle liberálů, respektive reformistů, byly ve straně v prvních letech normalizace další proudy, konkrétně konzervativci kolem Vasila Biľaka, levicoví sektáři kolem Josefa Jodase nebo pragmatici v čele s Gustávem Husákem. Pažoutem jsou akcentovány probíhající změny na vedoucích pozicích v rámci strany. Především čistkám se Pažout věnuje velice pečlivě až obšírně. Dobu do voleb 1971 chápou autoři jako období stabilizace režimu, dá se říci skutečnou normalizaci v pravém slova smyslu. Zásadní jev tohoto období představují čistky a rapidní úbytek straníků. Ten měl být dle naplánovaných ukazatelů opět doplněn na předlednovou úroveň během následujícího desetiletí.

Na dobu po volbách 1971 lze nazírat jako na konsolidační éru. Ačkoli je normalizační období obvykle popisováno jako šedé a společensky nehybné, při bližším pohledu se tato premisa nezakládá na skutečnosti. Nelze zmínit veškerá témata, která autoři analyzovali v jím svěřeném prostoru, jedná se o širokou škálu motivů provázejících nejen stranickou každodennost, ale také vztah KSČ a většinové společnosti. Ten determinovala hospodářská situace. Jedním z motivů je tak stále se opakující problematika zdražování, která vyvolávala mezi obyvateli vzpomínky na měnovou reformu. S hospodářskou stagnací z poloviny sedmdesátých let tak koreloval zvyšující se počet stížností, jež lze považovat zaprvé za dobový fenomén, ale také za jeden z hlavních komunikačních kanálů mezi stranou a společností.

Podobné procesy byly pozorovatelné i v rámci strany, kdy tlak řadového členstva občas vyústil v drobnou změnu. Zajímavé je i zohlednění vlivu mezinárodního komunistického hnutí na život strany či mezinárodně politické situace, především pak konec détente a invaze do Afghánistánu. Výraznou součástí života strany se později stalo též potýkání s lidskoprávní opozicí, ale také s principiálním odporem „běžných“ lidí. Autoři ukazují, že na nižších úrovních stranické organizace se vyskytly případy sympatií s Chartou 77. Stranická disciplína pokulhávala i v případě všudypřítomné hospodářské kriminality, kterou mnohdy přehlížely i kontrolní orgány hospodářských organizací. Byli do ní zapojeni straničtí činitelé na různých úrovních. To v konečném důsledku narušuje vnímání KSČ jako disciplinované monolitické organizace.

Zhoršující se životní úroveň na konci sedmdesátých let a v průběhu let osmdesátých narušila křehký konsenzus s většinovým obyvatelstvem. Autoři tak vykreslují vztah

společnosti a strany, který se od období čístek a relativně úspěšné pětiletky v první polovině sedmdesátých let proměňoval až k listopadovým událostem. Relativní klid, respektive hraná loajalita, jak ji popisují například Milan Šimečka či Václav Havel,⁶ se změnila v iritaci režimem, kterou bylo nutné z hlediska strany řešit. Reforma však nebyla dlouho na pořadu dne.

Strašák roku 1968 obcházel normalizační vedení po celou dobu jeho existence. Tento problém byl umocněn i skutečností, že většina ÚV byla v tomtéž personálním složení od sedmdesátých let. Impulz musel přijít ze Sovětského svazu, a i přesto byla aplikace reformem velice těžkopádná. Závěrečná éra existence socialistického Československa se tak nesla ve znamení perestrojky. Během období, kdy režim už nebyl schopen poskytovat ani relativní sociální pohodlí a v očích většiny postrádal jakoukoli legitimitu, vyvrátila situace na konec normalizačního systému. K tomu také došlo ve zrychleném čase dějin listopadu roku 1989.

Na tyto události navazují politologové a historici zároveň, Stanislav Balík a Vít Hloušek. Ti zpracovali krátký závěr existence komunistické strany v Československu. Během pouhých tří pre revolučních let bylo uspořádáno neuvěřitelných sedm sjezdů, a tak se i toto období vyznačuje určitou periodizací. Prvním časovým úsekem je kolaps mocenského postavení strany, jehož zárodky lze vysledovat již v průběhu přestavby, a plně se projevuje na konci roku 1989. Na počátku roku 1990 došlo ke krátké etapě ohrožení. V tomto období přišla od strany směrem k veřejnosti jediná omluva a přehodnocení jejího minulého působení. Po letních volbách roku 1990, kdy již bylo jasné, že k žádnému násilnému či normativně definitivnímu konci strany nedojde, nastalo třetí období. V tom se Komunistická strana Čech a Moravy (KSČM) stala běžnou součástí politického prostředí. Toto období lze považovat za ukončené až nyní, kdy se KSČM stala mimoparlamentní stranou. Autoři zdůrazňují, že KSČM byla spolu s Ruskou komunistickou stranou jedinou v regionu, která se nepřejmenovala a své identity z minulosti se nezřekla. To kontrastuje se Slovenskou komunistickou stranou, která po revoluci prošla demokratizační transformací, jež ji však přesto s příchodem nového milénia nezachránila od zániku.

Balík s Hlouškem zakládají svoji část knihy spíše než na pramenech na již vydané literatuře. Je sice pravda, že se autoři snažili vytěžit maximální možné množství materiálu, k čemuž jako důkaz slouží jejich rozborů dobového tisku a dostupných dokumentů, vydávaných komunistickou stranou. Nevyčtený, avšak všudypřítomný je problém s velice komplikovanou dostupností archivního materiálu pro léta následující po roce 1989. Nicméně uspořádání informací v přehledném celku poslouží, do doby, kdy bude možný hlubší archivní výzkum, jako potřebný odrazový můstek pro prohloubení poznání nejnovějších dějin strany.

Po formální stránce je publikace zpracována velice pečlivě, nalezené chyby lze považovat spíše za marginální či vzniklé redakčním přepracováním textů do tisku. Například dvojaké citování téhož odstavce (s. 444 pod čarou a na s. 478 v textu). Jak již bylo naznačeno, autoři se nepouští do metodologického přehodnocování či vyhraněných narativů, předkládají události minulé tak, jak o nich vypovídají prameny. S tím souvisí i použitý jazyk. Vzletné fráze o obrazech nahrazuje v této publikaci srozumitelná a jasná argumentace. Prakticky

6 Milan ŠIMEČKA, *Obnovení pořádku*, Brno 1990; Václav HAVEL, *Moc bezmocných*, Praha 1990.

tak není možné s autory o čemkoli polemizovat, interpretace v knize ustupuje argumentaci pramenů. Ta je často podepřena nikoli jediným pramenem, ale informacemi z více zdrojů.

Dějiny Komunistické strany Československa IV. tak představují jeden ze základních stavebních kamenů moderního historického výzkumu. Nejednomu historikovi ušetří čas, který by jinak trávil základním výzkumem v archivech. Z kvalit prvního dílu tak lze vyvozovat, že se historická obec může v následujících letech těšit na dokončení monumentální syntézy dějin Komunistické strany.

Marek Skála

Jan RYCHLÍK

Československo v období socialismu 1945–1989

Praha, Vyšehrad 2020, 415 s., ISBN 978-80-7601-334-6.

Syntetických nebo přehledových prací týkajících se dějin poválečného Československa se v posledních letech objevilo několik.¹ Výrazné místo mezi nimi zaujímá obsáhlá syntéza z pera znalce zejména česko-slovenských vztahů, odborníka na dějiny Ukrajiny a Balkánu, Jana Rychlíka. Autor si téma vymezil snad poněkud svérázně: zahrnul do něj sice i poválečnou tzv. Třetí republiku 1945–1948, líčení však ukončil volbou Václava Havla prezidentem na konci roku 1989 a následující trojletí československého porevolučního postupného rozchodu se socialismem i se Slováky již nechal zcela stranou pozornosti. Rychlík slovenskou problematiku ve výkladu cíleně vynechal a odkázal na své syntetické zpracování tohoto tématu.² Předložená práce, vycházející z autorových vysokoškolských přednášek, je deklarována jako produkt základního výzkumu: „Mým úmyslem při psaní této knihy bylo jít pokud možno „ad fontes“ a vycházet primárně z původního archivního materiálu a dobového tisku.“ Ovšem: „V některých případech jsem oproti svému původnímu záměru musel vycházet z tzv. druhostupňových pramenů, tj. z odborné literatury“ (s. 11).

Právě literatuře, nikoliv však charakteristice použitých archivních pramenů věnoval autor poměrně rozsáhlou, nesporně cennou, úvodní kapitolu. Zde vytýčil také koncepci této syntézy. Jeho záměrem bylo ukázat, „jak se idea socialismu a komunismu vyvíjela od ideálu, který se zdál zcela reálný a o němž miliony lidí věřily, že má vědecký základ, k přesvědčení, že jde o nereálnou utopii“ (s. 33). Problémem je, že autor vůbec nereflektuje skutečnost, že „socialismus“ byl v poválečné Evropě skloňován prakticky úplně všude... ovšem různí politikové a ekonomové či publicisté si pod ním představovali velmi rozdílné společenské systémy – většinou diametrálně odlišné od konceptu socialistické diktatury, prosazované Sovětským svazem na území jím mocensky ovládaném. Autor se ani nevyjadřuje k tomu,

1 Především Jindřich DEJMEK a kol., *Československo. Dějiny státu*, Praha 2018. Soudím, že by v této souvislosti měla být připomenuta též kniha Jan KŘEN, *Čtvrt století střední Evropy. Visegrádské země v globálním příběhu let 1992–2017*, Praha 2019, navazující na klasickou, pro téma zásadní, Rychlíkem nicméně „přehlédnutou“ práci téhož autora: Jan KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005.

2 Jan RYCHLÍK, *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914–1992*, Praha 2012.

že i v Československu si konkurovaly velmi rozdílné vize „socialismu“: vedení KSČ o této diskrepanci dobře vědělo a užilo ji k manipulacím společností a k likvidaci „socialistické“ politické konkurence.

Kniha je rozdělena do sedmi, dále bohatě členěných kapitol, vybavených rozsáhlým aparátem, odkazujícím (poněkud v rozporu s autorovým koncepčním prohlášením v předmluvě) primárně nikoliv na prameny archivní provenience, ale spíše na bohatou sekundární českou a jazykově anglickou literaturu. (Na početnou, i česky tištěnou produkci německých autorů – exemplárně Peter Heumos³ – k československým poválečným dějinám autor bohužel prakticky zcela resignoval.)⁴ Odlišný, tedy badatelský charakter by měla mít závěrečná kapitola „Konec komunistického režimu“ (s. 317–366). Zde ovšem Rychlík vytěžil spíše než archivní fondy především vzpomínkové publikace prominentních účastníků listopadového dění, a to z obou stran pomyslné barikády.

Rychlíkův text se plně soustřeďuje na vnitřní dějiny Československa, jen v náznacích autor připomíná dění v Sovětském Svazu nebo jeho satelitních státech, širší kontexty nechává mimo úhel pohledu. Nic proti tomu, ale ať chceme nebo nechceme, byli jsme od konce války součástí sovětské sféry vlivu a dění v Československu bez něj nejde popisovat. Je-li tedy na s. 44 konstatování, že „Československo odmítlo na nátlak Moskvy účast na Marshallově plánu a Západ je definitivně odepsal jako sovětský satelit“ a na protější s. 45 autor tvrdí: „Komunistický režim v Československu zde proto nebyl nastolen v důsledku přímé vojenské přítomnosti... ale byl důsledkem komunistického státního převratu. Ten měl podporu nezanedbatelné části obyvatelstva, přičemž ještě větší jeho část byla pasivní nebo lhotejná,“ dopouští se autor zřejmého protimluvu: Buď tedy byla naše republika již 1947 sovětský satelit, nebo se tu až o rok později komunistická diktatura etablovala bez přímého sovětského vlivu interním pučem.⁵

Rychlík připomíná, že si jeho kniha v naznačeném rámci „všímá především zlomových událostí politického a sociálního vývoje“ a „zvýšená pozornost je věnována poměrně krátkému období let 1968–1969“. Po kratší, faktograficky ne zcela spolehlivé⁶ kapitole

3 Kupříkladu Peter HEUMOS, „*Vyhráme si rukávy, než se kola zastaví!*“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*, Praha 2006.

4 Z nejnovějších publikací zmiňme alespoň Martin SCHULZE-WESSEL, *Pražské jaro. Průlom do nového světa*, Praha 2018.6.

5 Možná by autorovi pomohla znalost knihy Rüdiger ALTE, *Die Außenpolitik der Tschechoslowakei und die Entwicklung der internationalen Beziehungen 1946–1947*, München 2003; srovnej moji recenzi: *Soudobé dějiny* 14, 2007, s. 154–162.

6 Rychlík bohužel zcela ignoruje produkci Česko-německé komise historiků. Velmi patrné je to na jeho líčení vražedných protiněmeckých excesů z léta 1945 na s. 48. K masakru v Ústí nad Labem srovnej Vladimír KAISER, *Konec války a vyhnání Němců z Ústecka*, in: Detlef Brandes – Edita Ivaničková – Jiří Pešek (ed.), *Vynutěný rozchod. Vyhnanie a vysídlenie z Československa 1938–1947 v porovnaní s Poľskom, Maďarskom a Juhosláviou*, Bratislava 1999, s. 157–170, zde s. 165, kde je vyloženo, že „pachatelé masakru prokazatelně nebyli ústečtí Češi. Jednalo se o příslušníky RG, Svobodovy armády, rudoarmějce a velké množství těsně před masakrem do Ústí přibývajících civilistů.“ Československá policie – v rozporu s Rychlíkovým míněním – proti nim zasahovala. K „brněnskému pochodu smrti“ pak srovnej: Emília HRABOVEC, *Vertreibung und Abschub*.

o létech před 1948 tak následuje rozsáhlejší líčení o „budování základů komunistického systému“ do roku 1953 a krátká třetí kapitola o „Období tání a nového tuhnutí let 1953–1960“. Kupodivu ještě kratší (s. 167–189) je kapitola o Zlatých letech šedesátých. Je to mj. dáno tím, že autor ponechává zcela stranou pozornosti veškerou kulturu, a to jak v jejím tvůrčím nebo také elitářském, ale právě v této době mimořádně politickém výměru, tak v její „kulturně-civilizační“ či recepční dimenzi.⁷ Jen kratičkou zmínkou (s. 209n.) je dotčena problematika církví v české části republiky a jejich oživení, resp. snahy o nové společenské působení. Právě pro „dlouhá“ šedesátá léta vede ovšem tento Rychlíkův „bezkulturní“ náhled, rezignující na výklad dění a proměn sociální, kulturní a generačně „mentální“ struktury společnosti v Československu k masivním deformacím prezentovaného obrazu. Kultura se ale právě v této době proměnila v jednoznačné, stranou však jen částečně kontrolované či dokonce řízené politikum.

Je to bohužel patrné i tam, kde autor přece jen kulturní téma zmíní, např. v podkapitole o IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů (s. 185nn.). Tam přece nešlo jen o to, co „spektakulárního“ kdo z mladých komunistických literátů řekl kritického na adresu rodné strany, jak dokládá Rychlík podle sjezdového protokolu. Snad podstatnější byla skutečnost, že tu mladá a vzdělaná komunistická elita před zraky široké veřejnosti frontálně atakovala generačně starší, strnule nekulturní stranický establishment, který ji v té chvíli nebyl schopen zablokovat, resp. ani se v situaci pořádně zorientovat. O vnímání významu takovýchto kulturních událostí svědčí např. skutečnost, že si Antonín Novotný poté nechal od StB vypracovat souhrnnou zprávu o tom, co tento sjezd znamená z hlediska politické moci. StB se přitom před sjezdem obávala jen či daleko spíše vystoupení nebezpečného nekomunisty Václava Havla, kterého Rychlík ani nezmiňuje.⁸

Politika období „Pokusu o reformu systému“, tedy léta 1968 a 1969 až do pádu Alexandra Dubčeka, je pak v (syntetizující) knize probrána opravdu snad až příliš detailně (s. 191–251). Bohužel však ani tady se od autora nedozvíme nic o roli a vlivu kulturních a vědeckých elit na proměny politiky a jejího vnímání společností. Přitom práce reformních týmů Radovana Richty, Pavla Machonina a Zdenka Mlynáře nebyla širokou společností sledována s menším zájmem než reformní ideje Šikova týmu. Konec konců i slavný manifest „Dva tisíce slov“ z 27. 6. 1968 (srovnej s. 213) nebyl intelektuálním dítkem Ludvíka Vaculíka, který ho literárně zformuloval, ale produktem skupiny vědců (Otto Wichterle,

Deutsche in Mähren 1945–1947, Frankfurt a. M. 1995, s. 96–103, kde upřímně protičesky orientovaná autorka pro samotný pochod v pramenech žádné mrtvé nezjistila, připomíná však bezmála 500 obětí epidemie úplavice v táboře Pohořelice, kde byli vyhnáni brněnští Němci následně internováni.

7 Stačilo by, kdyby autor vzal na vědomí vynikající úvodní pasáže velkých Dějin české literatury poválečného období, zde konkrétně Kateřina BLÁHOVÁ, *Politické a kulturní souvislosti*, in: Pavel Janoušek (ed.), *Dějiny české literatury 1945–1989. III. 1958–1969*, Praha 2008, s. 15–49. Podobně je ovšem „vytěsněna z optiky“ výkladu výtvarná problematika nebo např. proměny vysokých škol oné doby.

8 Autor bohužel nepřihlédl k – příznemje publicistické – knize Karla KAPLANA, *Všechno jste probráli. Co prozrazují archivy o IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů 1967*, Praha 1997.

Jan Brod, Miroslav Holub, Bohumil Sekl). Ti mladého bouliváka požádali o literární ztvárnění jimi připraveného podkladu, text s ním pak dopracovávali a posléze také hájili v televizi.

Rychlík ale nepíše ani o jindy nepředstavitelně vlně občanské iniciativy, onoho nedlouhého, z báze populace vycházejícího pokusu o ustavení struktur občanské společnosti mj. v celé řadě spolků a platform populární kultury. Především šlo o převzetí celé řady politických i nepolitických, ale zpolitizovaných agend do nestranických rukou. To vše situaci pro vedení strany i státu zcela neočekávaně dynamizovalo. Rychlíkův text je informačně hustý a většinou nesporně zajímavý – jen svým zaměřením na „ryzí politiku“ poněkud jednostranný. Sdělení, že „Hlavní příčinou porážky reformního hnutí byla bezesporu sovětská intervence a z ní vyplývající fakticky permanentní sovětská vojenská okupace“ (s. 250) vyznívá pak poněkud málo překvapivě.

Obsáhlá je také kapitola o „Období normalizace a přestavby“. Čtenáře poněkud zarazí prezentace normalizačních čistek (s. 262–270) jako akce, týkající se v podstatě výhradně členstva KSČ, silových složek a politicko-správního aparátu státu. Stávající – kupodivu nepříliš početná a v nemalé míře na politickou sféru fixovaná – literatura přece jen ukazuje, že vlnou normalizačních čistek byli postiženi také (straničtí i nestraničtí) zaměstnanci nižší státní správy a níže stojící pracovníci médií, kulturních institucí, vysokých škol a Akademie věd. I v těchto nižších sférách se podíl lidí, propuštěných z práce, sesazených z vedoucích a kvalifikovaných míst na nižší nebo zcela podřadné pozice pohyboval mezi třetinou a dvěma třetinami.⁹

Represe se tedy neomezily na politické špičky, umělce a kulturní pracovníky v centru státu, ale nabyly plošně generální charakter: postihly také technické, komerční a odborné zaměstnance továren, zemědělských podniků atd., a to až na lokální úroveň.¹⁰ Neudiví pak, že autor následně přichází s – konkrétně neargumentovaným, ani odkazem na literaturu neopatřeným, ale v revisionistickém dějepisectví oblíbeným – konstruktem „jakési tiché smlouvy“ mezi režimem a občany, „na základě již jim zaručil slušnou životní úroveň výměnou za vzdání se jakékoliv skutečné veřejné činnosti“ (s. 270).

Pro v řadě ohledů dosud málo prozkoumanou dobu normalizace Rychlík zajímavě využil mj. dobové legislativy jako pramene poznání „běžného života“. V centru výkladu ovšem stojí podkapitola „Represe a opozice proti normalizačnímu režimu“ (s. 291–301), podrobně líčící politické opoziční aktivity a samozřejmě zejména Chartu 77. Je škoda, že obsahu Prohlášení Charty 77 věnoval autor pouhé čtyři řádky, zatímco pět stran spotřeboval na popis kolotoče represí po jejím zveřejnění. Jako „z hlediska potřeb režimu a boje proti chartistům skvělý tah“ vidí autor tzv. Antichartu, tedy „Provolání československých výborů uměleckých svazů“ z 28. ledna 1977 (s. 297). Ta podle něj měla „ukázat chartistům, že jsou

9 Srovnej J. KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, s. 868n.

10 Srovnej Jaroslav CUHRA a kol., *Provéřky a jejich místo v komunistickém vládnutí Československa 1948–1989*, Praha 2012, a zejména – unikátně pro jednu vybranou v podstatě periferní oblast Čech: Jiří MAŇÁK, *Od ústupu k porážce, od omezování k likvidaci. Postup „normalizace“ a jeho vyvrcholení v „očistě“ liberecké okresní organizace Komunistické strany Československa*, Praha 2011, zde zejména s. 76–92.

i v intelektuálních a především uměleckých kruzích izolování a nemohou z prostředí tzv. šedé zóny počítat s žádnou podporou“ (tamtéž), a za druhé měla diskreditovat ty umělce, kteří ji podepsali. Připomeňme k tomu, že nešlo jen o umělce. Nucené podpisy protestů proti Chartě se staly plošnou, nikoliv výjimečně však – např. v továrnách – zcela formálně realizovanou akcí. Uvědomíme-li si, kolik podobných nucených podpisových kampaní společnost prodělala od roku 1948, je možno se tázat po reálném smyslu Anticharty. Nebylo to jen bezmocné sebeukájení strany, která nevěděla, jak s tímto fenoménem naložit?

A je také nutno diskutovat, do jaké míry je relevantní autorovo mínění, že „Charta zůstala především intelektuálním hnutím a až do roku 1988 byl její dopad poměrně malý“ (s. 299). Ano, autor má pravdu, že širší české dělnické vrstvy se na rozdíl od sousedního, opakovaně tvrdě hladovějícího Polska do protirežimních akcí nezapojovaly. Ale chtěla Charta 77 něco takového? V jejím Prohlášení přece výslovně stojí: „Charta 77 není organizací, nemá stanovy, stále orgány a organizačně podmíněné členství. Patří k ní každý, kdo souhlasí s její myšlenkou, účastní se její práce a podporuje ji. Charta 77 není základnou k opoziční politické činnosti.“ Kdyby se Rychlík tak důsledně nevyhýbal kulturním tématům, musel by se vyrovnat i s fenoménem explosivně silícího samizdatu (připomeňme klíčovou iniciační roli edic *Petlice* a *Expedice*) a s poměrně velkým nárůstem aktivit nezávislé i „šedé“ kultury po odeznění několikaletého šoku z vlny represí proti Chartě a Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných.

Charta se stala impulsem pro široce založený rozvoj alternativní kultury, resp. aktivit šedé zóny. To bylo v českém prostředí také relevantnější než pokoušet se o založení nezávislých odborů, podobných Solidaritě. Možná by autorovi k pochopení záměrů autorů a představitelů Charty pomohlo, kdyby se seznámil s klíčovou, od samizdatových i zahraničních vydání roku 1986 dodnes opakovaně v ČR i řadě zemí světa vycházející knihou *Dálkový výslech*, v níž Václav Havel odpovídal na otázky Karla Hvižďaly. Výklad o této fázi husákovské normalizace by snad měl obsahovat též připomenutí i u nás přímo šířeného nebo rozhlasovým vysíláním ze Západu zprostředkovaného, světově známého Havlova eseje „Moc bezmocných“ z roku 1978. Rychlík však Havla nerecipuje... Nečiní tak dokonce ani v tom, co sám Havel deklaroval o svém zatčení při Palachovu týdnu 1989: nešlo o pokládání kytice k pomníku sv. Václava (s. 312n.). Havel byl zatčen bez účasti na této akci, jíž pouze z dálky přihlížel: „Lapili mne až cestou domů, nesmyslně mne odsoudili na základě falešných výpovědí...“¹¹

Kapitola „Konec komunistického režimu“ nejprve stručně zasazuje československý převrat do mezinárodních souvislostí a poté podává podrobný chronologický přehled dění během listopadové revoluce. Rychlík soudí, že k masakru na pražské Národní třídě 17. listopadu 1989 (k formulaci „policie demonstranty brutálně zbila a několik z nich těžce zranila“ s. 320, dodejme, že podle řady svědectví šlo o nejméně 500 osob, které vyhledaly nemocniční ošetření) došlo v důsledku „naprosté neschopnosti policejních důstojníků“ (s. 322), zkomolení vydaných rozkazů a v rozporu s vydanými politickými instrukcemi.

11 Václav HAVEL, *Prosím stručně. Rozhovor s Karlem Hvižďalou, poznámky, dokumenty*, Praha 2006, s. 37.

Možnost, že šlo o cílenou, možným záměrům původců se však vymknuvší akci části silových složek, hodlajících diskreditovat Jakešovu garnituru a převzít moc, autor odmítá a prohlašuje za „spikleneckou teorii“, resp. bagatelizuje.

Skutečnost, že tato kapitola je opřena o velmi specifický výběr pramenů, resp. memorabilních svědectví, dokládá např. skutečnost, že všeobecně známou informaci o vstupu pražských divadel do stávky již v neděli 19. listopadu autor neopírá o jejich materiály nebo svědectví účastníků, nýbrž o situační zprávu StB. Je zarážející, jak málo autor vzal na vědomí klíčovou roli studentů v úvodní fázi revoluce. Je příznačné, že např. jména studentských vůdců se v knize vůbec neobjevila.¹² Zato vzpomínky a názory tehdejších stranických i státních představitelů „starého režimu“, a to i na nižších úrovních, dostaly nadproporční prostor, včetně obsáhlých citací zejména z publikovaných pamětí nebo edice stenogramů posledního mimořádného zasedání ÚV KSČ 24. listopadu.¹³ Právě o něm vyprávějí v kapitole obsáhlé pasáže, obdobně jako o postojích různých složek mocenské báze režimu, zcela překvapených během událostí. Je pouze otázkou, zda toto vše patří do knihy se syntetickým nárokem.

A opět je třeba položit otázku, zda je pro pochopení listopadové revoluce významnější mnohdy velmi podrobný popis událostí (např. informace, že generální stávka 27. listopadu nebyla všeobecná: „zúčastnily se jí asi tři čtvrtiny, podle jiných údajů jen dvě třetiny závodů a podniků a prakticky zcela stranou zůstala JZD,“ s. 349), nebo spíše např. bližší než jen třířádkové seznámení s poměrně obsáhlým a skutečně obsažným programovým dokumentem Občanského fóra „Co chceme“ z 26. listopadu. Výklad je přeplněn, nejednou procedurálními, podrobnostmi. Je to ostatně pro výklad symptomatické: Rychlík se v této kapitole postavil na pozici režimního legitimismu a otevřeně kritizuje aktéry – nevím, zda spíše představitele OF a VPN, nebo přímo celou revoltující část společnosti – pro nedemokratičnost prosazování „revolučních osobností“ do zastupitelských orgánů a klíčových funkcí.

Příkladně patrné je to při líčení volby Václava Havla prezidentem republiky. Tento akt je (na základě svědectví pozdějšího předsedy KSČM Jiřího Svobody) charakterizován jako „pečlivě naaranžovaný“, přičemž „způsob, jakým byla zajištěna ‚poslušnost‘ poslanců, měl daleko k demokratickým pořádkům a připomínal naopak móresy komunistické diktatury“ (s. 365). „Listopadová ‚něžná‘ revoluce byla jakýmsi ‚antiúnorem‘: zatímco převrat v únoru 1948 v Československu nastolil sovětský typ socialismu, převrat v listopadu 1989 naopak odstartoval jeho demontáž. Také převzetí moci proběhlo obdobným způsobem, totiž tak, že nové politické elity deroucí se k moci stupňovaly každý den tlak na stávající vedení státu, které se dostalo do defenzívy a z obav z krveprolití raději moc dobrovolně odevzdalo“ (s. 365n.).

Každý má právo na to, vykládat dějiny vlastním způsobem. Profesionální historik ovšem má respektovat základní faktografii, a tedy účelově nemanipulovat historické skutečnosti. Byl-li komunistický převrat roku 1948 (konec konců i podle Rychlíkova líčení,

12 Jen ilustrativně připomeňme: Marek BENDA – Šimon PÁNEK – Monika MacDONAGH-PAJEROVÁ, *Studenti psali revoluci*, Praha 1990.

13 Srovnej Poslední hurá. Tajné stenografické záznamy z posledního zasedání ÚV KSČ v listopadu 1989, Praha 1992.

s. 68) moderován do Prahy přicestovavším náměstkem ministra zahraničí SSSR Valeriánem Zorinem, přičemž komunisty řízená policie, armáda a ozbrojené stranické milice ovládaly hlavní město i ostatní významná centra, byla tedy ozbrojená moc v plném jejím rozsahu v rukou komunistické elity a vlády. Naopak nikdy jsem se dosud nesetkal s informací o existenci ozbrojených složek OF. To naopak deklarovalo a reálně provozovalo – masami demonstrujících občanů reprezentované – nenásilí. Nadarmo nepatřilo ke klíčovým heslům listopadových týdnů: „Nejsme jako oni!“ OF pak dění dirigovalo ze Špalíčku u Václavského náměstí, nikoliv z některé z ambasád. A jestli „stávající vedení státu“ dobrovolně odevzdalo moc v obavách z krveprolití, pak snad jediné ve strachu z rozbitého nosu v důsledku uklouznutí na schodech, po nichž odcházelo...

Ani puč z února 1948, ani pokojná revoluce podzimu 1989 nebyly interní českou nebo československou záležitostí, neodehrály se ve vzduchoprázdnu. V prvním případě se Československo dostalo již s předstihem do sovětské sféry a aktuální nepřítomnost Rudé armády v zemi vlastně nehrála roli – mohla se dostavit v rámci hodin. V druhém případě byla předpokladem nerušeného průběhu středoevropských revolucí zásadní existenční krize, v podstatě začínající imploze sovětského impéria, která zcela vyvedla z konceptu, resp. paralyzovala většinu komunistických satelitních režimů a otevřela dveře nekrvavým, ale zásadním vnitřním změnám, na nichž se podílely i se současným stavem nespokojené segmenty dosavadních elit. Škoda, že Jan Rychlík ponechal v knize tyto širší horizonty československého příběhu stranou pozornosti. A ještě větší škoda, že si zejména v závěru knihy do značné míry osvojil pohled těch, koho právě listopad 1989 odsunul na – mnohdy poměrně pohodlné – smetiště dějin.

Jiří Pešek

Vladimír ŠTEFKO a kol.

Dejiny slovenského divadla I. (do roku 1948)

(= Slovenské divadlo)

Bratislava, Divadelný ústav 2018, 736 s., ISBN 978-80-8190-039-6.

Kultura je jeden ze základních elementů, který utváří identitu národa. Divadlo je poté jednou z jejích nejvýznamnějších složek. Jeho prostřednictvím národ prezentuje svůj vývoj a proměnu v čase. Často tak reflektuje a reaguje i na historické dění. Na Slovensku tomu nebylo jinak. *Dejiny slovenského divadla* jsou po mnoha desetiletích neodmyslitelně propojené i s historií divadla českého. Je tedy logické, že s napětím vyhlížíme díla, která se věnují divadelní historii ve dvacátém století, neboť kvalitní tematické literatury není mnoho. Nejinak tomu bylo s prvním dílem *Dejiny slovenského divadla*, kterému se věnuje tato recenze a o jehož intenzivní přípravě se už nějakou dobu vědělo. *Dejiny slovenského divadla II.* byly posléze vydány na konci roku 2020,¹ k příležitosti 100. výročí založení Slovenského

1 Vladimír ŠTEFKO a kol., *Dejiny slovenského divadla II. (1948–2000)*, Bratislava, Divadelný ústav 2020, 1200 s., ISBN 978-80-8190-066-2.

národního divadla (SND). Mezníkem mezi publikacemi je rok 1948. Celkově se jedná o dva objemné svazky čítající téměř 2000 stran (I. díl – 736 stran, II. díl – 1200 stran).

V českém prostředí dosud schází publikace, která by v tomto rozsahu komplexně zpracovala poválečné divadelní dějiny. Při letmé exkurzi do české bibliografie zjistíme, že se tomuto nejvíce přiblížilo dílo předního teatrologa a divadelního kritika Vladimíra Justa *Divadlo v totalitním systému: příběh českého divadla (1945–1989) nejen v datech a souvislostech*.² Pro starší období lze připomenout Císařův *Přehled dějin českého divadla*,³ dílo divadelního pedagoga, historika, teoretika a kritika. Taneční tématice, v heslovité podobě, se věnuje *Český taneční slovník*,⁴ jehož redaktorkou byla Jana Holeňová. Ve stejném duchu jsou pojata i další díla Divadelního ústavu, např. *Česká divadla*, od Evy Šormové či lexikon *Hudební divadlo v českých zemích. Osobnosti 19. století*.⁵ Mezi nejnovější posléze řadíme práci o české činohře 19. a 20. století,⁶ jejíž autorkou je opětovně Eva Šormová. V tomto směru jsou slovenští kolegové jednoznačně před námi a nové dílo by se pro českou teatrologickou obec mělo ideálně stát impulsem, že je potřeba se spojit napříč uměleckými obory a získat novou reprezentativní publikaci, jež by zahrnovala dějiny minimálně posledních dvou století.⁷

Překládanou publikaci lze považovat za jednu z přelomových prací oboru. Je výsledkem mnohaleté kolektivní práce předních teoretiků, historiků a uznávaných odborníků, věnujících se výzkumu slovenských divadelních dějin. Dílo vznikalo pod vedením Vladimíra Štefka, který divadelní historii a kritice zasvětil celou svou vědeckou kariéru (zároveň působil na Divadelní fakultě Vysoké školy múzických umění v Bratislavě). Již v roce 2011 vydal soubornou publikaci, věnující se slovenskému činohernímu divadlu.⁸ Autory jednotlivých kapitol jsou: Juliana Beňová, Jaroslav Blaho, Juraj Hamar, Lukáš Kopas, Eva Kyselová, Karol Mišovic, Michaela Mojžišová, Zdenka Pašuthová, Soňa Šimková, Martin Timko a Miklós Vojtek.

Komplexnost zpracovaného díla se odráží v množství, rozsahu a různorodosti pramenů (archivní prameny, knižní publikace, dokumenty, studie, články atd.), s nimiž autoři textů pracovali. Souhrn užitých pramenů je vždy uveden za jednotlivými studiemi. Většina z nich má také obsáhlý poznámkový aparát. Nelze též nevyzdvihnout početný, pečlivě vybraný doprovodný obrazový materiál, který knihu pozdvihá o úroveň výše. Souhrn obrazového materiálu lze najít v poslední části díla, která se nazývá – FAKTY. Zde jsou zařazeny i medailonky autorů jednotlivých studií, seznam institucí a dva ceněné rejstříky – jmenný a divadelních her a inscenací.

2 Vladimír JUST a František KNOPP, *Divadlo v totalitním systému: příběh českého divadla (1945–1989) nejen v datech a souvislostech*, Praha 2010.

3 Jan CÍSAŘ, *Přehled dějin českého divadla*, Praha 2006.

4 Divadelní ústav. Kabinet pro studium českého divadla, *Český taneční slovník: tanec, balet, pantomima*, Praha 2001.

5 Jitka LUDVOVÁ a kol., *Hudební divadlo v českých zemích: osobnosti 19. století*, Praha 2006.

6 Eva ŠORMOVÁ a kol., *Česká činohra 19. a začátku 20. století: osobnosti*, Praha 2015.

7 Akademické dějiny divadla do roku 1918: František ČERNÝ – Ljuba KLOSOVÁ a kol., *Dějiny českého divadla I–III.*, Praha 1968, 1969, 1977, už jsou přece jen v některých ohledech překonané, resp. potřebují přinejmenším doplnění.

8 Vladimír ŠTEFKO, *Dějiny slovenskej drámy 20. storočia*, Bratislava 2011.

Samotné texty jsou soustředěné podle oborů (činoherní divadlo, hudební divadlo (opera, opereta, muzikál), taneční divadlo a loutkové divadlo) a na kratší časové etapy. Počátky slovenského divadla a jeho následného formování se datují od třicátých let devatenáctého století, profesionální divadelní scéna vznikla až roku 1920, kdy bylo založeno Slovenské národní divadlo v Bratislavě, jehož vznik je vnímán jako přelomová událost v dějinách slovenského divadla. Ve srovnání s jinými evropskými divadelními kulturami je sice slovenská divadelní kultura vnímána jako mladší, ne však méně významná.

První část knihy *Slovenské divadlo pred profesionalizáciou*, čítá na 120 stran. Je dělena do čtyř kapitol – *Činoherné divadlo do roku 1830 (Od Štefana I. po Gašpara Fejérpatakyho-Belopotockého)*, *Činoherné divadlo v rokoch 1830–1920 (Od ochotníckeho k profesionálnemu)*, *Hudobné divadlo do roku 1920*, *Tanečné divadlo do roku 1920*. Autorem první kapitoly je historik, vědec, pedagog a vedoucí Centra výzkumu divadla v Divadelním ústavu v Bratislavě, Lukáš Kopas. Popisuje vývoj divadelní scény a jejich projevů, prostřednictvím náboženského a světského divadla, a to napříč dějinným obdobím, od středověku do období baroka. Skrze zajímavé části, věnující se protestanské a jezuitské školní hře na slovenském území autor zároveň prokazuje svůj rozsáhlý přehled. Kopas se opírá o bohatou pramennou základnu, kterou zpracoval pro čtenáře čtivým a srozumitelným způsobem.

Druhou kapitolu o dějinách činoherního divadla v letech 1830–1920 napsala teatroložka, historička a lingvistka Juliana Beňová. Nejdříve se zaměřila na původní divadla působící na slovenském území. Ukazuje kočovné a ochotnické společnosti, často německého a maďarského původu. Až v pozdější době se prosazovali i slovenští umělci, nejčastěji studenti, kteří se z Prahy a Budapešti vraceli zpět na Slovensko a začínali veřejně vystupovat. Poprvé se tomu stalo v Prešpurku (dnešní Bratislavě), kde se ochotnické divadlo formovalo zejména mezi evangelickou mládeží. Poté následovala expanze do dalších slovenských měst.

Vliv na vývoj divadla měla politická situace, např. vyhlášení Slovenského národního programu v roce 1861. Zpočátku se jednalo o představení, která byla vnímána jako veřejné slavnosti. Jejich cílem bylo upevňování národně emancipačních snah a vzdělávání a udržování slovenského jazyka v povědomí obyvatelstva v období, kdy slovenské divadlo nemělo svou národní scénu. Vliv divadelních prostředí z okolních zemí byl znatelný. Autorka reflektuje i významné osobnosti dané doby, např. dramatika Jána Chalupku, Ferka Urbánka, Jozefa Gregora Tajovského a další. Opět je zde potřeba vyzdvihnout rozsáhlý a detailní poznámkový aparát.

V následující kapitole se na několika málo stranách (89–94) podíváme na *Hudobné divadlo do roku 1920*, které zpracovala operní kritička a historička Michaela Mojžišová. Je nutno připomenout, že operní umění působilo na slovenském území již dříve. Interprety byli italští, němečtí či maďarští umělci. Operní produkce byla spojena v počátcích hlavně s Bratislavou a posléze s Košicemi, jako druhým kulturním centrem země. Hudební divadlo se realizovalo převážně v soukromých městských divadlech a v rámci představení pro šlechtické rody. Pokusy o hudební divadlo byly zaznamenány i v činoherních ochotnických souborech, např. v Tisovci a Turčianskom Svätom Martine, kde působil i Arnold Flögl, budoucí sólista opery SND. Další zajímavostí, kterou Mojžišová vyzdvihla, byla skutečnost, že slovenského původu byl například Matej Kamenický, autor první polské opery či

Jozef Chudý, skladatel hudby k první maďarské zpěvohře. Slovenská autorská stopa se nesmazatelně zapsala i do historie hudebních divadel v sousedních zemích.

Poslední kapitola v této části je zaměřena na taneční umění. Autorem je bývalý baletní sólista a taneční pedagog Miklós Vojtek. Leckdy se v teatrologických publikacích (českých i slovenských) objevuje názor, že slovenský balet začal psát svou historii až ve dvacátém století, a nemá tedy tradiční baletní ukotvení jako například český balet. Jeho význam bývá neprávem opomíjen. Vojtek svým textem demonsturuje, že se jedná o názor mylný. V kratších podkapitolách seznamuje čtenáře s vývojem tanečního umění na slovenském území. Balet, jako scénická forma, se objevil na panovnických dvorech již na konci 17. století. Jednalo se o *ballet de cour*. V těchto počátcích se tance zúčastňovali pouze muži.

Opět, i jako v přechozích kapitolách, bychom se s baletem setkali prvotně v Bratislavě na jezuitských školních hrách. Jejich představení byla kombinací více uměleckých složek – např. tance, šermu a pantomimy. Shodně jako hudební divadlo, tak i taneční bylo často prezentováno i na soukromých divadelních scénách či na panovnických dvorech. Autor věnuje pozornost zejména průkopníkům tanečního umění, baletním mistrům a hudebním skladatelům, kteří ovlivnili taneční umění na Slovensku. Vojtek se věnoval i vývoji baletu mimo Bratislavu, dále pantomimě v 18. a 19. století, tanečnímu školství a pedagogice, baletní žurnalistice, maďarskému scénickému tanci, skladatelům baletní a pantomimické hudby, kabaretu a modernímu tanci. Tomu je věnována i podkapitola *Priekopníci moderného tanca*, která se zmiňuje především o přespurských rodácích; Rudolfovi von Laban (1879–1958), jedné z největších osobností slovenského moderního tance a Friderice Derra de Moroda (1897–1978), tanečnici, choreografce a uznávané světové taneční vědkyni. Oba se nesmazatelně zapsali do historie slovenského moderního tanečního umění.

Nejrozsáhlejší, čtyřsetstránková, část publikace je zaměřena na slovenské profesionální divadlo a mapuje téměř třicet let vývoje. Činoherní divadlo je tu rozděleno do tří podkapitol, vždy po kratších časových etapách. Tuto část publikace otevírá studie *Činoherné divadlo v rokoch 1920–1932* Zdenky Pašuthové, předválečnému období do roku 1938 se poté věnuje Karol Mišovic a období válečného a poválečného ujal Martin Timko. První roky po založení Slovenského národního divadla (dále SND) se nesly v pokračujícím duchu utváření a ukotvení slovenského divadelnictví a emancipačních snahách (vliv slovenštiny). Pašuthová se věnuje i myšlence čechoslovakismu, která slovenskou divadelní společnost ovlivňovala před založením SND a kterou doprovázely politicko-hospodářské problémy. Mezníkem tu bylo ustanovením Bratislavy kulturním centrem Slovenska. Pro čtenáře bude zajímavé sledovat reakce na pojetí čechoslovakismu např. v převážně maďarských Košicích, kde se od něho distancovaly. Košické kultuře, vnímané z části jako maďarské, se autorka věnuje v samostatné kapitole, kde upozorňuje na dodnes nedoceněný přínos košické divadelní dramaturgie, především v podání šéfa činohry Jána Sýkory.

Velmi čtivě je popsáno samotné založení SND a jeho počátky, včetně cesty k poslovenštění. Po celé první desetiletí existence byl znatelný vliv českého divadelnictví, které ze strany Slováků nebylo vždy kladně přijímáno. Kromě kulturních záležitostí, se dozvíme i o politickém pozadí, či personálním obsazení divadla, což může být velmi zajímavé pro porovnání s dnešní dobou. Značná pozornost je věnována Oskaru Nedbalovi a jeho působení

na pozici ředitele SND, kterou zastával téměř osm sezón. Veřejnost měla na divadelní scéně již i své oblíbené interprety, kteří v souboru vynikali, např. Hana Meličková, Ján Borodáč, Josef Bezdíček a mnozí další. To nezůstalo bez povšimnutí ze strany dobového tisku, který se začal o SND intenzivněji zajímat prostřednictvím divadelních recenzí a kritik. V sezoně 1931/1932 došlo k jednomu z významných kroků pro umělecký vývoj činoherní režie a herectva v SND – činoherní soubor byl rozdělen na český a slovenský s vlastním zastoupením na postu uměleckých šéfů (česká činohra – Viktor Šulc, slovenská činohra – Ján Borodáč).

Následná část knihy z pera Karola Mišovice o letech 1932–1938 je charakterizována podtitulem *Medzi dvomi vojnami – medzi dvomi činohrami*. Předchozí kapitola končila ustanovením určité divadelní anomálie, tedy vznikem dvou paralelních činohr a nerovností mezi nimi. Týkala se např. poměru her, cen vstupenek. Vztah mezi soubory byl spíše konkurenční než partnerský. Česká činohra se paradoxně těšila většímu zájmu ze strany veřejnosti než činohra slovenská. Řešila se finanční stabilita divadla a možnost zestátnění SND. Bratislavská společnost vyvolávala protičeské a protimaďarské nálady. Divadlo se stalo jednou z možností prezentace slovenských nacionalistických názorů. Důsledkem personálních a finančních problémů došla situace tak daleko, že hrozilo, že SND bude bez slovenského činoherního souboru.

Značný prostor ve studii věnuje autor bravurní detailní analýze jednotlivých činohr a dvou režisérů, českého umělce Viktora Šulce a jeho vlivu na slovenské umění a na režiséra Jána Borodáče. Vzájemně se lišili v přístupu k práci a k interpretům. Jako problém v dané době je hodnocena i fluktuace členů souboru, zejména Čechů, kteří na Slovensko jezdili jen na přechodnou dobu a jejichž cílem bylo se uplatnit na některé domovské scéně. Nebezpečně stoupal vliv nacistického Německa. Mišovic to ilustruje na premiéře Čapkovy *Bílé nemoci* v roce 1937. Pražskou premiéru poznamenal cenzorský zásah, který o týden později v Bratislavě neakceptovali a německé jméno barona Krüga uvedli v původním znění, jak jej Čapek napsal. *Bílá nemoc* se stala v historii slovenského činoherního divadla rekordmanem návštěvnosti. Situace se zhoršovala. Na podzim 1938 byl zatčen ředitel divadla Antonín Drašar. Osud české části činoherního souboru byl zpečetěn zanedlouho poté. Umělci dostali k 31. 12. 1938 kolektivní výpověď. Velmi oceňuji autorův přehled na pozadí historických událostí a jejich čtivé zpracování v kontextu dějiny divadla.

V závěrečné části věnující se činohře, se teatrolog Martin Timko zaměřuje na období let 1938–1948. Z pohledu slovenských dějin se jedná o nejkomplikovanější období Slovenského státu, i kulturně stojícího pod vlivem Hlinkova luďáckého režimu. I přesto v této době vznikaly další divadelní scény, např. v Martině a v Prešově. Autor připomíná, že existovala i tři slovenská frontová divadla, která působila na východní a západní frontě. Počátek textu je věnován shrnutí faktů, potřebných k pochopení následného vývoje. Jedná se o velmi podrobnou analýzu stavu, v jakém se ocitlo slovenské divadlo a jak bylo ovlivněno dopady nacistického režimu a fašistické politiky, včetně nacionalistických tendencí v divadelním prostředí.

Správu nad divadelnictvím mělo po určitou dobu Ministerstvo školství a národní osvěty. Problematické se stalo další angažování českých a židovských umělců. Toto vedlo k poslovenštění SND, jak po stránce personální, tak obsahové. Častěji se čerpalo z původní

slovenské autorské tvorby. Zajímavé je sledovat působení a tvorbu Jána Borodáče, Ferdinanda Hoffmanna, Jána Jamnického, Karola L. Zachara či Andreje Bagara. Posledně jmenovaný se následně v poválečném čase dostal po popředí zájmu a jeho tvorbě je v knize věnováno více prostoru. Timko zmiňuje více osobností, na které by nemělo být zapomenuto, neboť i přes těžké časy se snažily o vzestup slovenského divadla. V době války se progresivní tendence ukázaly nejzřetelněji právě v divadle, které dosáhlo výtvarné umění a literaturu a stalo se integrální součástí slovenské kultury. Pro poválečné období je konstatována snaha o vypořádání se s dědictvím nacistické cenzury a s tendencemi nahradit ji novými kontrolními mechanismy. Tuto část napsal Timko souvisle, nedělil text na menší podkapitoly. Jedná o jednu z nejzajímavějších kapitol, důležitou pro pochopení vývoje slovenského divadla ve druhé polovině dvacátého století.

Po činoherním divadle se autoři studií zaměřují na divadlo hudební, které je opět rozděleno do tří kratších časových úseků. Dvou z nich, ohraničených lety 1920–1928 a 1945–1948 se autorsky opětovně ujala Michaela Mojžišová. O období let 1928–1945 psal kritik, historik a dramaturg Jaroslav Blaho. Již od počátku byl v této době patrný vliv české hudebně-divadelní scény. Znatelné bylo působení nejen operních interpretů, ale obzvlášť dirigentské složky: čeští dirigenti v prvních letech existence souboru řídili všechna představení. Ustanovení a zakotvení tradice slovenských dirigentů potřebovala určitý čas na vývoj.

Mojžišová v počátcích přiznává i problémy, se kterými se musely potýkat slovenské operní soubory: sahaly od malé návštěvnosti, přes boj o diváky až k nejasné divadelní koncepci. Stejně jako v činoherní části i zde můžeme pozorovat ohlasy kritiků v dobovém tisku. Sledován je i vývoj hudebního divadla mimo bratislavskou hlavní scénu, především ve Východoslovenském národním divadle v Košicích. Jan Blaho se ujal zpracování složitého období v slovenských dějinách. Stejně jako pro Martina Timka, nebyla jeho situace snadná, přesto se s ní vypořádal na opravdu profesionální úrovni.

Problémy, které doprovázely operní slovenskou scénu, se přesunuly i do dalšího desetiletí a nastal boj o existenci a udržitelnosti opery na Slovensku. Vyhrocující se politická scéna ke klidu atmosféry zdaleka nepřispěla. Divácký zájem, potřebný pro chod divadla, nedokázal pozvednout ani Oskar Nedbal, který odešel na konci sezony 1927/1928. Na jeho místo nastoupil jeho synovec, Karel Nedbal, pro kterého byl soubor takového významu a rozsahu lákavou výzvou. Strýc Oskar se ovšem do divadla zanedlouho vrátil: i přes rozdílnost obou umělců a jejich přístupu k nastudování děl bylo jejich působení v SND zpětně hodnoceno jako velmi přínosné a pro další vývoj slovenské opery zásadní.

Blaho se zabývá i příčinami malé návštěvnosti. Hospodářská krize třicátých let situaci přitěžovala. Je sledováno i různé divácké přijetí českých skladatelů, Bedřicha Smetany, Antonína Dvořáka a Leoše Janáčka či zahraniční tvorby. Přičemž Smetana a Mozart byli oblíbenými skladateli Karla Nedbala, což je znát i na volbě jeho repertoáru. Opomenuta není ani slovenská hudebně-dramatická tvorba, která zaujímala okrajové postavení. Postupně se zvyšovala kvalita inscenací a s tím i umělecké provedení protagonistů.

Zásluhou na tom měli i operní režisér Bohuš Vilím a šéf výpravy, scénograf Ján Ladvenica, resp. druhá dvojice, avantgardní český režisér Viktor Šulc a scénograf František Tröster. S tím souviselo i technické vylepšení scény SND, zahrnující novou točnu, světelnou

produkcí, zvukovou aparaturu atd. Samostatnou podkapitolou je poté období druhé světové války, které operu SND ovlivnilo stejně jako činohru. Docházelo k personálním změnám a úpravám repertoáru. Tyto události vedly dle autora k uvědomění si slovenské veřejnosti o jejich povinnosti ke slovenské kultuře a slovenskému umění. Často je v této části čerpáno z dobového tisku. Autor vyvrací nepříznivé hodnocení úrovně slovenského divadla, které – ovlivněno politickým režimem a pohledem na něj – bylo ve válečném období vnímáno negativně.

Období let 1945–1948 v dějinách hudebního divadla se opětovně chopila Mojžišová. V poválečném období sužovaly divadlo zejména provozní komplikace a napjatá nálada ve společnosti. Starost a strach, co nová doba přinese, byla značná. Národnostní změna složení obyvatelstva, důsledek odchodu maďarského a německého obyvatelstva, způsobila posun těžiště divácké obce na Slováky. Tomu bylo potřeba přizpůsobit repertoár. Košická divadelní scéna na tom byla ještě o poznání hůře, doslova začínala od začátku. Autorka popisuje obtíže, se kterými se musel vypořádat Ján Borodáč po roce 1945. I v této kratší kapitole (431–453) je výstižně dokumentována tehdejší atmosféra slovenského hudebního divadla. Cenné je připomenutí významných osobností: Milana Zuny, Oskara a Karla Nedbala a nemalého počtu operních pěvců a pěvkyní dané doby.

Neméně významná kapitola, je věnována Tanečnímu divadlu 1920–1948. Jejím zpracování, se opět ujal Miklós Vojtek. Psal o období, kdy se na Slovensku formoval první profesionální baletní soubor. Vše vyžadovalo čas na zavedení a vývoj, balet nevyjímaje. Vojtek skvěle a čtivě zpracoval toto období, zachytil zásadní momenty a osobnosti. Nelze tu upřít zásluhu českému baletu a jeho osobnostem, které spolu úzce spolupracovaly. Vojtek se věnuje éram jednotlivých baletních mistrů, jejichž individuální rukopis se otiskl na celém baletním pojetí souboru: např. italský taneční mistr Achille Viscusi byl výraznou osobou i českých baletních dějin. Podařilo se mu dát souboru pevné a profesionální základy.

Ve třicátých letech vedla soubor Ella Fuchsová, žačka Viscusiho, která pocházela z Ostravy. Její pozice nebyla snadná, divadlo sužovaly finanční problémy. Z baletního souboru se stalo spíše doprovodné těleso. V následujících letech se do konce války na pozici baletního mistra vystřídalo několik osobností: Ella Fuchsová (1931–1933, 1935–1937), Vladimír Pirnikov (1933–1937), Bohumil Relský (1937–1940), a představitel klasické ruské baletní školy Maxmilián Froman (1940–1945). Každý z nich se na souboru podepsal svým unikátním vedením, dramaturgií a choreografií.

Období let 1945–1948 je označeno jako turbulentní roky, přesto byl pokrok souboru znatelný, zejména v porovnání s jeho začátky. Balet měl za tuto krátkou dobu pět šéfů. V poválečném čase měl baletní soubor SND na pozici baletního mistra opětovně umělkyni, i když na kratší dobu, tentokrát hostující Tamaru Corpona. Na scéně Národního divadla to bylo záležitostí výjimečnou. Zlom poté přišel za „vlády“ Rudolfa Macharovského, kterému se povedlo vytvořit kvalitní soubor, jehož členy byly i hlavní postavy českého baletu, zvláště baletní sólista Miroslav Kůra, který je dodnes považován za jednoho z nejlepších tanečníků československého baletu v historii. Opomenut nezůstal ani košícký balet, včetně hostujících umělců. Vojtek se dále věnuje i taneční složce Slovenského lidového divadla v Nitře či baletu Nové scény (1946–1948) a modernímu tanci, který pokračoval v odkazu

Rudolfa von Labana. Vliv měl i český moderní tanec, vedený Milčou Mayerovou a Jarmilou Kröschlovou. Zajímavou složkou Vojtkovy studie je kapitola o tanečním školství. Zde se však ocitáme zatím pouze na začátku budoucí centralizovanější podoby.

Poslední kapitola, týkající se divadla do roku 1948, se zabývá loutkovým divadlem. Autorem je pedagog, estetik a etnoteatrolog Juraj Hamar. Kromě sondy do vzniku a dějin loutkového divadla na slovenském území, se zajímá o vlivy, které toto umění utvářely a formovaly. Velkou roli hrál specializovaný časopis *Loutkář*, jehož existencí se vytvořil ceněný prostor pro loutkařské umělce. V Čechách v té době vycházel časopis *Český loutkář*, nejstarší odborný loutkářský časopis na světě.

Hamar konstatuje, že dějiny loutkářství v Čechách, na Moravě a na Slovensku nelze vnímat rozděleně. Počátky jsou spojené s folkloristikou a lidovými zvyky. Autor rozděluje loutkové divadlo na dvě hlavní podoby – marionetové divadlo a maňáskové divadlo. S postupem let získalo loutkové divadlo více funkcí, nejen zábavnou. Mělo být i výchovné, poučné a v následujících letech mělo i osvětový a ideologický vliv na výchovu dětí a mládeže. Častým motivem byly náboženské příběhy.

Velkému uznání se tomuto divadelnímu odvětví dostalo v roce 1929, kdy na sjezdu českých a slovenských loutkářů došlo k vytvoření první Mezinárodní loutkářské unie. Tímto krokem se loutkářství ocitlo na vyšší úrovni, na které mělo a chtělo být vnímáno nejen ze strany veřejnosti, ale především v odborné divadelní oblasti. Kočovní loutkáři nepřestali působit ani po vyhlášení války. Na Slovensku, se svými představeními v tu dobu jezdilo nejméně 26 loutkářských rodin. Po konci války začala snaha o centralizaci loutkářů, nejen po stránce dramaturgické, ale také dílenské. Dalším krokem ze strany státu byla oficiální kontrola jejich činnosti. Ta pro ně měla naprosto fatální následky, neb tradiční pojetí loutkářství, jako kočovného umění, bylo zakázáno. S ohledem na skutečnost, že první oficiální loutkové divadlo vzniklo až v roce 1950, je tato část věnována spíše ochotnickým souborům a kočovným společnostem. Hamar neopomíná důležité osobnosti, které měly význam pro vývoj slovenského loutkářství, například Josefa Dubského a jeho potomky či zakladatele profesionální loutkářství a jednoho z největších loutkařských slovenských rodů Jána Stražana.

Třetí tematicky zaměřená část publikace se věnuje vybraným kapitolám z dějin slovenského divadla. Autorkou příspěvku *Slovenské a české divadlo bližšie od seba* je divadelní vědkyně Eva Kyselová, která se dlouhodobě zaměřuje na vzájemný vztah slovenského a českého divadla. Tematická volba zaměření studie je více než logická, protože vzájemných vztahů a vlivu mezi českým a slovenským divadlem se dotýkají autoři takřka v každé kapitole. V průběhu desetiletí jejich vzájemná spolupráce byla proměnlivá. Rozhodně podle autorky neplatí, že by slovenské divadlo bylo pouhou odnoží české divadelní scény, ta mu pouze dodala potřebné profesionální podpory. S tímto názorem si myslím, že by souhlasila i aktuální česká teatrologie.

Autorka se zaměřuje na odlišné podmínky a tendence vzniku národních divadel a divadelní kultury jako takové, včetně procesu poslovenšťování v divadlech. Kyselová si k hlubší analýze vybrala několik stěžejních osobností slovenské divadelní scény, jejich tvorbu a působení – Bedřicha Jeřábka, Oskara Nedbala, Václava Jiříkovského, Jána Jamnického a dalších. To vše je líčeno na pozadí dějinných událostí v poválečném Československu,

kteřé přímo ovlivnily následný kulturní vývoj. V závěru studie se Kyselová věnuje Magdě Husákové-Lokvencové a jejímu vlivu na Novou scénu SND, kde působila jako režisérka.

Příspěvek *Divadlo v kritice, kritika v divadle* napsala teatroložka, autorka desítek odborných článků a studií, Sona Šimková, jež se zaměřila obzvláště na reflexy slovenského divadelnictví v dobovém tisku a poté v odborné literatuře. Zkoumala nejen samotný vývoj divadelní kritiky, ale i postoje autorů, jež stáli za kritikami. Za velmi zajímavou považuje podkapitolu zaměřující se na divadelní kritiku v časech, kdy byla ovlivňována ideovými programy a podléhala oficiálnímu usměrňování ze strany státu, aneb když se mísila kultura s politikou a ideovostí a publicista sloužila režimu. Šimková uvádí mnoho příkladů, které ilustrují tehdejší situaci.

Neméně zajímavá je poslední podkapitola v této části s názvem *Nové triedenie duchov začíná*. Vědecká erudovanost S. Šimkové je nezpochybnitelná, její přehled je neuvěřitelný a na textu je to znatelné. Příspěvkem, který uzavírá publikaci, je *Ochotnícke divadlo*, od Vladimíra Štefka. Autor popisuje vývoj slovenského ochotnického divadla a jeho vliv na vznik budoucího profesionálního divadla. Jednalo se o hojně navštěvovaná představení, která se konala po celém slovenském území. Zmíněna je také tendence profesionalizovat ochotnická divadla. Prostor je věnován i významným osobnostem režie či dramaturgii. Po válce se zázemí pro ochotnická divadla komplikovalo: Ochotníci přestupovali ze souborů do profesionálních divadelních těles. Přesto, do roku 1948–1949, mělo slovenské ochotnické divadlo značnou návštěvnickou základnu a široký repertoár.

Publikace je současně hloubkovou studií o vývoji slovenské teatrologie v daném období. *Dejiny slovenského divadla* mají oprávněnou ambici stát se komplexním a syntetizujícím dílem. V silách autorů sice nebylo do díla vtěsnat všechny inscenace, umělce, události z daného vymezeného období, přesto se domnívám, že v publikaci zaznělo to nejpodstatnější, co souviselo s vývojem slovenského divadelnictví a jeho profesionalizací. Kniha je určena nejen odborné veřejnosti či teatrologům, ale i milovníkům divadla a zájemcům o kulturní oblast z řad veřejnosti celkově, kteří se zajímají o divadelní umění a jeho historii.

Lucie Felcan Rajlová

Vlasta VALEŠ

Der Schulverein Komenský. 150 Jahre tschechisches Schulwesen in Wien / Školský spolek Komenský. 150 let českého školství ve Vídni

Wien, Schulverein Komenský 2020, 360 s., ISBN 978-3-200-06909-1.

Péči vídeňské historičky Vlasty Valešové a s autorskými příspěvky pražských archivářů Alexandry Blodigové a Jana Kahudy vznikla reprezentativní publikace věnovaná mimořádně významnému českému vzdělávacímu spolku v Rakousku. Paralelní text český a německý zajišťuje knize jak čtenářskou otevířenost v širším středoevropském prostředí, tak i jednoznačné přihlášení se k jazyku předků. Právě tato skutečnost je důležitá, neboť sami krajané pokládají Školský spolek Komenský, založený 21. dubna 1872, vedle českorakouských rodin za „nejdůležitější jádro české a slovenské komunity ve Vídni“

a zároveň za „klíčovou instituci menšiny“, jejíž činnost je vzorem i pro ostatní menšiny v Rakousku (Předmluva Karla Hanzla, starosty Školského spolku Komenský, s. 13 a 16.).

Rozsáhlé, ikonografickými prameny bohatě vypravené dílo je založeno na propojení chronologického a tematického principu, přičemž časovými mezníky se stala léta 1868, 1918, 1938, 1945, 1968 a 1993. Jde o klíčová data ve vývoji středoevropského prostoru, zároveň však o naprosto ústrojnou periodizaci dějin české menšiny v Rakousku, jejíž vzestupy a pády byly obecnou politickou situací výrazně determinovány. Každý ze sedmi oddílů je přehledně rozčleněn do menších kapitol a doplněn vloženými texty převážně biografického charakteru, jež uvádějí podrobnější údaje o osobnostech spjatých s českou menšinou a jejím školstvím.

Výklad o počátcích vídeňského spolku je právem začleněn do souvislosti s menšinovým školstvím v českých zemích ve druhé polovině 19. století (Ústřední matice školská, Deutscher Schulverein) a do kontextu sociálního postavení Čechů přicházejících do Dolních Rakous. Vystihuje původní sepětí s dělnickým a služebním personálem, který měl být přiučen němčině, aby obstál ve svých profesích, a zároveň vzděláván tak, aby zůstal zachován jeho kladný vztah k českému národnímu životu. Autorka dokládá, že přes nepřízeň rakouských úřadů za habsburské monarchie mělo české školství v Dolních Rakousích širší společenské zázemí, což ostatně vyjádřila i činnost a finanční podpora prvního protektora spolku hraběte Jana Harracha.

Osudy vídeňské školy vyvracejí představy o rovnoprávnosti jazyků či národností v posledních desetiletích existence habsburského mocnářství. Ačkoli žádost o formální zřízení první obecné školy podal osobně hrabě Harrach (1882), dolnorakouská zemská školní rada žádost odmítla jako protizákonnou a až po odvolání ji ministerstvo kultu a vyučování přijalo. Velký zájem o českou mateřskou a obecnou školu, působící od září 1883, narážel na obavy z přílišného posílení českého živlu ve Vídni, proto nedošlo k uznání práva veřejnosti, a k závěrečným zkouškám potřebným pro vydání vysvědčení jezdili žáci do české veřejné školy v Břeclavi, naopak od roku 1908 směli břeclavští učitelé dojíždět za žáky do Vídně.

Zápas o české školství a zamítnutí jeho veřejné působnosti vyplývaly z nerealistických představ německé městské správy o hrozícím počeštění Vídně a o „zradě na německém národě“ (s. 35). Konflikt se přenesl do parlamentu a k soudům a měl ohlas i v západoevropském tisku. Situaci se nepodařilo smírně vyřešit až od pádu monarchie, zato však pronikavá změna nastala po vzniku Československa a Rakouska, které bylo saintgermainskou mírovou smlouvou zavázáno chránit národnostní menšiny.

Česká minorita byla sociálně oslabena reemigrací velkého počtu Čechů, kteří se počínaje rokem 1918 stěhovali do českých zemí, a ztrátou značné části inteligence a národnostně uvědomělých lidí (včetně některých vedoucích představitelů spolku Komenský). Na druhé straně vídeňští Češi získali větší sebevědomí, neboť cítili oporu v československém státě, zmenšenému Rakousku přinejmenším rovnocenném. Za těchto okolností došlo na počátku dvacátých let 20. století ke zřízení českého středního školství (reálné gymnázium, obchodní škola) vedle řady mateřských a obecných škol (navíc i pěti slovenských škol) v rakouské metropoli a několika jazykových škol na venkově.

Ve výkladu o meziválečném období využila Vlasta Valešová množství archivních pramenů, především školních kronik, spisové agendy a dobového tisku. Propojením charakteristických citací s výkladem podala cenné svědectví o česko-německorakouském soužití i národnostním napětí, o sociálních aktivitách spolku Komenský k podpoře hladovějících dětí v době první světové války a těsně po ní, stejně jako o reanci menšinových činitelů na aktuální politickou situaci. Připojené fotografie školních staveb a vybavení jejich interiérů či Ústřední knihovny Komenského (otevřené roku 1927) dokládají modernizační skok a vysoké kulturní i společenské ambice vídeňských Čechů i jejich mecenášů.

„Zlatá doba českého školství v Rakousku“ (s. 57) definitivně skončila anšlusem v březnu 1938. Lze říci, že česká menšina se v dodatečném referendu o připojení Rakouska k Německé říši zachovala způsobem, který je příznačný pro opatrnou politiku menšin obecně: ve snaze nedat záminku k represím se z celkového počtu hlasujících Čechů (23 263 osob) pouhých 31 vyslovilo proti a 32 odevzdalo neplatné lístky. Mnozí rodiče ze strachu převedli své děti do německých škol, načež nacistický režim zlikvidoval české školství, v únoru 1942 rozpustil spolek Komenský a jeho majetek zkonfiskoval. Nejstatečnější z vídeňských Čechů, včetně učitelů a žáků českých škol, se zapojili do protinacistického odboje a část jich byla zavražděna v Mauthausenu či jinde. Vlasta Valešová jim věnuje – i s odvoláním na Dokumentační archiv rakouského odboje – rozsáhlou textovou a obrazovou dokumentaci, která je cenným příspěvkem ke studiu zahraničních míst paměti.

Znovuoživený spolek Komenský vstupoval roku 1945 do zcela nové situace. Těžké poškození školních budov a oslabení majetkové základny českého vzdělávacího systému, organizovaná reemigrace Čechů do Československa a další poválečné okolnosti otřáslý českou menšinou. Další úder znamenalo po únoru 1948 ideové a organizační rozpolcení minority do dvou nepřátelých frakcí – prokomunistické (podporované z Československa a napojené na Komunistickou stranu Rakouska) a protikomunistické, která se orientovala na spolupráci s českými menšinovými organizacemi v západních zemích. V dubnu 1950 došlo ke konfliktu mezi oběma proudy, při němž se podařilo prokomunistické frakci ovládnout vedení spolku Komenský; částečně si podřídila jeho školy a prosazovala výchovu „v pokrokovém duchu“. Extrémně levicová orientace vedla dokonce k tomu, že české školy ve Vídni z politických důvodů odmítaly přijímat děti emigrantů přicházejících z Československa. Všechny tyto události rekonstruovala autorka velmi podrobně a přispěla tím k poznání agresivního ideologického pronikání československých orgánů do sousedního Rakouska.

Léta 1968–1993 nazvala Vlasta Valešová „bojem o přežití“. V tomto období trvale klesal počet českých žáků a následně byly rušeny jednotlivé školy pro nedostatek zájemců. K úpadku přispívaly s finančními dotacemi spojené zásahy československých orgánů, které ve spolku Komenský viděly nástroj k ovlivňování české menšiny v Rakousku; zároveň však vyjadřovaly pochybnosti o smyslu finanční podpory z Československa. Paradoxně zde zapůsobila sovětská okupace, která přiměla normalizační režim k tomu, aby na podporu „pokrokových“ krajanů nerezignoval a finanční podporu nepřerušil.

Za situace, kdy po 21. srpnu 1968 přišlo do Rakouska mnoho českých emigrantů s dětmi, nebylo možné jejich přijetí jednoznačně odmítat. Avšak tato složka žactva byla

vzhledem k pohybu migrantů do vzdálenějších zemí velmi labilní, přičemž československá vláda trvala na tom, že dotací nelze využívat k výuce dětí emigrantů, kteří neměli legalizovaný pobyt v zahraničí. Prohlubující se finanční krizi českého školství pomohla překonat skutečnost, že Rakousko zákonem z roku 1976 uznalo vídeňské Čechy za autochtonní národnostní skupinu, která získala nárok na subvence, přičemž zároveň zesílil vliv rakouských inspekčních orgánů.

Cesta ke stabilnímu vývoji českého školství se otevřela teprve po roce 1989, kdy se spolek Komenský vymanol z vlivu komunistické propagandy a kdy byl postupně (definitivně roku 2004) překonán politicko-ideologický rozkol uvnitř české menšiny, k níž se v roce 1991 ve Vídni a v Dolním Rakousku hlásilo přes 8000 příslušníků. Zaslouhou poslední velvyslankyně federálního Československa Magdy Vašáryové (její vzpomínkový text je v knize zveřejněn) byla na české škole zavedena i výuka slovenštiny, což přilákalo žáky z rodin dolnorakouských Slováků. Současně se změnilo postavení češtiny z jazyka rodinné tradice ve velmi užitečný komunikační nástroj ekonomiky, zejména obchodu a finančnictví. Obrovské problémy však představovalo dlouhodobé zadlužení spolku, které se podařilo na sklonku 20. století zlikvidovat prodejem nemovitého majetku a obratným vyjednáváním čelného představitele menšiny Karla Hanzla. Podstatnou část finančního zabezpečení českého školství převzala rakouská vláda formou subvencí.

Zpracováním stopadesátiletého vývoje Školského spolku Komenský Vlasta Valešová vystihla svého druhu *success story*, vedoucí od hluboké nedůvěry vůči Čechům ze strany vídeňského magistrátu přes množství peripetií a opakujících se finančních krizí až po nedávnou stabilizaci českého školství ve Vídni; dnes působí na úrovni mateřské a obecné školy i osmiletého reálného gymnázia, a to vše za porozumění a podpory města, rakouské vlády a dokonce i spolkového prezidenta. Česká a do ní začleněná slovenská škola ve Vídni získala pevný základ a stala se ukázkou dobrého a pro většinový národ i pro národnostní menšiny prospěšného soužití.

Zdánlivě lokální téma zvládli hlavní autorka a její spolupracovníci díky velmi důkladné heuristické přípravě. Využili pramenů Rakouského státního archivu, Archivu ministerstva zahraničních věcí ČR, Národního archivu v Praze a dalších zdrojů včetně dobového tisku, vzpomínek diplomatů, učitelů a absolventů a samozřejmě také bohatého Archivu a Knihovny Školského spolku Komenský, jejichž dějinám jsou věnovány samostatné kapitoly. Někdy i rozsáhlé citace jsou začleněny do analytického výkladu, který svědčí o bezpečné znalosti tematiky a interpretačním důmyslu; ten se projevil i v osvětlení permanentních problémů s financováním a spletitých finančních vazeb českého školství mezi dvěma státy, střídajícími se režimy i mezi veřejným zájmem a soukromou sférou.

Nejen zpestřením, ale i prohloubením výkladu se staly vložené medailony pozoruhodných osobností spjatých s vídeňskými školami, které dokládají a konkretizují vliv školství na všechny sféry života. Namátkou stačí uvést několik postav, jež si odnesly základy vzdělání z českých škol ve Vídni: Božena Vavrečková, vídeňská maturantka z roku 1931, matka Václava Havla; diplomat Antonín Sum, osobní tajemník Jana Masaryka, odsouzený v procesu s Miladou Horákovou; operní pěvci Ivana Mixová a Karel Kalaš; evangelický duchovní Alfréd Kocáb; ekonom a politik Ferdinand Lacina, v letech 1986–1995 rakouský ministr financí; český politik, ministr zahraničí Karel Schwarzenberg. Při zpracování těchto medailonů se

výborně osvědčila spolupráce Vlasty Valešové s Alexandrou Blodigovou a Janem Kahudou, jejichž texty se vyznačují detailní znalostí biografii jednotlivých osobností krajanského života a v úhrnu dodávají publikaci žádoucí ucelenosti.

Čtenář pochopitelně v knize narazí na otevřené otázky, jakými jsou kupříkladu hlubší objasnění účasti vídeňských Čechů v protinacistickém odboji, podílu poválečných reemigrantů na komunistické politice vůči Čechům v Rakousku, boje mezi politickými frakcemi v české menšině atd. Celkově však lze říci, že tu na pozadí dramatického vývoje českého školství ve Vídni a jeho ústředního spolku vznikly zároveň dějiny české menšiny v rakouské metropoli. Neboť Vlasta Valešová věnovala pozornost souvislostem mezinárodním (především česko/slovensko-rakouským), vnitřním rakouským i speciálně menšinovým, a to nejen se zřetelem k tomuto a všem dalším spolkům, ale také obecně k společenskému, politickému, kulturnímu a církevnímu životu včetně menšinových tiskových orgánů, sportu či zábavy.

Recenzovaná kniha výrazně přesahuje obvyklou úroveň jubilejních publikací spolků. V bibliografickém smyslu sice navazuje na předchozí sborníky z let 1932 a 1952, ale je zcela samostatným původním vědeckým dílem. Je založena na důkladném pramenném výzkumu, opatřena rozsáhlým poznámkovým aparátem, výběrovou bibliografií, rejstříkem a dalšími náležitostmi, ale také názornými grafy a množstvím dokumentárních fotografií. Je to standardní vědecké dílo, které znamená významný příspěvek k dějinám novodobého školství, krajanského hnutí a také česko-rakouských vztahů.

Jaroslav Pánek

ZPRÁVY O LITERATUŘE

Obecné

Šimona LÖWENSTEIN (ed.)

Evropská civilizace a její problémy,

I–II. Jubilejní sborník pro Bedřicha

Loewensteina

Kulmbach, Verlagsbuchhandlung Sabat

2019, 262 s., 281 s.,

ISBN 978-3-943506-60-0.

Sborník připravený rodinou, přáteli a žáky k nedožitým 90. narozeninám významného evropského myslitele a historika Bedřicha Löwensteina je reprezentativní a tematicky velmi široký. Právem nese název, který se snaží zachytit pestrout problematiku, kterou se po celý život zabýval. Vedle analytických prací věnovaných německému vývoji v 19. století, zejména zvláštnostem liberalismu a osobnostem, které ho v pozitivním i negativním smyslu utvářely, se zabýval objevně také filozofickými otázkami dějin a osobitou interpretací pojmů jako civilizace, pokrok, modernizace, sekularizace, evropanství. Přispěvatelé se ve dvaceti studiích začleněných do čtyř tematických okruhů zaměřili na historiografii a její úlohu ve společnosti, na kulturní dějiny včetně dějin idejí, na scetní a slepé uličky historického vývoje a na politické i filosofické koncepty dějin. Zařadit jednotlivé texty do uvedených čtyř celků nebylo snadné, protože mnohé z nich by obstály i v kontextu ostatních částí. Löwensteinův význam pro evropskou historiografii odráží mimo jiné i jazyková pestrost sborníku, většinou se jedná o dvojazyčné česko – německé

a německo – české texty, ale nechybí v něm ani angličtina a francouzština. Chronologicky se většina příspěvků týká nových a novějších dějin. Neplatí to však ve všech případech. Pokud autor jako Alexander Demandt poukázal prostřednictvím antic- kých historiografických postupů na kořeny pozdějších směrů historického bádání, našel své místo oprávněně v čele sborníku. Další studie se geograficky zaměřují především na problematiku, události a osobnosti evropských dějin. Karl Heinz Metz se soustředil na pojetí evropských dějin v díle nestora německého novodobého bádání Leopolda Rankeho a na přístup Bedřicha Löwensteina k tomuto badateli. Mezi oběma osobnostmi však leží dlouhá doba, ve které působila řada Rankeho obdivovatelů i odpůrců. Jejich přínos k pojetí evropských dějin autor studie i Löwenstein dobře znali včetně jejich filosofických východisek a ve své práci je zohlednili. Dílo Rankeho následovníků zejména mimo německou jazykovou oblast by ovšem zasloužilo ve studii větší místo. Slíbené příspěvky Františka Šmahela se přes zajímavé téma týkající se ohlasu revue *Annales* v českém historickém bádání a korespondence Bedřicha Mendla s revue *Annales* dostaly do sborníku jen v omezené sumari- zační podobě. Obsáhle přispěl k problematice liberalismu, který patřil v rané i pozdější tvorbě Bedřicha Löwensteina k důležitým výzkumným tématům, Milan Hlavačka. Pozornost věnoval formování české občanské společnosti v souvislostech liberalisti- ckých požadavků a zásad, časově zejména v posledních dekádách 19. století. Samo-

statnou kapitolou tohoto příspěvku je také interpretace díla T. G. Masaryka oslavencem. Jedná se o obtížný úkol. Mezi oběma osobnostmi, jejichž dílo od sebe odděluji převraty a dvě světové války a nesouměřitelné životní zkušenosti nelze vložit spojku „nebo“. Mladší z nich, Bedřich Löwenstein, mohl studovat a poznat, jak se Masarykovy zásady osvědčily, co z nich žije a patří dlouhodobě k evropskému myšlenkovému odkazu.

Do části kulturní dějiny, dějiny idejí jsou zařazeny poměrně různorodé studie, což odpovídá diskusím o obsahu pojmů kulturní antropologie i kulturní filosofie. Karl Ocham se zaměřil na závislost smyslového vnímání a vkládání významů i vytváření pojmů v teoretické rovině. Tento vztah se stal od úsvitu evropské filosofie sledovaným tématem, přispěl k formování zásadních evropských myšlenkových směrů a škol. Přes početnou literaturu věnovanou tomuto problému se autorovi podařilo přidat k jeho řešení originální poznatky. Další přispěvatel Ladislav Hejránek se zabýval tématem, které bylo Bedřichu Löwensteinovi velmi blízké – evropanstvím. Rozpor mezi geografickým a kulturně politickým vymezením Evropy se v historiografii často vyhrotil a dodnes vyvolává diskuse; kde a kudy běží ta správná hranice kontinentu. Tento spor podmiňuje jak základní charakteristiku evropanství, tak i navenek zdánlivě úsměvné rozpory v učebnicích zeměpisu. Školní knihy a populární příručky si na příklad neporadily s tím, zda nejvyšší horou kontinentu je Mont Blanc nebo Elbrus. Příčinou sváru při tom nebyla tolik výška pohoří a jejich zeměpisné souřadnice, jako skutečnost, zda k evropské tradici patří i východní oblasti, pravoslavlí, symboly jako Prométheus, vliv antického Řecka, černo-

mořské pobřeží apod. K tématu evropanství odkazuje i následující článek Jakuba Trojana o myšlence lidských práv v české tradici. Lidská práva nejsou ovšem jen záležitostí právních norem. Lze konstatovat, že úsilí o jejich respektování se většinou zaměřovalo na oblast, kde byl aktuálně pocítován jejich významný deficit. Vedle právních norem to mohla být sociální a náboženská oblast, národnostní preference, genderové podmínky, věková diskriminace. Proměny, ke kterým v této sféře docházelo, se v české tradici neprojevovaly rovnoměrně a lze je zkoumat jen v dobovém kontextu. Například ve druhé polovině 19. století přední čeští bojovníci a bojovnice za prosazení rovných práv v národnostní rovině často zanedbávali nebo přímo znevažovali požadavky žádající rovné příležitosti v rovině genderové. Také k sociálním požadavkům přistupovali často podle národnostního klíče. V tomto kontextu zůstávají právní normy jen jedním z předpokladů uplatnění lidských práv.

Významnou součást kulturních dějin a dějin idejí představuje náboženství a v novějších dobách postup sekularizace. Této závažné problematice se věnuje v souvislosti se židovstvím a jeho koncem v českých zemích jen jeden příspěvek Wilmy Abeles Iggers. Předpoklady sekularizace včetně židovské lze sledovat nejméně od doby osvícenství, které postupně prosadilo zesvětštění škol, veřejného života, vznik byrokracie apod. Vzhledem k významu sekularizace zejména v české tradici úvaha k tomuto tématu chybí. Poslední příspěvek druhé části autora Pavla Koláře hodnotí tzv. pražské jaro netradičně jako dědictví post stalinských rozporů. Názvem i pojetím by se dal článek zařadit i do třetí části sborníku *Scestí a slepé uličky civilizace*. Studie

zařazené do této části se většinou věnují fašistickým a diktátorským metodám vlády uplatňovaných ve 20. století. Peter Pulzer prostřednictvím analýzy nacistické „křišťálové noci“ v roce 1938, poukázal na mechanismy vedoucí podle jeho slov k destrukci civilizace. Snad by bylo vhodnější psát o konci demokracie nebo pro potřeby studie charakterizovat přesněji pojem civilizace nejen s výlučně pozitivním obsahem. Pokud připustíme, že civilizace zahrnovala i negativní a nežádoucí projevy, bude obtížnější mluvit o slepých uličkách. Právě ona scestí se stávala východiskem nových civilizačních požadavků a vytvářela předpoklady k jejich rozvoji.

Originálním textem věnovaným tzv. konzervativní revoluci prosazované v podobě fašizace tzv. druhé republiky přispěl k jubilejnímu sborníku Jan Rataj. Jeho kritický přístup k vedoucím českým politikům v pomnichovském období se opírá o velmi důkladné studium pramenů a podložené argumenty vyvracející konjunkturální povrchní interpretace, které se bohužel netýkají jen žurnalistických příspěvků. Zjednodušení a povrchnost ovšem také patří k moderní civilizaci. Zásahu na tom mají ve velkém média a bariéry ve veřejné komunikaci v diktátorských i v demokratických společnostech. Cenzura a hlad po informacích na jedné straně a přesycenost nesouměřitelnými a neověřenými zprávami na straně druhé otevírají, jak píše Bernard Sösemann, prostor pro manipulaci veřejným míněním i chováním široké veřejnosti. Poslední dva příspěvky třetí části se z koncepce sborníku poněkud vymykají. David Schoenbaum se zabýval využitím hudby v politice. Přesto, že se jedná o velmi specializované téma, má v kontextu Löwensteinových studií své místo. Velmi zajímavý příspěvek napsa-

la pro sborník svého otce Šimona Löwenstein. Její výhodou byla dokonalá znalost otcova díla nejen v písemné nebo jinak zveřejněné podobě. Dokázala také čerpat ze soukromých rozhovorů a seznámit čtenáře s aktuálními problémy jeho výzkumu, které otevírají Löwensteinovo dílo i směrem k budoucnosti.

Ve čtvrté části sborníku charakterizují přispěvatelé v evropském kontextu významné filosofické koncepty dějin. Reimer Hansen ve svém příspěvku s velkým citem pro změny historických podmínek poukázal na předpoklady moderní evropské civilizace spočívající ve starších epochách. Zvláštěnosti německého vývoje označovaného také jako tzv. německá otázka včetně nevyřešených oblastí tohoto problému se dotkl Helmut Wagner, který se tím dostal tematicky i obsahově blízko k jedné z hlavních Löwensteinových priorit. Zajímavým textem přispěl k památce přítele Miroslav Hroch. V poměrně soustředěné podobě shrnul ve svém příspěvku bohaté poznatky z oblasti národního hnutí a nacionalismu, které jsou v duchu jubilatova díla nejen výsledkem bádání, ale také inspirací pro nové otázky. Poslední příspěvek Milana Průchy zdůrazňuje víru v pokrok jako způsob uskutečňování filosofie.

Důležitou součástí publikace představuje podrobný životopis, bibliografie a textová i obrazová dokumentace, která doplňuje citelnou mezeru v biografickém bádání týkajícím se předních českých nebo česko – německých myslitelů 20. století včetně Bedřicha Löwensteina.

Pavla Vošahlíková

Petra MRAČKOVÁ VAVROUŠOVÁ
Las aventuras de la literatura checa en España. Traducciones indirectas y el papel mediador del alemán, censura y material paratextual

Madrid, Ommpress 2019, 234 s.,
ISBN 978-84-17387-50-1.

Mračková Vavroušová se zaměřila na tituly české literatury přeložené do španělštiny, ne ovšem přímo z originálních textů, ale z německých překladů. Jde tedy o v poslední době sice často diskutovaný, nicméně stále málo probádaný jev tzv. nepřímého či zprostředkovaného překladu. Ten se objevuje zejména v případech méně rozšířených jazyků, jímž čeština vzhledem ke španělštině nepochybně je. Autorka rozdělila práci do šesti kapitol, kde v prvních třech řeší historické, resp. teoretické otázky. Sleduje zde česko-španělské kulturní vztahy, srovnává vydavatelskou praxi v obou zemích, ale také cenzuru v době frankismu či režimu v Československu před rokem 1989. Druhá kapitola je věnována teoretickým otázkám nepřímého překladu. Mračková zde vychází z klasiků československé teorie překladu, Jiřího Levého a Antona Popoviče, aby pak sledovala otázku recepce textu v cílové kultuře.

Druhá polovina práce, tedy další tři kapitoly, je pak plodem zkoumání konkrétních překladů. První shrnuje zkoumaný materiál, uvádí počet děl přeložených prostřednictvím angličtiny, italštiny, francouzštiny a nejpočetněji němčiny, přičemž nejsou uváděny jen překlady, ale jsou prezentováni také překladatelé. Jádro práce pak spočívá v posledních dvou kapitolách, případových studiích, věnovaných dvěma velkým a uznávaným textům české literatury. Prvním je Haškův *Švejk*, druhým potom text obdobného formátu Kunderův *Žert*. Autorka zde má možnost srovnat při-

mé i nepřímé překlady obou děl, dobře známých španělskému publiku, které jak Haška, tak Kunderu přinejmenším ve svém zasvěceném segmentu vysoce oceňuje. V souvislosti s Kunderou je pak třeba vyzdvihnout užiti ne zcela standardního pramene, s ním autorka ve své analýze promyšleně pracuje. Jsou to vyjádření pracovníků španělské cenzury uložené v Archivo de Administración v Alcalá de Henares, které kompletují obraz reflexe české literatury ve Španělsku, resp. u části španělských úředních míst.

Velkým přínosem publikace je pak příloha v podobě patrně kompletního seznamu překladů české beletrie do španělštiny za celé dvacáté století až do roku 2015. Autorka přitom nesledovala jenom krásnou literaturu, ale i produkci odbornou a seznam je tak v této oblasti naprosto ojedinělým počinem. Stejně důležitá je potom i její závěrečná úvaha či výzva, zkoumat recepci dalších překladů českých autorů, nejen prostřednictvím převodů do francouzštiny či angličtiny. Jde také o velkou skupinu českých textů pro děti a mládež či o sbírky poezie, a to v celém španělsky mluvícím světě. Ani tato část práce by neměla zapadnout bez ohlasu, ale přinejmenším inspirovat další výzkum.

Josef Opatrný

Marek HALBICH

Ztraceni v kaňonech a na raních. Sociální a ekologická adaptace Tarahumarů v severním Mexiku
(= Andrias, vol. VII)
Praha, Togga 2019, 420 s.,
ISBN 978-80-7476-141-6.

Jeden z mála českých antropologů s osobní zkušeností s prací s indiánskými komunitami přímo v terénu, prezentuje výsledky

svého dlouhodobého výzkumu mezi Tarahumary v severním Mexiku, tedy v oblasti, kde na konci sedmáctého a počátku osmáctého století působili jezuitští misionáři z České provincie. Jejich zpráv dodnes využívají antropologové při zpětné konstrukci historických podob dnešní společnosti.

Marek Halbich nemohl ve svém textu nezmínit svého středoevropského předchůdce Josefa Neumanna ani jména dalších členů Tovaryšstva Ježíšova, kteří působili mezi Tarahumary v první polovině osmáctého století. Halbich začíná analýzu současného stavu historickým exkurzem, aby pak odmítl areální klasifikaci, zdůrazňovanou pro region americkými kulturními antropology. Místo toho hovoří o kulturních přesazích, prolínání různých kulturních prvků a o vzájemném ovlivňování. To vše hrálo v historii nepochybně roli, ostatně podobně jako ekonomické vazby prostřednictvím obchodní výměny.

Pro současnost pak autor zdůrazňuje s odkazem na vlastní obsáhlý terénní výzkum potřebu revize zobecňujících závěrů, které neplatí pro konkrétní příklady vztahů v tarahumarských komunitách. Ty autor považuje za výsledek historického vývoje, v němž stále hraje velkou roli rezistence Indiánů vůči tlaku většinové společnosti. Na druhé straně po důkladné analýze různých adaptačních mechanismů, sahajících až do koloniální doby, konstatuje pozvolné odumírání starých kulturních vzorců. Stejným výsledkem Halbichova bádání je tak zjištění dvou protikladných tendencí jasně patrných v různých oblastech života sledovaného etnika: na jedné straně stojí snaha prosazovat autonomii a identitu v rámci tradic uzavřené jednotky, na druhé straně pak zájem o rozšiřování vazeb, zejména ekonomických, s „netarahumarskou“ spo-

lečností, či jinak řečeno: jde tu o ambici modernizovat tarahumarskou společnost.

Práce je přemýšlivým pokusem o rekonstrukci vývoje tarahumarské společnosti od šestnáctého století po současnost, kde stále přetrvávají ve vztazích i kultuře jevy, jejichž historické kořeny si současníci často vůbec neuvědomují. Spolu s texty Mnislava Zeleňého je pak Halbichova kniha důkazem, že i ze střední Evropy lze významně přispět ke studiu indiánských komunit.

Josef Opatrný

Středověk

Dušan FOLTÝN – Pavlína MAŠKOVÁ – Petr SOMMER (ed.)

Benediktini a střed Evropy. Křesťanství, kultura, společnost 800–1300

Praha, NLN 2021, 429 s., ISBN 978-80-7422-462-1.

Velký projekt NAKI, v němž síly spojily Centrum mediivistických studií Filozofického ústavu AV ČR, Národní galerie Praha a Katolická teologická fakulta UK, vyústil nejprve na přelomu let 2014 a 2015 v nádhernou výstavu v pražské Valdštejnské jízdárně *Otevři zahradu rajsskou. Benediktini v srdci Evropy 800–1300*, provázenou stejnojmenným katalogem, tedy výpravou a obsahově inspirativní průvodní publikací, provedenou v české i anglické verzi.¹ S odstupem řady let pak (opět česky i anglicky) vychází druhá část výstupu: rozsáhlý sborník s příspěvky tří desítek před-

1 Dušan FOLTÝN – Jan KLÍPA – Pavlína MAŠKOVÁ – Petr SOMMER – Vít VLNAS (edd.) *Otevři zahradu rajsskou. Benediktini v srdci Evropy 800–1300*, Praha 2014 (recenze ČČH 114, 2016, s. 470–474).

ních německých a českých badatelů, kteří mapují cestu benediktinského řádu od jeho vzniku, v plném rozsahu pak od etablování prvních benediktinských klášterů ve střední Evropě (tj. dnešní Švýcarsko, Německo, Rakousko, ČR, Polsko a Maďarsko) do konce 13. století.

Bohatě ilustrovaná publikace je rozčleněna do tří oddílů. V prvním, nazvaném *Benediktinské mnišství*, se hvězdy německé mediévistiky (a Jan Stejskal) s velkým nadhledem obírají christianizací, vztahem církve a státu, hlavně však benediktinským řádem a mnišstvím sledované epochy. Zmíňme tu alespoň knihu otevírající brilantní esej Lutze E. von Padberga *Zrod křesťanské Evropy*, načrtávající vývoj od rozkladu antického světa až k etablování „křesťanské Evropy“ vrcholného středověku. Nejde přitom „jen“ o misijní činnost, nucenou christianizaci germánských a posléze slovanských státních nebo předstátních útvarů, ale také např. o zcela nové hodnocení práce, prosazené řeholníky v tradici Benedikta z Nursie. Autor tu nabídl tezi: „Křesťansky nově zdůvodněný étos práce patří k nejvýznamnějším přínosům křesťanství“ (s. 19).

Podobně pregnantně formulované jsou autorovy výroky o těsném vztahu christianizace a mocenského zájmu panovníků, kteří ji prosazovali: „Po době stěhování národů začala Evropa poprvé nabývat pevnějších kontur, což bylo dáno postupným budováním *imperia christiana* v době vlády Karlovců. Základem byla úspěšná kombinace franské vlády a latinsky utvářeného křesťanstva. Na počátku tohoto vývoje nebyla idea Evropy, ale zcela v politickém duchu chápáné uskutečnění Kristova misijního příkazu.“ Tento velmi otevřený diskurz je charakteristický pro celou knihu: Nejde o nějaké speciální, do sebe uzavřené dějiny řádu, nýbrž

o vzhled do komplexní role tohoto mj. vždy velmi politického a mocensky uvědomělého společenství, těsně provázaného také se světskou církví.

Velmi dobře to dokládá např. příspěvek Stefana Weinfurtera *Odluka církve od světa? Reformní mniši a řeholní kanovníci v 11. a 12. století jako indikátory nového řádu*. Autor tu diskutuje otázku, zda se v této epoše v období boje o investituru církevní reformátoři snažili „svět mnohem více než dosud podříditi normám, přikázáním a dohledu církevních hodnostářů“ (s. 74), nebo zda spíše – podle autorova mínění – nesměřovaly reformy sice dovnitř církevní komunity..., ale tento „boj proti zlu“ následně „vedl k mnohem výraznějšímu vměšování se a nárokům početné skupiny mezi reformátory (také papežů) na ovlivňování řádu světa“ (s. 84).

Druhá část knihy se v patnácti příspěvcích českých i zahraničních badatelů věnuje *Benediktinům ve střední Evropě*. Zde čtenáře upoutá zejména na velmi komplexní znalosti pramenů písemné i archeologické povahy založený text Petra Sommera *Benediktini v raném českém státě*, zasazující s pozoruhodnou vnímavostí pro roli „detailů“ tu zdánlivě „úzkou“ benediktinskou problematiku do širších kontextů panovníckých christianizačních aktivit. V návaznosti na tento příspěvek je nutno jmenovat studii Evy Doležalové o *Stabilizaci evropských států a rozvoji jejich zemské církevní organizace*, který dovádí téma až do 14. století. Autorka připomíná, že: „Benediktini sehráli velmi výraznou roli při ustavování diecézí a církevní správy ve středovýchodní Evropě, zejména v počátcích církevní organizace“ (s. 183).

Ke slovu tu samozřejmě přichází také tematika knih a knihoven (neúnavný Ivan

Hlaváček), výtvarného umění (kolektiv autorů), architektury (Béla Szolt-Szakacs) nebo hudby (Hana Vlhová-Wörner). Jiří Rak s Vitem Vlnasem pak oddíl uzavřeli krátkým pohledem na středověké benediktiny v českém nacionálním dějepisectví 19. století – škoda, že nezahrnuli také německou bohemikální historiografii oné doby.

Ve třetím oddílu knihy s názvem *Monastikon* podává početný autorský tým abecedně uspořádaný encyklopedický přehled benediktinských lokalit především ve východní části střední Evropy, tedy druhdy ve státech Přemyslovců, Arpádovců a Piastovců. V přísném výběru jsou zahrnuty i klíčové kláštery z území dnešního Německa a Rakouska, které se účastnily zakladatelské aktivity na území výše uvedených středověkých států.

Pozoruhodnou publikaci, jejíž obzor sahá daleko za horizont dějin jednoho, byť i historicky nejdůležitějšího mnišského řádu, uzavírá soupis citovaných pramenů a literatury, seznam vyobrazení, jmenný a místní rejstřík.

Jiří Pešek

Peter CSENDES – Ferdinand OPLL
Wien im Mittelalter. Zeitzeugnisse und Analysen

Wien – Köln, Böhlau Verlag 2021,
520 s. + 46 vyobr. v textu,
ISBN 978-3-205-21401-4.

Dva bývalí archiváři města Vídně a současně přední rakouští medievisté nám i sobě dali dárek u příležitosti 800. výročí udělení městských práv Vídni (18. října 1221). Jejich vídeňský středověk končí rokem 1529, tedy později, než bývá zvykem. Mezníkem tu je totiž první neúspěšné obléhání

Vídně Turky. Vzhledem k významu historie a bohatosti pramenů k dějinám města je pochopitelné, že i jeho městská historiografie je víc než bohatá. Podíleli se na ní ostatně mnoha desítkami titulů jak edičních, tak zpracování, i oba autoři, zejména druhý z nich, i když v jejich bibliografiích nalézáme též závažné tituly k obecnějším otázkách rakouských i evropských dějin. V knize se rozhodli pro neortodoxní pojetí, které se jim do značné míry podařilo uskutečnit. Proto je potřebí nejdříve, ba především, věnovat pozornost koncepci knihy.

Její jádro tvoří dvě nestejně rozsáhlé části. První tvoří zdánlivě „suchý“ chronologický výčet událostí od 9. století (to bylo ovšem možno spolu s oběma následujícími věky shrnout jen sumárně) až do roku 1529 (s. 17–205). Až od první poloviny 12. století (1137) začíná vlastní, nejdřív ovšem nesouvislá řada interních městských událostí, či skutečností širšího dosahu, které se ve Vídni odehrávaly či měly na město bezprostřední dopad. Autoři v úvodu (s. 11) deklarují, že tyto jevy nemají zůstat izolovanými hláškami, nýbrž prostřednictvím pravidelných odkazů na literaturu se jim má dostat širšího historického zázemí zasazovaného do obecnějších souvislostí. Vznikají tak často až malé analytické exkurzy.

Při probírání se tímto materiálem ale s překvapením zjišťujeme, že v partii do roku 1260 tomu tak (snad s jedinou výjimkou) bohužel není vůbec, takže příslušné listiny či kronikářské zmínky, resp. jejich autory či edice je třeba často dost namáhavě hledat. Skoro čtenář nabývá dojmu, že se na tuto partii jakoby „zapomnělo“. Ale i jinak jsou tyto odkazy často velmi skoupé, ač by užitý petit ještě leccos bez výraznějšího nárůstu rozsahu stihl dodat a čtenář by to uvítal. Podstatou věci je dáno, že více než polo-

vina textu je věnována 15. a počínajícímu 16. století. Většinou tam jde o časově více či méně fixované události, zachycené zejména v diplomatickém či kronikářském materiálu. Že se mnohé z nich úzce propojují s českými dějinami (zajetí Václava IV. v roce 1402–1403, ale i řada dalších jevů a okolností: Přemysl Otakar II., Karel IV., Jeroným Pražský a husité, Jiří z Poděbrad, Praha a univerzita aj.) se rozumí samo sebou.

Když si tak autoři, pokud jde o chronologický výklad, uvolnili ruce, obrátili pozornost k jednotlivým fenoménům vnitřních dějin města, které nazvali *Analysen* a rozdělili je do celkem osmi okruhů. Aby se zřetelně ukázal záměr autorů a to, jak naplňují vídeňské dějiny, dovolím si ocitovat jimi vyčtené okruhy v originálním znění, abych pak navázal jejich příležitostným určitějším rozvedením.

1) *Grundlagen unseres Wissens*. Jde o stručnou charakteristiku tří základních výkladových východisek, totiž pragmatického – diplomatického materiálu, vyprávěcích pramenů včetně autobiografických a deníkových textů a posléze pramenů obrazového charakteru. Odkazy na literaturu a edice zde takřka nepřicházejí, takže je třeba obracet se tu i v následujících skupinách, k časově dosti náročnému hledání. Rozsáhlý seznam literatury je totiž sestaven v jedné abecedické řadě a nerozlišuje mezi vindobonskou a literaturou srovnávací, ani nepostupuje podle věcných hledisek.

Ale ani pak nemusí být čtenář vždy uspokojen. Jen jeden příklad. Tak zájemce o vídeňskou městskou diplomatiku nenachází např. práce Ivo Luntze o vídeňské radní listině z roku 1917, vydané dokonce v publikacích vídeňského městského archivu. Protože se ale i jinak setkáváme s pracemi z doby před 2. světovou válkou jen spora-

dicky, zřejmě jde mlčky o výraznou orientaci na literaturu novější s předpokladem, že ta tu starší reflektuje v dostatečné míře, Stručný přehled vývoje historického bádání by čtenář také uvítal.

2) *Stadttraum*. Sleduje vznik města a jeho výstavbu jak světskou, tak církevní, a to včetně předměstí a nezapomíná ani na komunikační stavby, i když těm se věnuje větší pozornost i v oddíle následujícím.

3) *Von Werkleuten, Schaffern und Schulmeistern*. Zde se obrací pozornost k technické a sociální infrastruktuře města včetně špitálů a školství. Pokud jde o univerzitu, je třeba se obrátit k jejím osudovým datům (tj. zejména 1365 oder 1384) a upozornit na to, že Lackner 1997 byl nahrazen Lacknerem 2013. A Aschbach či Kink ze „staré gardy“ by snad také v bibliografii chybět neměli.

4) *Stadt und Stadtherr*. Začíná se excerpcí itinerářových údajů, ke slovu ale přicházejí zejména hospodářské kontakty. Dozvíme se i řadu dalších zajímavých informací např. k poklesu počtu obyvatelstva aj.

5) *„Alle die Rechte und die guten Gewohnheiten“*. Text navazuje bezprostředně na předchozí kapitolu interpretací privilegií, aby navázal na dvě podstatné otázky městského života, totiž právo a jeho aplikaci ve správě a soudnictví.

6) *Wienerinnen und Wiener*. Důležitou pozornost autoři věnovali struktuře městského obyvatelstva od plnoprávných měšťanů až k židům a zástupcům „méně početného“ obyvatelstva.

7) *Stadtwirtschaft*. Nastiňuje vztah hlavních dvou, resp. tří hospodářských aktivit, počínaje vinařstvím přes obchod až k řemeslům a službám.

Posléze 8) *Stadtleben*. Tento oddíl prezentuje každodennost ve všech jejích formách včetně krizových (mory) situací.

Bibliografii již byla věnována pozornost, je tedy třeba říci pár slov o rejstříku, který svým rozsahem přesahujícím sto stran titulu je jednou z nepominutelných partií knihy. Autoři tu spojili jména osobní s místními a šli opravdu do detailů. Technická redakce se však příliš nevyznamovala, a tak informace, zejména pokud šlo o hnízdovitá hesla, do značné míry splývají vizuálně s jednotlivinami (na úkor přehlednosti není ani tu, ani v textu, užito živých záhlaví). Zřetelnější zpřístupnění by si zasloužilo již samo heslo Wien, které má ca 70 sloupců, podává významné svědectví a takřka prosopografii města. Na konec jedna perlička: Tiskařský šotek udělal v bibliografii s. 407 z Andrey Stiendorfové Ondřeje Stiendorfa.

Aby ale nevznikl mylný dojem. Jde o práci v oblasti městské problematiky významnou, ne-li průkopnickou. Přispívá nemalým dílem ke studiu srovnávacích dějin městského stavu v evropském středověku a je i pro českého čtenáře inspirativním počinem.

Ivan Hlaváček

Robert-Tarek FISCHER

Österreichs Kreuzzüge. Die Babenberger und der Glaubenskrieg 1096–1230

Wien-Köln 2021, Böhlau Verlag, 232 s.

+ řada vyobr v textu,

ISBN 978-3-205-21376-5.

Křížovým výpravám je světovou historiografií věnována stále velká pozornost, její proniknutí se ale doslova vymyká jedincovým možnostem, a tak zřejmě nikdy nebude konec přehledným pracím, které se snaží o podání současného stavu poznání. Mezi nimi vyniká opakovaně dotiskované dílo Hanse Eberharda Mayera, opřené o doslova neskutečnou autorovu ediční i analytici-

kou práci. Ale přesto zdaleka ne všechny možnosti prohloubení našeho poznání jsou vyčerpány. Nejen případně, byť asi ne příliš pravděpodobně nové prameny, ale zejména „nová čtení“ pramenů známých a klade- ní nových otázek mohou znést dál. A o to se snaží i předkládaná práce Fischerova.

Že už v titulku knihy stojí jméno v rakouské marce vládnoucího rodu, naznačuje jeho rozhodující úlohu v rakouské účasti v první a nejvýznamnější vlně pěti křížových výprav v rozmezí konce 11. a první čtvrtiny 13. století. Fischer svižným perem probírá v chronologickém pořadí všech pět výprav a v nich podtrhává roli Babenberků, o nichž konstatuje, že prakticky nebylo žádné z těchto pěti výprav, v nichž by s Babenberky nebyly spojeny mimořádné události. Tak už v té první to byla výrazná účast vdovy po Leopoldu II. Idy z Formbachu – Ratelnbergu, která sdílela všechny útrapy s vojskem. O jejích případných specifických iniciativách, se ovšem nedozvídáme nic. Po bitvě u Herakleie v Anatolii, která vlastně ani nebyla bitvou, protože křižáci byli překvapeni a rozprášeni při odpočinku, se po ní ostatně ztrácejí všechny stopy. Latinským kronikářům tak byl dán prostor pro nejružnější dohady. I další Babenberkové měli větší či menší podíl na jednotlivých křížových výpravách včetně té nejbolestnější – proti Albigenkým, i když se k ní Leopold VI. připojil až po jejím oficiálním závěru.

Defilují tak před námi zejména Jindřich II. Jasomirgott, Leopold V., Friedrich I. a Leopold VI., při čemž je vymezován jejich menší či větší podíl na jednotlivých taženích. Tu jde v podstatě o věci známé. Ale závěrem přichází dvacetistránková kapitola, která je svým způsobem jistým novem. Autor v ní podává jakési shrnutí významu křížových výprav pro tehdejší Rakousko a jeho poli-

tický, hospodářský (zejména jde o obchod) a kulturní vývoj. Že tu dominují Vídeň a Vídeňské Nové Město, není překvapením. Ale jde tu i o některé politické momenty a o jejich význam pro vnitřní a správní dějiny země.

Fischer se zapojuje i do diskuse o rodišti Waltra von der Vogelweide, který je mj. autorem tzv. *Palästina Lied* a jehož původ není bezpečně znám. Fischer se opatrně kloní k tomu rakouskému, ale překvapivě v tomto kontextu vůbec nezmiňuje důležitou indicii, již jsou cestovní účty pasovského biskupa Wolfgera z Erly, (v edici H. Hegerové). To, že autor v „rodokmenu“ babenberských křižáků (s. 8) udělal z manželky Leopolda IV. Marie dceru českého „krále“ Soběslava (I.) stačí jen zmínit. Poznámkový aparát, seznam literatury a samostatné rejstříky osob a míst uzavírají tuto informativní a nenáročnou knihu.

Ivan Hlaváček

Raný novověk

Klaus-Dieter HERBST

Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher

Bd. 1: Einführung und Verzeichnisse, 408 s., ISBN 978-3-941563-21-6.

Bd. 2: Kalendermacher Achalm – Heldvader, 502 s., ISBN 978-3-941563-22-3.

Bd. 3: Kalendermacher Heller – Reinstein, 502 s., ISBN 978-3-941563-23-0.

Bd. 4: Kalendermacher Reisacher – Zorawsky, 504 s., ISBN 978-3-941563-24-7.

Jena, Verlag HKD 2020, 4 Bände, ISBN 978-3-941563-26-1.

Čtyřdílná Biobibliografická příručka tvůrců kalendářů je výsledkem devatenáctileté práce Klause-Dietera Herbsta s podporou

odborníků z institucí po celém Německu. První ze svazků obsahuje úvodní studii, soupis pramenů a literatury a vysvětlivky k sekci kalendářů v rámci internetového portálu ThULB Jena. Další tři svazky jsou biobibliografickou encyklopedií osob, které přispěly k vydání kalendářů (dále tvůrci) v německém kulturním prostoru od 16. do 18. století.

Úvodní studie podrobně popisuje cestu, kterou bylo nutné ujit pro zprovoznění online databáze kalendářů,¹ která se stala podkladem pro prezentovanou publikaci. Herbst pracoval od roku 2002 na několika projektech, díky kterým shromažďoval materiály pro publikaci na téma kalendářů a osobností jejich tvůrců. Nasbíral údaje o 15 000 exemplářích kalendářů (jde o typ zvaný v němčině Schreibkalender)² a jejich tvůrcích. V úvodní studii je jako tvůrce kalendáře definována osoba, která dala podklady ke kalendářové, astronomické a astrologické části a zpracovala údaje, případně je odevzdala tiskaři nebo vydavateli a získala za něj honorář. Od poloviny 16. století se k výše zmíněnému přidává autor informativní, zábavné a poučné části kalendáře, od 17. a 18. století též autor textů sloupků. V poslední třetině 17. a v 18. století není již autorem kalendáře jedna osoba, ale kalendář je výsledkem činnosti redakce, kde panovala dělba práce podle povahy činnosti.

Úvodní studie popisuje vývoj kalendářů od poloviny 15. do konce 18. století. Kalendáře v tomto období plnily kromě primár-

1 Databáze je dostupná na adrese <https://www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=startseite> (15. 9. 2021).

2 Do češtiny někdy též překládáno jako psací kalendář. Jedná se o typ kalendáře, který má ve svazku všité vakanty na poznámky.

ní úlohy orientace v kalendářním roce též úlohu zatím neexistujících časopisů. Byly místem pro výměnu názorů a prezentaci různých informací (například astronomické a astrologické údaje včetně polemiky o jejich správnosti). Podrobně je rozebírána otázka osob, kterým byly kalendáře určeny a které je kupovaly (*Käufer*). Pro zvýšení zájmu o konkrétní kalendáře byli kupující často zmiňováni již v samotném titulu. Do 17. století byly kalendáře všeobecné, určené zájemcům ze všech vrstev, často uvozeny určením „dem gemeinen Mann“ (tento pojem a jeho vývoj v 16.–18. století je podrobně vysvětlen na s. 67–70). Od poloviny 17. století se objevují i kalendáře určené konkrétním skupinám kupujících – pro „vzdělané“ (obsahovaly stati z oblasti přírodních věd a historicko-politické události), a pro „méně vzdělané“ (ty obsahovaly hádanky a veselé příběhy).

Úvodní studie obsahuje i výběr statistických dat, jako jsou výše nákladu kalendářů a výše honorářů vyplacených jejich autorům. V obou případech jsou z pramenů známy konkrétní příklady, které ale nedovolují plnohodnotné srovnání z časového ani teritoriálního hlediska, protože pro tuto oblast neexistují ucelená data. Dají se zjistit pouze z náhodných zdrojů jako je korespondence, údaje o objednávkách, počty okolkovaných kalendářů a podobně. Při interpretaci je vždy nutné brát v potaz konkrétní situaci, ke které se údaj vztahuje, což také autor důsledně činí.

Poslední část prvního svazku tvoří poznámky a rejstříky ke svazkům 2–4. Tato část publikace zahrnuje jak rejstřík autorů se samostatným heslem (kterých je většina), tak rejstřík autorů bez samostatného hesla, k nimž měl autor k dispozici obvykle naprosté minimum informací. Lze očeká-

vat, že v budoucnu bude výzkum pokračovat a řadu bílých míst se podaří postupně zaplnit.

Jádrem publikace jsou svazky 2–4, které obsahují 781 abecedně seřazených hesel (medailonů) tvůrců kalendářů z německé kulturní oblasti. Díky tomu, že autor respektoval tuto oblast a nesnažil se vymezit oblast zájmu geograficky ani národnostně, lze mezi hesly nalézt osobnosti pocházející a působící téměř v celé střední Evropě, například na území dnešního Polska, České republiky nebo Švýcarska. Medailony těchto osob jsou zpracovány stejně pečlivě včetně všech jejich děl, a to i těch, které s kalendáři a Německem nesouvisí. V medailonech jsou citované i tituly v jiných jazycích než v němčině a obligátní latině, nalezneme zde například i kalendáře francouzské, maďarské, polské nebo české, oblast zájmu není omezena ani jazykovým hlediskem.

Jednotlivá hesla obsahují nejdříve životopisná data a v některých případech podobiznu. Jako další údaj v pořadí je uvedeno období, po které vycházel alespoň jeden kalendář spojený s tímto tvůrcem, včetně údaje, od koho nebo kdo vydávání převzal. Následují životopisné údaje, za nimi jsou uvedeny všechny tituly kalendářů včetně jejich datace a poté všechny ostatní tisky autora, poté poznámkový aparát – bibliografie, odkazy na tematické portály, kde má autor také záznam (například CERL, VD16 atd.), přehled dohledaných exemplářů kalendářů ve světových knihovnách včetně signatur a odkaz na online verzi konkrétních exemplářů kalendářů. Pro úplnost je u některých autorů uvedena citace z pramenů – z konkrétního kalendáře, korespondence autora nebo dobové literatury. Posledním údajem u každého hesla

je datum vytvoření a datum poslední aktualizace. Trochu překvapivě ale medailony neobsahují odkaz na elektronickou podobu hesla v databázi.¹

Publikace Klause-Dietera Herbsta poskytuje ucelený pohled na osobnosti tvůrců kalendářů v období od 16. do přelomu 18. a 19. století. Jedná se o jedinečné dílo, neboť údaje o tvůrcích kalendářové literatury se vyskytují často sporadicky nebo jako poznámka u jiných témat. Téma kalendářové literatury nepatřilo a nepatří do centra zájmu badatelů zabývajících se raně novověkými nebo moderními dějinami. I když stěžejní částí této publikace je přehled medailonů autorů, úvodní studie poskytuje zajímavý náhled do vývoje kalendářů a naznačuje, jaké (nejen statistické) výstupy lze z databáze tvůrců kalendářů v budoucnu získat. Díky souběžné existenci elektronické databáze se dá předpokládat, že ani po vydání této publikace není výzkum kalendářové literatury v německé kulturní oblasti zcela uzavřen. To je patrné při nahlédnutí do aktuální verze elektronické databáze, kde některá hesla byla od vydání publikace již aktualizována. Je také možné, že se tak stalo právě na základě ohlasu vydané publikace.

Zdenka Bosáková

Josef HRDLIČKA – Jiří JUST –
Petr ZEMEK (edd.)

***Evangelické církevní řády pro šlechtická
panství v Čechách a na Moravě
1520–1620***

(= Documenta res gestas Bohemicas saeculorum XVI.–XVIII. Illustrantia. Series B, sv. 8 / Prameny k českým dějinám 16.–18. stol., illustrantia)

České Budějovice, Historický ústav
Filozofické fakulty Jihočeské univerzity,
České Budějovice 2017, 497 s.,
ISBN 978-80-7394-679-1.

Církevní řády patří mezi důležité dokumenty, jež umožňují detailnější vhled do náboženských dějin a praxe v konkrétních místech. I přes jejich nesporný význam jim však až donedávna nebyla v českém prostředí věnována systematická pozornost. Kritická edice, v níž se autoři zaměřili na církevní řády určené pro některá panství nekato-lických šlechticů v Čechách a na Moravě v době předbělohorské, proto představuje důležitý krok na cestě k postupnému zaplnění této mezery.

V rozsáhlé úvodní studii autoři shrnují jak dosavadní stav bádání, tak i vysvětlují význam šlechtických církevních řádů. Upozorňují přitom, že při konfesionalizaci poddaných nebylo vydávání řádů tím hlavním nástrojem, jímž zůstával v první řadě důsledný výkon patronátního práva. Do edice byly zařazeny církevní řády v užším významu, tedy písemnosti, jež vznikly za účelem církevní správy a formování náboženské praxe. Příbuzné prameny, kterými jsou např. listiny, postupující patronátní právo městským radám, či školní řády, zde zpřístupněny nejsou, ačkoliv někdy bývají také nepřesně označovány jako církevní řády.

1 V elektronické verzi databáze jsou hesla ve stejné podobě jako v tištěné podobě, ale schází zde poznámkový aparát.

Následně se v jednotlivých oddílech autoři zabývají jednotlivými panstvími, pro která byly editované řády vydávány. U Šliků jsou tu shrnuty jejich kontakty s Martinem Lutherem a wittenberskou reformací, podpora reformačního učení na šlikovských panstvích, ale i nepřijemnosti, které to pro Šliky přinášelo. Pozornost je pak věnována církevnímu řádu, který v roce 1551 sepsal Johann Mathesius pro jáchymovskou městskou obec. Důležité je upozornění, že ze všech zde editovaných řádů má právě Mathesiusv nezřetelnější věroučnou linii.

V případě prostějovského panství Pernštejnů jsou sledovány konfesní proměny od konce 15. do začátku 17. století. I přes vliv nových konfesních proudů zůstávala zdejší fara až do 50. let 16. století utrakvistická, ve zmíněném období však došlo k přerušování jejich vazeb s dolní konsistoří. Roku 1558 vydal Vojtěch z Pernštejna církevní řád, který byl součástí jeho snahy o reformu církevní správy a o sjednocení nekatolických konfesí. Autoři upozorňují na kritiku zejména ze strany Jednoty bratrské, která se cítila být podobnými aktivitami ohrožována. Nejen v tomto případě tak prameny bratrské provenience zachycují okolnosti vzniku takových dokumentů.

Širší kontext vzniku a uplatnění tohoto i dalších církevních řádů, např. pro Uherský Brod, Velké Meziříčí (později Sádek a Třebíč) a další místa, ukazuje na problematiku a nestabilní vazby mezi jednotlivými konfesemi a na soupeření mezi nekatolickými proudy, které si mnohdy žárlivě střežily svůj prostor. Situaci komplikovaly též názorové rozdíly mezi různými proudy i uvnitř jednotlivých konfesí.

Tento problém je zmiňován např. v souvislosti s Velkým Meziříčím, které bylo orientováno na filipistický proud luterství,

kteřý však neuznávala vrchnost a duchovní, vyznávající luterskou ortodoxii. V případě Bruntálu (1591) je poukázáno na ojedinělé podrobnosti. Tento řád totiž kupříkladu stanovoval, že v létě má kázání trvat alespoň hodinu, při sňatku zase byla vyžadována individuální zpověď (kolektivní vyznání hříchů nebylo považováno za dostačující).

U Smiřických je dokumentován vliv reformace na české utrakvistické prostředí. Jediný příklad církevní reformy podle české konfese představuje pacovský řád (1581), vydaný Španovskými z Lisova, a znění tohoto dokumentu je známo rovněž jen z pramenů Jednoty bratrské. Další ojedinělost je pak zmíněna ještě v souvislosti s církevním řádem pro panství Rokytnice v Orlických horách, v němž jsou jako v jediném zde editovaném prameni uvedeny fyzické i peněžité tresty.

Autoři na zmíněných příkladech demonstrierují roli církevních řádů jako jednoho z prostředků autonomní konfesní politiky na jednotlivých panstvích. Cílem některých z nich nebyla jen úprava náboženských poměrů v konkrétní lokalitě, ale v případě Moravy i snaha o vytvoření vyšší organizace evangelické církevní správy. Z popisu dějin jednotlivých panství a osudů vydávaných listin i duchovních je zřejmá též proměnlivost konfesní orientace, která byla dána specifickým právním rámcem a realitou.

Jádro publikace představuje kritická edice církevních řádů, zpracovaná formou transkripce podle zásad ediční praxe obvyklé v posledních desetiletích. Předlohami byly buď původní rukopisy či tisky, nebo jejich opisy, které vznikly nedlouho po vydání. Celkem je zde zpřístupněno 22 církevních řádů v českém, latinském a německém jazyce. Dokumenty jsou tu zastoupeny jediným výskytem, výjimkou je však řád pro

Velké Meziříčí (zařazen pod pořadovým číslem 8), u něhož byly do edice zahrnuty jak původní varianta (1576/1581), tak i německý a latinský tištěný překlad (oba z roku 1581) a pozdější německý překlad (1584), rovněž tištěný.

Edice evangelických církevních řádů českých zemí z předbělohorské doby představuje důležitý přínos hned v několika ohledech. Tím prvním je samotné zpřístupnění dokumentů k širšímu badatelskému využití. Kromě toho však kniha významně doplňuje obraz konfesně komplikované reality na našem území, a to jak z hlediska dějin konkrétních míst, tak i z pohledu snah o ustavení nových forem církevní správy mimo oficiální rámec horní a dolní konsistoře. Cenné jsou rovněž poznatky o sporech mezi konfesemi, které byly iniciovány mj. i vydáváním těchto řádů a jejich uplatňováním. Reflexe kritických postojů mimo evangelické prostředí, jejichž prameny pocházejí často z prostředí Jednoty bratrské, přispívají ke komplexnímu zasazení editovaných řádů a možností jejich reálného uplatnění a dopadů do rámce předbělohorské epochy.

Lukáš M. Vytlačil

Petr DANĚK – Martin HORYNA (ed.)
Dvojsborová moteta rudolfinské Prahy. Antologie osmihlasých motet z českých rukopisů a tisků

(= Clavis Monumentorum Musicorum Regni Bohemiae Series A VI)
Praha, KLP – Koniasch Latin Press 2020,
XVI + 142 s., ISBN 978-80-87773-73-4.

Hranice zájmu kulturní historie jsou fluidní. Přinejmenším občas je třeba připomenout, že do tohoto rámce patří také

kultura hudební, která má samozřejmě vlastní bohatou, někdy úzce odbornickou publikační základnu – snad i proto většinou nepovšimnutou „skutečnými“ historiky. Jak ale jinak komplexně pojímout osobnosti, jako byl Jiří Karolides z Karlšperku (1569–1612), humanista, literát a skladatel? Právě z jeho knihovny se v Národní knihovně ČR v Praze dochoval konvolut Se 1337. Obsahuje čtyři hlasové knihy: dva díly dobové, nesmírně oblíbené antologie motet italských skladatelů *Sacrae cantiones* (Norimberk 1585) a *Continuatio Cantionum sacrarum* (Norimberk 1588) a především rukopis, postupně vzniknuvší na samém přelomu 16. a 17. století. V něm je zapsáno osmnáct převážně osmihlasých dvojsborových motet. „Carolidův konvolut tak představuje jeden z nejkompletněji dochovaných rukopisných pramenů k dějinám hudební kultury předbělohorského období.“ (s. VII)

Tato památka patří do kontextu módní hudební vlny konce 16. století, kdy z Itálie do Čech přicházela – jako hudební tisky nebo jako repertoár migrujících hudebníků – řada děl duchovní vokální polyfonie, určená pro více sborů. Dokládá velmi rychlou a muzikálně kvalitní recepci tohoto stylu. Editoři si cení především vlastních Carolidových kompozic (*Confitebor domino nimis in ore meo, Augustine sacros thalami intrature penates*) a nejstaršího dochovaného zápisu celoevropsky oblíbeného vánočního moteta varhaníka Rudolfova dvora Charlese Luythona *Dies est laetitiae*.

Carolidův rukopis obsahuje notaci jen části hlasů, ale zachycuje skladby v takové podobě, která umožňuje jejich doplnění z jiných pramenů nebo dokonce dokoňování, které poté umožní provádění těchto skladeb. Dvěma dnes zřejmě nejzkušenějšími

znalci této hudební epochy připravená edice zachycuje devět z celkem osmnácti kompozic na duchovní, resp. moralistní texty. Převažuje latina, ale v konvolutu je podstatný, v edici poloviční, podíl písní v češtině, a to zejména s texty k památce Jana Husa a Jeronýma Pražského. K nim je do edičního svazku připojen osmihlasý *Dialogismus octo vocum de amore Chrsti sponsi* zpěváka císařské kapely Francisca Sale, skladba vydaná u Jiřího Nigrina v Praze roku 1598.

Cílem dvojjazyčně (česky a anglicky) vypravené edice není jen vědecké zpracování pozoruhodné památky, ale i provozování zpřístupněných skladeb. Martin Horyna proto do ediční části rekonstruoval též nedochované hlasy zpřístupňovaných skladeb. Podány byly i pokyny k jejich provedení. Skladby nebyly určeny pro masu zpěváků, nejlépe proto zní v komorním provedení. Spíše než na efektní polyfonní stereofonii dávali dávní komponisté důraz na hudební dialog, zvýrazňující textové klíčové pasáže písní.

Jiří Pešek

19. a 20. století

Rupert KLIEBER (Hrsg.)

Die Bischöfe der Donaumonarchie 1804 bis 1918. Ein amtsbiographisches Lexikon

Band I. Die röm.-kath. Kirchenprovinzen Gran, Kalocsa, Erlau im Königreich Ungarn

Berlin, Duncker and Humblot 2020, 661 s., ISBN 978-3-428-15648-1.

Tento biografický historický velkoprojekt má své počátky už v osmdesátých letech 20. století, když dlouholetý rektor Collegio

Teutonico del Campo Santo v Římě Erwin Gatz vydal *Bischöfe der deutschsprachigen Länder von 1785/1803 bis 1945* a do roku 2003 dopsal hesla do dalších pěti dílů *Die Bischöfe des heiligen Römischen Reiches* pro léta 1803 až 2001. Na přelomu tisíciletí se k tomuto projektu připojilo Istituto di Storia Sociale e Religiosa v Gorizii, jmenovitě historik náboženských dějin Karl Heinz Frankl a s ním i 270 absolventů rakouských světských seminářů. Projekt byl posléze rozšířen na celou podunajskou monarchii a obdržel zastřešující jméno „Frintaneum“ na počest dvorního faráře a posléze arcibiskupa Jakoba Frinta, který v roce 1816 ve Vídni založil se souhlasem císaře Františka I. seminář pro vyšší vzdělávání duchovních (Frintaneum neboli Augustineum neslo oficiální název „K. u. K. höheres Weltpriesterbildungsinstitut zum hl. Augustin“).

Zapojení Frintanea do projektu mělo zásadní význam, neboť badatelům zajistilo bezproblémový přístup do Vatikánského tajného archivu. Do projektu byli posléze zapojeni historici náboženských dějin z „provincií“, jmenovitě pak Liliana Frarrari (Lombardie), Valentina Cicilot z Benátska, Ivana Horbec z Chorvatska, Emilia Hrabovec ze Slovenska, Jaroslav Šebek z Česka, Oleh Turij z Ukrajiny a Péter Tusor z Maďarska. Ti zorganizovali početné národní týmy, které začaly mapovat na padesát římsko-katolických diecézí a patnáct řecko-katolických patriarchátů bývalé habsburské monarchie.

Mezi výše zmíněnými Gatzovými biografickými lexikony a nyní vydaným prvním dílem Frintanea vězí nebetýčný odborný rozdílný, který spočívá v koncepci hesel, jejich archivním a historiografickým ukotvením a v neposlední řadě v pečlivé centralizované redakci. Z biogramu, který se podobal

historické skice, se stalo vědecké dílo, které se snaží srovnat národně historiografické a autorské stylistické rozdíly důkladnou nezávislou redakcí. Jak píše vydavatelé k úvodu prvního dílu: z povšechného „biskupského lexikonu“ se stal „amtsbiographisches Handbuch“, tedy úřední příručka, kde jsou životopisy jednotlivých biskupů řazeny podle příslušnosti k diecézi a zaštiťovány obsáhlou literaturou i prameny včetně vysokoškolských odborných prací. Každé heslo má stejnou vnitřní strukturu (sociální původ, církevní, kariéra, spirituální pozadí, mimocírkevní zájmy, popřípadě církevní a světská vyznamenání).

První díl tohoto biografického lexikonu věnovaný třem uherským arcidiecézím (Ostřihom/Gran, Kalocsa-Bacs, Jager/Eger/Erlau) dává nahlédnout nejen do personálního profilu těchto diecézí a v úvodu i do jejich dějin, ale především do způsobu práce redakce lexikonu, ale i do polygrafické struktury díla, které se nebrání uveřejnit barevné fotografie biskupských protagonistů a černobílé fotografie intronizačních slavností. Jak už bylo výše zmíněno, česká historiografie má v tomto ambiciózním projektu zastoupení v osobě Jaroslava Šebka.

Milan Hlavačka

Dagmar WINKLEROVÁ –
Markéta KŘÍŽOVÁ (eds.)

Alois Richard Nykl: Present-Day Mexico
Prague, National Museum 2019, 333 s.,
ISBN 978-80-7036-607-3.

Josef Ženka, největší znalec díla lingvisty světové pověsti známého zejména svými arabistickými pracemi, Aloise Richarda Nykla, nalezl při pořádání jeho písemností v archivu Náprstkova muzea rozsáhlý ruko-

pis, věnovaný problematice Mexika. Upozornil na něj pražské iberoamerikanisty, pro něž se tato informace okamžitě stala impulsem k rozhodnutí text prostudovat a pak vydat. Dagmar Winklerová a Markéta Křížová připravily jeho příkladnou edici, doplněnou třemi rozsáhlými studiemi. Autor první z nich, Josef Ženka, shrnul výsledky svého studia života a díla Aloise Richarda Nykla, autor druhé, mexický antropolog José Luis Escalona Victoria, připravil text o Nyklově pobytu v Mexiku a Markéta Křížová nakonec představila obraz Mexika v české společnosti devatenáctého a dvacátého století, jak ho nabízeli cestovatelé z českých zemí.

Nyklův popis Mexika není běžnou deskripcí cestovatele a už vůbec ne turisty. Český jazykovědec a polyglot se poprvé dostal do této latinskoamerické země ještě za porfiriátu v roce 1907, kdy zde dva roky pracoval jako cizojazyčný korespondent zahraničních firem, přičemž se ovšem intenzivně věnoval svým jazykovým studiím jak v terénu, tak v místních kulturních institucích. Navštívil přitom řadu historických míst, jejichž dějiny si předem nastudoval a své zkušenosti a vědomosti potom zprostředkoval v článcích pro čechoamerické časopisy, s nimiž udržoval pravidelný kontakt jakožto s celou čechoamerickou komunitou.

Opakovaně pak navštěvoval Mexiko ve dvacátých letech, kdy kromě jiného studoval mayskou kulturu na Yucatanu, shromáždil zde také bohatou fotodokumentaci, pátral ale též po českých stopách v regionu. Pracoval navíc s přestávkami na rozsáhlém textu o Mexiku, který se posléze zachoval v několika verzích. Nykl je opakovaně nabízel různým nakladatelům, nikdy však neuspěl, a nakonec se jedná z podob rukopisu stala textem, jež vydaly v roce 2019 Winklerová a Křížová. Přestože

Nykl projedil téměř celý svět, měl zvláštní vztah k Mexiku, o čemž svědčí opakované návštěvy této země. Patrně zdravotní důvody jej však nakonec vedly k rozhodnutí zůstat natrvalo ve Spojených státech, kde také v roce 1958 zemřel. Dlouhodobý pobyt a pak smrt v emigraci přispěla k tomu, že Nykl i jeho dílo zůstalo české veřejnosti, dokonce i odborné, téměř úplně neznámé a tento stav v poslední době změnilo vlastně teprve neutuchající aktivity Josefa Ženky.

Editorky Nyklova spisu o Mexiku zařadily do publikace desítky fotografií z Nyklova archivu a rozšířily tak informace pečlivého pozorovatele o další dimenzi. Celá edice potom jen potvrzuje známý fakt, české archivy neobsahují jen nepřehledné množství materiálu k národním dějinám, či historii regionu, ale také důležité fondy k událostem a kultuře mimoevropského světa.

Josef Opatrný

Jiří ŠOUŠA jr.

Právní úprava amnestie v letech 1918–1953 v českých zemích

Pelhřimov, Nová tiskárna 2019, 432 s.,
ISBN 978-80-7415-192-7.

Práce je inspirativním pohledem na problematiku amnestie v Československu od vzniku republiky po počátek padesátých let. Nesleduje přitom jen právní úpravu či obsah amnestií, ale zejména jejich realizaci v historickém kontextu. Právě mimo-právním souvislostem věnuje autor velkou pozornost a umožňuje tak lépe pochopit pohnutky vyhlášení jednotlivých amnestií a jejich reflexi společností či jejich segmenty v různých momentech dějinného vývoje a společenských souvislostech. Zařazení

amnestií do časové linie a konkrétní historické situace je významnou pomocí čtenáři, jemuž možnost komparace otevírá možnost plastičtějšího chápání problému.

Šouša kombinuje závěry domácích i cizojazyčné odborné literatury s demonstrací konkrétních případů a analýzou příslušné právní a historické literatury odrážející odborné i laické diskuse o institutu amnestie. Činí tak jak pro období demokratického, tak nedemokratického režimu a inkorporuje do analýzy i situaci za protektorátu, který byl z hlediska práva, a nejen práva, vybočením z cesty, na níž vstoupilo Československo v roce 1918. Autor při uvažování o amnestii nevznášá jen často zejména publicisty prezentovanou pochybnost, zda institut amnestie není jen dědictvím monarchie, ale srovnává situaci v Československu se zahraničím. Práce tak není jenom dílem, které ocení právní historici a experti pro srovnávací studie v oblasti práva, ale jistě bude inspirací pro širší diskuse o užitečnosti zachovat institut amnestie i v budoucnosti.

Josef Opatrný

Tomáš NIGRIN

***Od nepostradatelnosti ke stagnaci?
Železniční odvětví v Československu
v 70. a 80. letech 20. století***

Praha, Dokořán 2020, 267 s.,
ISBN 978-80-7363-993-8.

Historik Tomáš Nigrin z Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy se intenzivně zabývá nejen německými dějinami (monografie *Izolovaný ostrov. Západní Berlín a jeho proměny po stavbě Berlínské zdi*), ale též dějinami dopravy a dějinami železnic (kolektivní

monografie *Železniční reforma v Německu*). Kromě toho se specializuje na aktuální problematiku spojenou s vysokorychlostními tratěmi, přičemž analyzoval například protisoutěžní chování společnosti Deutsche Bahn, regionální železniční dopravu na českém, rakouském a německém dopravním trhu, metodiku hodnocení významu regionálních terminálů vysokorychlostních tratí či principy dopravní obslužnosti ve Spolkové republice Německo a v Rakousku.

V roce 2018 publikoval časopiseckou studii *Planned stagnation? The economic plan vs. reality in the Czechoslovak railway sector of the 1970s and 1980s*, ve které se zabýval pozici železničního sektoru v centrálně plánované ekonomice v Československu v 70. a 80. letech 20. století. Ve studii zdůraznil, že sektor ztratil nadřazené postavení vůči silniční dopravě a vykazoval zjevné známky stagnace, přestože velká část ekonomiky byla na železniční dopravě závislá. Rovněž prokázal, že pozice železniční dopravy se během dvou desetiletí oslabila a země postupně ztratila iniciativu v modernizaci železničního sektoru.

Širší prostor této problematice věnoval T. Nigrin v odborné monografii *Od nepostradatelnosti ke stagnaci? Železniční odvětví v Československu v 70. a 80. letech 20. století*, která vyšla v roce 2020 v nakladatelství Dokořán. Cílem byla detailní analýza proměny hospodářských podmínek, nárůstu konkurence v podobě silniční dopravy a těžkostí československé ekonomiky, které odvětví přivedly na konci 80. let do hluboké stagnace. Analýza se soustředila na aktéry a instituce, vnitřní mechanismy odvětví a analýzu jeho stavu, respektive nejvýznamnější oblasti, kde se projevovaly slabiny systému. Cílem bylo potvrdit, že komunistická dopravní politika vyústila v ustrnutí želez-

ničního sektoru a k vyprázdnění jeho vnitřních rezerv.

Kniha je členěna na úvod, čtyři kapitoly a závěr. V úvodu autor obsáhle popisuje zvolené otázky i hypotézy a zmiňuje „bludný kruh“ zhoršující se efektivitu a klesající úroveň služeb železnice v pozdní komunistické éře. Za velmi důležitou část analýzy dopravní politiky považuje i detailní srovnání vývoje železnice a automobilové dopravy. Metodologicky se autor odvolává na analytický přístup a definici dopravní politiky jako souboru aktivit státu a aplikuje na ni užití teorie tří úrovní (dimenze) politiky – polity, policy a politics. V první kapitole je shrnuto hodnocení železniční dopravy v samostatném československém státě, tedy po roce 1918. Autor poté vysvětluje základní okolnosti, kterým čelil komunistický režim v dopravní politice po roce 1970. Cenná a velmi zajímavá je část hodnotící ostatní dopravní odvětví, včetně počtů motorových vozidel, motorizace společnosti a vývoje lodní a letecké dopravy.

Ve druhé kapitole Nigrin analyzuje aktéry a instituce dopravní politiky železničního odvětví, tedy aktéry a instituce, centrální plán a zahraniční železniční dopravní politiku. Autor mimo jiné konstatuje, že stranické orgány se železniční dopravou zabývaly stále méně, což mimo jiné souviselo i s federalizací státu a ustavením federálního ministerstva dopravy. Velmi zajímavé je i zjištění, že resort dopravy a ČSD vedly „svého druhu autonomní diplomacii“ vůči Spolkové republice Německo.

V další kapitole se autor věnuje vnitřním mechanismům železničního odvětví – především z pohledu na postup zefektivňování a racionalizace provozu na železnici a jejího zaostávání. Mimo jiné vysvětluje,

proč se nepodařilo zrušit celou řadu velmi málo využívaných tratí či jak mizely obrovské finanční prostředky v neefektivním a nedostatečně ohodnoceném provozu ČSD. V připojených případových studiích analyzuje logistické zajištění československé spartakiády a bezpečnostně-strategické úkoly v době mírového a válečného stavu (pro případnou mobilizaci).

V poslední kapitole o stavu železničního odvětví jsou zařazeny případové studie věnující se provozu, personální situaci a mezinárodní spolupráci. Analýza prokázala nedostatek personálu po celé sledované období a marné snahy vlády a ministerstva dopravy tuto situaci změnit. Dále bylo konstatováno, že špatný stav železnice se nevy-mykal od obecnějších trendů východního komunistického bloku. Tuto komparaci doplňuje velmi erudovaná a cenná komparace stavu železnic v SRN.

V závěru autor zdůrazňuje strategickou úlohu železnice, především pro přepravu uhlí, a současně její přetíženost, nedostatek investic, nezvýšení jízdného v osobní dopravě, nárůst konkurence v silniční (dál- niční) dopravě. Po závěru, který shrnuje hlavní výsledky analýz, jsou v knize zařaze- ny poznámky, seznam pramenů a literatury a seznam zkratk.

Autor pracoval s velkým množstvím nevy- daných pramenů z Národního archivu České republiky, včetně materiálů z Před- sednictva ÚV KSČ a Federálního minis- terstva dopravy, dále analyzoval příslušné legislativní akty, dobový tisk, „internetové prameny a elektronické zdroje“ a v rámci orálních dějin zpracoval informace z rozhov- orů se šesti odborníky a politiky. V rámci využití odborné literatury pracoval s díly z české, slovenské, německé, anglosaské a rakouské historiografie. Nakladatelství

Dokořán a redaktor Marek Pečenka odved- li vynikající ediční práci. Na obálce knihy, která je graficky velmi povedená, pojatá v národních barvách a s fotografií čás- ti dobové lokomotivy a vagonu, najdeme krátké resumé. Text je doplněn kvalitními tabulkami, grafy a černobílými fotografi- mi, ze standardní výbavy odborných knih nebyly připojeny pouze rejstříky.

Odborná recenzovaná kniha je vynikající původní studií opírající se o analýzu velké- ho množství nevydaných a vydaných pra- menů, jejich kritiku a analýzu. Představuje velmi hodnotnou analýzu dopravní poli- tiky v komunistické éře, která originálně propojuje historické, politologické a eko- nomické metody k analýze systému a zhod- nocení jeho efektivity, nákladovosti a kvality a začleňuje hodnocení českoslo-venské dopravní politiky i do širšího rám- ce komparací s ostatními komunistickými zeměmi a též se s SRN.

František Stellner